

nn 0201

071

0

M. Niphuis-Nell Motivatie
voor ouderschap een onderzoek
naar de invloed van attitudes
op het proces van gezinsvorming

N08201.871

S T E L L I N G E N

1.

Een beduidende toename in de nabije toekomst van het aantal gezinnen met meer dan twee kinderen is, gezien een aantal historische ontwikkelingen, onwaarschijnlijk.

DeMause, Lloyd (ed.), The history of childhood, London, 1980 (1st ed.: 1974).

Bulatao, Rodolfo A., Further evidence of the transition in the value of children, Honolulu, 1979.

2.

De afgenomen betekenis van sociaal-demografische achtergrondkenmerken voor de verklaring van de differentiële vruchtbaarheid heeft er toe geleid dat de invloed van sociaal-psychologische factoren - indien juist gekozen - veeleer als dominerend dan als interveniërend te kenschetsen valt.

Dit proefschrift

3.

Demografische ontwikkelingen rond huwelijkssluiting en -ontbinding, vruchtbaarheid en sterfte hebben er toe geleid dat de traditionele seksrolsocialisatie kinderen slechts voorbereidt voor de helft van de taken waarvoor zij in het leven komen te staan.

4.

De welwillendheid waarmee in nota's van de overheid over het volkstuinwezen wordt geschreven, heeft nog niet geleid tot het in voldoende mate ter beschikking komen van grond hiervoor.

Rapport van de Commissie Volkstuinwezen, Den Haag, 1958.

Structuurvisie Openluchtrecreatie, Den Haag, 1977.

Openluchtrecreatie in Zuid-Holland, Den Haag, 1976.

5.

De geleidelijk toegenomen non-respons bij qua aantal omvangrijke enquêtes heeft geleid tot een gewinning waarbij men zich onvoldoende rekenschap geeft van het mogelijk grote verlies aan representativiteit.

6.

Door het opnemen van de normale zwangerschaps- en bevallingsverlofperiode in de ziekteverzuimstatistiek wordt een groter verschil tussen het ziekteverzuim van vrouwen en mannen gesuggereerd dan zich in feite voordoet.

Nederlands Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg TNO, opgenomen in diverse publikaties van het CBS.

Centraal Bureau voor de Statistiek, Diagnose-statistiek bedrijfsverenigingen, omslagleden, 1977, 's-Gravenhage, 1981.

7.

Toepassing van het Fishbeinmodel in vruchtbaarheidsonderzoek biedt meer mogelijkheden voor de verklaring van de achtergrond van vruchtbaarheidsintenties dan tot nu toe zijn gebruikt.

Dit proefschrift

8.

Het aankweken van het vermogen bij sociaal-wetenschappelijk onderzoekers om hun onderzoeksresultaten in goed leesbare vorm te presenteren zou de verspreiding van kennis en daarmee de maatschappelijke betekenis van hun onderzoek in belangrijke mate vergroten.

9.

Zolang in de media eva vaker in adamskostuum wordt afgebeeld dan adam zelf, hoeft niemand te vrezen dat zij de broek aan heeft.

10.

Bij het huidige lage vruchtbaarheidsniveau zijn verschillen in frequentieverdelingen van de keuzes met betrekking tot het kindertal per sociale categorie interessanter dan verschillen in gemiddeld kindertal.

Dit proefschrift

11.

De terughoudendheid die de Nederlandse overheid - in tegenstelling tot de ons omringende landen - op grond van overwegingen van verkeersveiligheid aan de dag legt ten aanzien van het "voorrang voor rechts" voor langzaam verkeer, heeft veel van zwichten voor het recht van de sterkste.

12.

Onkruid vergaat.

Mennema, J., et al. (red.), Atlas van de Nederlandse flora, Deel 1: Uitgestorven en zeer zeldzame planten, Amsterdam, 1980.

M. Niphuis-Nell,

Motivatie voor ouderschap;
Een onderzoek naar de invloed van attitudes op het proces van gezinsvorming.

Wageningen, 20 november 1981.

Motivatie voor ouderschap

**Promotor: dr. G.A. Kooy, hoogleraar in de empirische
sociologie en sociografie in het bijzonder van gezin
en huishouding.**

M. Niphuis-Nell

Motivatíe voor ouderschap

Een onderzoek naar de invloed van attitudes
op het proces van gezinsvorming

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor in de landbouw-
wetenschappen, op gezag van de rector magnificus,
dr. C.C. Oosterlee, hoogleraar in de veeteeltwetenschap,
in het openbaar te verdedigen op vrijdag 20 november 1981
des namiddags te vier uur in de aula van de Landbouw-
hogeschool te Wageningen

Van Loghum Slaterus

BIBLIOTHEEK L.H.

0 6 NOV. 1981

ONTV. TIJDSCHR. ADM.

Aan mijn ouders

Voorwoord

Dit boek is een bundeling van artikelen die een gedeelte van de resultaten bevatten van het Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie (NOVOM). Het NOVOM werd uitgevoerd door het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut (NIDI) in samenwerking met het Centraal Bureau voor de Statistiek en de werkgroep Sociologie van Bevolkingsvraagstukken van de Rijksuniversiteit Utrecht. De projectleiding berustte bij het NIDI. De uitvoering van het NOVOM werd mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO).

Mijn leermeester prof. dr. G.A. Kooy ben ik zeer dankbaar voor zijn vertrouwen in de nieuwe weg die het vruchtbaarheidsonderzoek in Nederland insloeg met het opnemen van het ouderschapsmotivatiegedeelte in het NOVOM en voor de uiterst prettige wijze van begeleiden tijdens de analyse van het onderzoeksmateriaal. Prof. dr. D.J. van de Kaa dank ik voor de mogelijkheid die hij me gaf om als medewerker van het NIDI dit onderzoek uit te voeren en de resultaten ervan te doen publiceren in de voorliggende vorm. Aan dr. H.G. Moors, projectleider van het NOVOM en bijzonder goed collega, ben ik zeer veel dank verschuldigd voor zijn waardevolle wetenschappelijke en praktische adviezen, waarvan ik vanaf het prille begin van het onderzoek tot aan het einde heb mogen profiteren.

Graag maak ik van deze gelegenheid gebruik om ook mijn Belgische collega drs. F. Deven, verbonden aan het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies te Brussel en werkzaam aan een vergelijkbaar onderzoeksproject in Vlaanderen, te bedanken voor de stimulerende samenwerking die ik van hem mocht ondervinden.

Onderzoekswerk als het onderhavige kan alleen worden

uitgevoerd en tot een goed einde worden gebracht, wanneer velen daaraan hun medewerking verlenen. De leden van de stuurgroep en het onderzoeksteam van het NOVOM en alle NIDI-collega's wil ik graag bedanken voor hun ondersteuning in directe of indirecte zin. Mijn bijzondere dank geldt drs. Y.M.J. de Roo, voor zijn rol van intermediair tussen mij en de computer, vooral in de fase van de schaalconstructies, en mw. J.H. den Hollander, voor het fraai ogen-de typewerk waarin deze bundel typografisch vorm kreeg. Veel dank ben ik tenslotte ook verschuldigd aan de 4522 vrouwen die bereid waren een uur van hun tijd en aandacht aan dit onderzoek te spenderen.

Ook in dit geval bleven de inspanningen ten behoeve van het onderzoek niet onopgemerkt in de privésfeer. In het bijzonder wil ik mijn echtvriend Albert bedanken voor de bemoedigingen en het geduld, welke ik in deze van hem mocht ondervinden.

MNN

Inhoud

Voorwoord	5
1. INLEIDING	15
1.1. Een bundeling van artikelen	15
1.2. De voorgeschiedenis van het ouderschapsmotivatiegedeelte in het NOVOM	16
1.3. Het proefonderzoek: hst. 2 en 3	16
1.4. De steekproef van het NOVOM	17
1.5. De eerste resultaten van het ouderschapsmotivatiegedeelte uit het NOVOM: hst. 4 (en 9)	18
1.6. De analyse van de open vragen en de analyses per pariteit: hst. 5, 6 en 7	20
1.7. Waarom kiest men wel of niet voor een (volgend) kind?: hst. 8	20
1.8. De sociaal-psychologische benadering in het vruchtbaarheidsonderzoek in de jaren zeventig: hst. 10	21
1.9. Tot slot	21
2. OPERATIONALISERING VAN EEN MEETINSTRUMENT Co-auteur: H.G. Moors	22
2.1. Onderzoek en literatuur	23

2.1.1.	Een theoretisch model voor de besluitvorming ten aanzien van ouderschap	25
2.1.2.	De waarden van het hebben van kinderen	26
2.1.3.	De Value-of-Children schaal	30
2.2.	Het proefonderzoek	31
2.2.1.	Opzet en steekproef	31
2.2.2.	De bewerking van de V. of C. schaal	31
2.2.3.	De onderlinge samenhang tussen de verschillende dimensies van ouderschapsmotivatie	39
3.	EEN AANZET TOT HYPOTHESEVORMING	41
3.1.	Inleiding: voorgeschiedenis en probleemstelling	41
3.2.	Het verschil in achtergrond van satisfacties en kosten	46
3.3.	De basishypothese	51
3.4.	De relaties tussen satisfacties en kosten en vruchtbaarheidsvariabelen	55
3.4.1.	Gerealiseerde vruchtbaarheid: het aanwezig kindertal	57
3.4.2.	Vruchtbaarheidsattitudes	61
3.4.2.1.	Ongewenste vruchtbaarheid	61
3.4.2.2.	Gemiddeld geprefereerd kindertal	63
3.4.2.3.	Beslistheid	65
3.4.2.4.	Motivatie voor een volgend kind	66
3.5.	Patronen van satisfacties en kosten	67
3.6.	Evaluatie van het model ter verklaring van de vruchtbaarheid	73

4.	EERSTE RESULTATEN VAN HET NOVOM EN DE ONTWIKKELINGEN IN DE THEORIEVORMING ELDERS	77
5.	SATISFACTIES EN KOSTEN VAN HET HEBBEN VAN KINDEREN	86
5.1.	De steekproef	86
5.2.	Satisfacties en kosten in eerste reactie	87
5.2.1.	Methode en interpretatie	87
5.2.2.	Respons	89
5.2.3.	Positieve kanten van het hebben van kinderen	94
5.2.4.	Negatieve kanten van het hebben van kinderen	99
5.3.	Redenen waarom men geen volgend kind wenst	107
5.4.	Besluit	113
6.	ACHTERGRONDEN VAN DE KEUZE VOOR VRIJ- WILLIGE KINDERLOOSHEID	115
6.1.	Recente toename in aantal, belang- stelling en tolerantie	116
6.2.	De intentie om kinderen te krijgen in het NOVOM	119
6.2.1.	Definities	119
6.2.2.	Aantallen vrijwillig kinder- lozen in het NOVOM	121
6.2.3.	Geschiedenis van de intentie om kinderen te krijgen	123
6.2.4.	Analyseproblemen	124
6.3.	Sociaal-psychologische kenmerken	126
6.4.	Sociaal-demografische kenmerken	130
6.5.	De gezamenlijke invloed van de so- ciaal-psychologische en sociaal- demografische factoren op de inten- tie om kinderen te krijgen	136

6.6.	Samenvatting van de onderzoeksresultaten uit het NOVOM	140
7.	ACHTERGRONDEN VAN DE KEUZES VOOR EEN EENKINDGEZIN, EEN TWEKINDGEZIN EN EEN (MIDDEL)GROOT GEZIN	142
7.1.	Inleiding	142
7.2.	De afhankelijke variabelen: vruchtbaarheidswensen	144
7.3.	Intentie ten aanzien van een volgend kind bij vrouwen met kinderen	146
7.3.1.	Aantalsontwikkelingen	146
7.3.2.	Sociaal-demografische kenmerken van het eenkindgezin, het tweekindgezin en het (middel)-grote gezin	148
7.3.3.	Motivatie voor een eenkindgezin, tweekindgezin of een (middel)groot gezin; een beknopt literatuuroverzicht	157
7.3.4.	De samenhang tussen de sociaal-psychologische factoren en de intentie ten aanzien van een volgend kind	159
7.3.5.	De resultaten van de discriminantanalyses	166
7.3.6.	De positie van de sociaal-psychologische variabelen als interveniërende variabelen	173
7.4.	Een overzicht van de belangrijkste onafhankelijke variabelen	174
7.4.1.	De sociaal-psychologische variabelen	175
7.4.2.	De sociaal-demografische variabelen	177
7.5.	Conclusies en onderzoeksaanbevelingen	179

8.	SOCIAAL-PSYCHOLOGISCHE DETERMINANTEN VAN DE KEUZE VOOR EEN (VOLGEND) KIND: EEN LITERATUUROVERZICHT	185
8.1.	Satisfacties en dissatisfacties van het hebben van kinderen	186
8.1.1.	Algemeen	186
8.1.2.	Verschillen in percepties tussen ouders en (nog) kin- derlozen	191
8.1.3.	Verschillen in percepties tussen vrouwen en mannen	191
8.1.4.	Percepties van kinderen van verschillende leeftijd en verschillend geslacht	192
8.2.	Hoe doet men zijn keuzes?	193
8.2.1.	De individuele en de norma- tieve benadering	193
8.2.2.	Waarover besluit men?	195
8.2.3.	Wie besluit er?	195
8.3.	Wel of geen eerste kind	196
8.3.1.	Kiezen voor een eerste kind	196
8.3.2.	Kiezen voor vrijwillige kin- derloosheid	198
8.3.3.	De sekse van het eerste kind	199
8.4.	Wel of geen tweede kind	200
8.4.1.	Consequenties van de komst en aanwezigheid van het eerste kind	200
8.4.2.	Kiezen voor een tweede kind	201
8.4.3.	Kiezen voor het eenkindgezin	203
8.5.	Wel of geen (middel)groot gezin	205
8.5.1.	Kiezen voor het tweekindgezin	205
8.5.2.	Kiezen voor een (middel)- groot gezin	206
8.6.	Kinderzegen: een benarde toekomst?	208

9.	HET VERSCHIL IN DE SOCIALE EN PSYCHOLOGISCHE ACHTERGROND VAN DE PERCEPTIE VAN SATISFACTIES EN KOSTEN	210
10.	NASCHRIFT: OVERZICHT EN EVALUATIE VAN DE ONTWIKKELINGEN IN DE SOCIAAL-PSYCHOLOGISCHE BENADERING IN HET VRUCHTBAARHEIDSONDERZOEK TIJDENS DE JAREN ZEVENTIG	219
10.1.	Inleiding	219
10.2.	Onderzoekingen in het kader van de value-of-children benadering	224
10.3.	Onderzoekingen in het kader van de besluitvormingsbenadering	231
10.3.1.	De waardenhierarchie van Townes, Campbell en Beach	232
10.3.2.	Onderzoekingen gebaseerd op het Fishbeinmodel	234
10.3.3.	Onderzoek van Beckman gebaseerd op de sociale ruiltheorie	240
10.3.4.	Besluitvormingsmodellen voor één partner en voor beide partners	246
10.4.	Evaluatie en onderzoeksaanbevelingen	248
11.	SAMENVATTING	255
	SUMMARY	263
	Bijlage A: De berekening van de wegingscoëfficiënten van de schaalitems Auteur: J. Meester	271
	Bijlage B: De schaalconstructies in het NOVOM	274
	LITERATUUR	298

2. OPERATIONALISERING VAN EEN MEETINSTRUMENT

Eerder gepubliceerd: "Motivatatie voor ouderschap: een poging tot operationalisering", *Bevolking en Gezin*, 1974, nr. 3, 431-454.

3. EEN AANZET TOT HYPOTHESEVORMING

Eerder gepubliceerd: "Motivatatie voor ouderschap: een aanzet tot hypothesevorming", *Bevolking en Gezin*, 1975, nr. 3, 455-495.

5. SATISFACTIES EN KOSTEN VAN HET HEBBEN VAN KINDEREN

Eerder gepubliceerd: "Satisfacties en kosten van het hebben van kinderen", *Bevolking en Gezin*, 1976, nr. 3, 307-331.

6. ACHTERGRONDEN VAN DE KEUZE VOOR VRIJWILLIGE KINDERLOOSHEID

Eerder gepubliceerd: "Kenmerken van vrijwillig kinderloze vrouwen in Nederland", *Bevolking en Gezin*, 1979, nr. 2, 201-225.

7. ACHTERGRONDEN VAN DE KEUZES VOOR EEN EENKINDGEZIN, EEN TWEKINDGEZIN EN EEN (MIDDEL)GROOT GEZIN

Eerder gepubliceerd: "Sociaal-psychologische determinanten van de wens tot een volgend kind", *Bevolking en Gezin*, 1981, nr. 1.

8. SOCIAAL-PSYCHOLOGISCHE DETERMINANTEN VAN DE KEUZE VOOR EEN (VOLGEND) KIND: EEN LITERATUUROVERZICHT

Een verkorte versie werd eerder gepubliceerd: "Ouderschapsmotivatie", in: Weeda (red.), C.J., *Huwelijk, gezin en samenleving*, Van Gorcum, Assen, 1981, 57-72.

Bijlage A: DE BEREKENING VAN DE WEGINGSCOEFFICIENTEN VAN DE SCHAALITEMS

Eerder gepubliceerd als appendix bij: "Motivatatie voor ouderschap: een poging tot operationalisering", *Bevolking en Gezin*, 1974, nr. 3, 431-454.

Bijlage B: DE SCHAALCONSTRUCTIES IN HET NOVOM

Eerder gepubliceerd: "De schaalconstructies in het Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie", in: Niphuis-Nell, M. en H.G. Moors, *De constructie van meetinstrumenten in het Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie 1975*, Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut, Intern Rapport nr. 16, Voorburg, 1979, 1-28.

1. Inleiding

1.1. EEN BUNDELING VAN ARTIKELEN

De hoofdstukken van deze publikatie zijn grotendeels artikelen die vanaf 1974 verschenen in het demografisch en gezinssociologisch vaktijdschrift "Bevolking en Gezin" en elders. Ze vormen met elkaar het verslag van het ouderschapsmotivatiegedeelte uit het Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie (NOVOM) 1975 en van bevindingen uit vergelijkbare onderzoeken in het buitenland. Het NOVOM werd uitgevoerd door het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut (NIDI) te Voorburg, in samenwerking met het Centraal Bureau voor de Statistiek te Voorburg en met de werkgroep Sociologie van Bevolkingsvraagstukken van de Rijksuniversiteit Utrecht. De projectleiding berustte bij het NIDI (Dr. H.G. Moors). Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door een subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO).

De artikelen zijn opgenomen in hun oorspronkelijke vorm. Een dergelijke bundeling heeft voor de lezer voor- en nadelen. Een nadeel is dat de aansluiting van de hoofdstukken niet even gestroomlijnd is als dit in een in éénmaal gecomponeerd boek het geval zou zijn, en soms is enige overlap te bespeuren. Dit neemt niet weg dat er een duidelijke rode draad door de hoofdstukken loopt, die we hierna zullen toelichten. Een niet te onderschatten voordeel is dat de hoofdstukken zich zeer goed afzonderlijk laten lezen, omdat ze ook als artikel steeds een leesbaar en begrijpelijk geheel moesten vormen. De beoefenaar van een demografisch, gezinssociologisch of ander sociaal-wetenschappelijk specialisme zal er die hoofdstukken uit kunnen halen die voor haar of hem om welke reden dan ook van belang zijn. Voor de geïnteresseerde "leek" die in de

eerste plaats wil weten welke inhoudelijke resultaten het onderzoek opleverde, zijn de hoofdstukken 5 t/m 8 het meest interessant.

In het navolgende zal kort ingegaan worden op de loop van het onderzoek en op de verslagen (hoofdstukken) die daaruit resulteerden.

1.2. DE VOORGESCHIEDENIS VAN HET OUDERSCHAPSMOTIVATIE-GEDEELTE IN HET NOVOM

De resultaten van de eerste landelijke vruchtbaarheids-survey in Nederland, het Landelijk Onderzoek Geboorten-patroon 1969, bracht Moors (1974) tot de conclusie dat de verschillen in de vruchtbaarheid naar sociale groepering steeds meer aan betekenis inboetten. Het was duidelijk dat de oude godsdienstige en sociaal-economische kaders hun invloed op het vruchtbaarheidsgedrag steeds meer begonnen te verliezen. Niettemin kreeg niet iedereen precies evenveel kinderen of gedroeg zich hetzelfde in het proces van gezinsvorming. De vraag rees daarom of de verschillen in vruchtbaarheidsgedrag die zich nog altijd voordeden, ook al waren deze vanwege het lagere vruchtbaarheidsniveau noodzakelijkerwijs kleiner dan vroeger, niet in de eerste plaats verklaard zouden moeten worden uit sociaal-psychologische factoren en individuele attitudes en motivaties.

De voortgaande daling van de vruchtbaarheid aan het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig stimuleerde tot het opzetten van een volgende landelijke vruchtbaarheidssurvey en tot een bestuderen van de op dat moment voorhanden literatuur, op zoek naar een meetinstrument van sociaal-psychologische factoren die van belang zouden kunnen zijn voor de verklaring van de differentiële vruchtbaarheid. Hieruit resulteerden de ouderschapsmotivatieschalen en enkele andere vragensets uit het vooronderzoek van het internationale Value of Children project waarvan James T. Fawcett de initiator was. Van deze literatuurstudie werd verslag gedaan in Niphuis-Nell (1974). Alvorens de ouderschapsmotivatieschalen in het NOVOM op te nemen werden ze getest in een proefonderzoek.

1.3. HET PROEFONDERZOEK: HST. 2 EN 3

Met de vragenset ontleend aan de experimentele fase van het Value of Children project werd in juni 1974 een proef-

onderzoek verricht onder 100 gehuwde vrouwen van 35 jaar of jonger. Het verslag van dit proefonderzoek is neergelegd in de hoofdstukken 2 en 3. Hoofdstuk 2 bevat een samenvatting van de hiervoor genoemde literatuurstudie te zamen met het verslag van de constructie van negen schalen op grond van de gegevens uit het proefonderzoek. Het eerste gedeelte werd voornamelijk geredigeerd door de auteur, het tweede voornamelijk door de co-auteur H.G. Moors. In hoofdstuk 3 wordt vervolgens onder meer met behulp van de in het proefonderzoek gevonden relaties tussen de negen schalen en vruchtbaarheidsattitudes en -gedrag een aantal hypothesen over deze samenhang geformuleerd.

Hier zij opgemerkt dat het begrip "vruchtbaarheidsattitudes" een in de sociale demografie veel gebruikte term is die evenwel in de regel meer suggereert dan gerechtvaardigd is. Het is een verzamelnaam voor antwoorden op vragen naar het aantal kinderen dat men ideaal vindt, wenst of verwacht, naar het aantal kinderen dat men nog van plan is er bij te krijgen, naar het tijdstip waarop men het (volgende) kind denkt te krijgen, naar ongewenste zwangerschappen, e.d. De meting ervan vindt veelal plaats aan de hand van één vraag. Daardoor is er weinig garantie dat dit antwoord inderdaad een enigszins duurzame, dieper gewortelde houding weerspiegelt die de benaming "attitude" zou kunnen rechtvaardigen, en niet een min of meer toevallige zich op dat moment voordoende mening van een tamelijk oppervlakkig karakter. In een kritiek op de conventionele vruchtbaarheidssurveys merkt Ryder (1973) dan ook op: "...we have some attitudinal questions but pursue our inquiries so briefly on any one topic that a social psychologist must be left with a feeling of continual frustration;...". De lezer zij er daarom op geattendeerd dat ten aanzien van de term vruchtbaarheidsattitudes in deze publikatie het sociaal-demografisch spraakgebruik is gevolgd en niet het sociaal-psychologische.

1.4. DE STEEKPROEF VAN HET NOVOM

In een aantal hoofdstukken worden steeds zeer summier de belangrijkste gegevens over de steekproef van het NOVOM vermeld. We zullen hier wat meer informatie verschaffen, terwijl voor nog gedetailleerdere gegevens verwezen wordt naar Moors et al. (1976).

De steekproefpopulatie werd gedefinieerd als de ten tijde van het interview nog gehuwd zijnde vrouwen van de huwe-

lijkscohorten 1963 t/m 1973. De steekproefomvang werd gepland op 5000. In de tweetrapssteekproef werden in de eerste fase 187 gemeenten geselecteerd, waarvan er 37 zelfselecterend waren op grond van hun omvang. In de tweede fase werden uit de persoonsregisters van de gemeenten door middel van een a-selectie procedure een aantal vrouwen geselecteerd dat evenredig was aan de gemeentegrootte, evenwel met een minimum van 20 te ondervragen vrouwen per gemeente. Bij deze trekking werd steeds de helft meer gehuwde vrouwen van de betreffende huwelijkscohorten geselecteerd dan voor de steekproef nodig zou zijn, teneinde eventuele non-respons te kunnen aanvullen met andere respondenten uit dezelfde gemeente.

Het aantal reserve-adressen bleek niet voor alle gemeenten voldoende te zijn, waardoor de totale capaciteit aan adressen niet volledig benut kon worden. In de interviewfase werden 6154 potentiële respondenten benaderd. Dit resulteerde in 4522 geslaagde interviews. De non-respons bedroeg derhalve 26,5%, waarvan 20,7% bestond uit weigeringen en 5,8% uit een bij herhaling niet thuis treffen van de respondent. Omdat deze non-respons ongelijk verdeeld bleek te zijn over categorieën met verschillend vruchtbaarheidsgedrag, werd zij ten behoeve van de analyses herwogen met ongelijke gewichten gebaseerd op de werkelijke verdeling in de totale bevolking naar huwelijkscohort, huwelijksleeftijd van de vrouw en gemeentegrootte.

Het veldwerk werd verricht van eind februari tot begin mei van het jaar 1975. Er werden 270 enquêtrices ingezet uit het enquêtricerps van het Centraal Bureau voor de Statistiek. De interviewduur varieerde van minimaal 45 minuten tot maximaal 1½ uur.

1.5. DE EERSTE RESULTATEN VAN HET OUDERSCHAPSMOTIVATIEGEDEELTE UIT HET NOVOM: HST. 4 (EN 9)

Nadat de binnengekomen vragenlijsten verwerkt waren tot een "schone" computerband was een van de eerste werkzaamheden die verricht werden het construeren van de ouderschapsmotivatieschalen. Hoe daarbij te werk werd gegaan wordt uiteengezet in bijlage B. Vervolgens werden voor een eerste analyse gegevens uitgedraaid die vergelijkbaar waren met de gegevens uit het proefonderzoek. Hieruit bleek dat de resultaten uit het NOVOM minder bevredigend waren dan die uit het proefonderzoek. Deze constatering, te zamen met theoretische ontwikkelingen elders, deed ons be-

sluiten tot een enigszins andere opzet van de analyse dan op grond van het proefonderzoek (hst. 3) voorzien was. Een en ander wordt toegelicht in hoofdstuk 4 dat niet eerder werd gepubliceerd en dat ter verduidelijking van de koersverandering achteraf werd toegevoegd.

Deze koersverandering had tevens tot gevolg dat een van de belangrijkste hypothesen uit hoofdstuk 3 tijdelijk op de achtergrond geraakte. Het betreft de veronderstelling dat de perceptie van satisfacties van het hebben van kinderen gebaseerd is op waarden en de perceptie van kosten op individuele behoeften. We vonden dit belangrijk genoeg om hierop in het niet eerder gepubliceerde hoofdstuk 9 terug te komen voor wat betreft de bevindingen op grond van het NOVOM-materiaal.

In het NOVOM werden enkele schalen en enkele benamingen van schalen gewijzigd. In het proefonderzoek werd de moderniteitsschaal van Smith en Inkeles (1966) gebruikt, in het NOVOM de toen juist ter beschikking gekomen moderniteitsschaal van Gough (1975, 1976) die in tegenstelling tot de eerstgenoemde schaal speciaal ontwikkeld was voor ontwikkelde landen. De itemsamenstelling van de overige schalen in het NOVOM is niet steeds precies gelijk aan die in het proefonderzoek (zie hiervoor bijlage B). Voor de schaal "welzijnsstreven" leidde dit tevens tot een naamswijziging: in het NOVOM draagt deze de naam "volledigheid van huwelijk en gezin". Ook de schaal "besluitvaardigheid" in het proefonderzoek kreeg een andere naam en wordt in het NOVOM "geneigdheid tot reflectie" genoemd. De reden was hier dat deze laatste benaming o.i. een betere vertaling was van de oorspronkelijke engelse naam - decision-mindedness - en daarmee ook de inhoudelijke betekenis van de schaal beter weergaf. De drie schalen "gevoeligheid voor sociale controle", "geneigdheid tot reflectie" en "moderniteit" meten attitudes die een wat ander karakter dragen dan de vijf schalen die gepercipieerde satisfacties van het hebben van kinderen meten en de twee schalen die gepercipieerde kosten en de belangstelling voor alternatieve activiteiten (indirecte kosten) meten. Gepercipieerde satisfacties en kosten vinden rechtstreeks een plaats in het afwegings- of utiliteitsmodel op grond waarvan men zijn vruchtbaarheidswensen bepaalt. De eerder genoemde drie schalen echter beïnvloeden veeleer de wijze waarop deze afweging plaats vindt - met inachtneming van meer of minder individueel gepercipieerde aspecten van satisfacties en kosten. Vanwege de wat andere positie werden deze drie schalen daarom in het proefonderzoek samen-

gevat onder de benaming persoonlijkheidskenmerken. Omdat hiermee wellicht toch een te grote duurzaamheid en stabiliteit gesuggereerd wordt, worden ze in het NOVOM enigszins neutraler "overige factoren (attitudes) die het proces van besluitvorming beïnvloeden" genoemd.

1.6. DE ANALYSE VAN DE OPEN VRAGEN EN DE ANALYSES PER PARITEIT: HST. 5, 6 EN 7

Voorafgaand aan de schaalconstructies werd een analyse uitgevoerd op de antwoorden op de open vragen naar de voordelen en de nadelen van het hebben van kinderen, indien vergeleken met het niet hebben van kinderen. Tevens werd nagegaan wat de belangrijkste redenen waren waarom men geen volgend kind wenste. De rapportage hierover is neergelegd in hoofdstuk 5.

Vervolgens werd per pariteit onderzocht hoe de perceptie van satisfacties en kosten van het hebben van kinderen en de overige attitudes de intentie om wel of geen (volgend) kind te krijgen beïnvloedden. In hoofdstuk 6 gebeurt dit voor de vrouwen die (nog) geen kinderen hebben en waarin dus de vrijwillig kinderlozen worden vergeleken met de vrouwen die wel van plan zijn één of meer kinderen te krijgen. In hoofdstuk 7 komen de vrouwen met één kind en met twee kinderen aan de orde. In het eerste geval worden zij die één kind hebben en er niet meer willen vergeleken met hen die er één hebben maar er wel (minstens) een tweede kind bij willen. In het tweede geval geldt de vergelijking de vrouwen die wel en die geen derde kind wensen onder hen die er twee hebben. De analyses in de hoofdstukken 6 en 7 zijn steeds gebaseerd op de vrouwen die voor de eerste maal zijn gehuwd, niet subfecund zijn gebleken, en jonger zijn dan 40 jaar.

1.7. WAAROM KIEST MEN WEL OF NIET VOOR EEN (VOLGEND) KIND: HST. 8

Hoofdstuk 8 is niet in de eerste plaats gebaseerd op materiaal uit het NOVOM. Het is een resultaat van de studie van onderzoeksliteratuur die betrekking heeft op de redenen of motieven die al dan niet tot de keuze voor een (volgend) kind leiden. We baseerden ons hierbij op recente onderzoekingen in de westerse wereld - de Verenigde Staten, Nederland (NOVOM), België en West-Duitsland. Ach-

tereenvolgens worden de keuzes voor al dan geen eerste, tweede en derde kind behandeld, en wordt ingegaan op de vraag in hoeverre deze keuzes een individueel danwel een normatief karakter dragen.

1.8. DE SOCIAAL-PSYCHOLOGISCHE BENADERING IN HET VRUCHTBAARHEIDSONDERZOEK IN DE JAREN ZEVENTIG: HST. 10

In het laatste hoofdstuk (10) tenslotte wordt nagegaan welke ontwikkelingen zich voordeden in het sociaal-psychologisch georiënteerde onderzoek naar vruchtbaarheids-attitudes en -gedrag in de periode dat het NOVOM werd uitgevoerd, verwerkt en geanalyseerd. Binnen de sociaal-psychologische benadering worden de value-of-children benadering - waaronder ook het onderhavige onderzoek valt - en de besluitvormingsbenadering onderscheiden en wordt aangegeven welke onderzoekingen er binnen deze kaders plaatsvonden, alsmede welke verdiensten en gebreken hieraan te onderkennen zijn. Het hoofdstuk draagt voornamelijk een theoretisch en methodologisch karakter en mondt uit in een aantal concrete aanbevelingen voor verder onderzoek.

1.9. TOT SLOT

Het NOVOM heeft inmiddels geleid tot een twintigtal publikaties van de hand van diverse auteurs. Een overzicht hiervan wordt gegeven in een eveneens op NOVOM-materiaal gebaseerde recente publikatie van het CBS (1980b). Niettemin is het materiaal niet uitputtend geanalyseerd en zijn er nog mogelijkheden voor secundaire analyse. Daartoe is een computerband gedeponeerd in het Steinmetz-archief te Amsterdam. Voor informatie hierover kan men zich ook wenden tot het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut te Voorburg.

2. Operationalisering van een meetinstrument

Co-auteur: H.G. Moors

In maart 1975 zullen 5000 gehuwde vrouwen in Nederland geïnterviewd worden in het kader van het Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie (NOVOM). Het NOVOM kan gezien worden als een vervolg op het Landelijk Onderzoek Geboortenpatroon 1969 (Moors, 1974). Een belangrijk verschil echter is dat ten aanzien van het NOVOM besloten is om naast de conventionele sociaal-demografische variabelen, ook sociaal-psychologische variabelen op te nemen.

De reden hiervoor ligt in de dalende betekenis van sociaal-demografische categorieën voor verklaring van verschillen in de vruchtbaarheid (Moors, 1974). Onze veronderstelling is dat we ons wat betreft de betekenis van sociaal-demografische variabelen en sociaal-psychologische variabelen in een overgangsfase bevinden, waarin de betekenis van sociaal-demografische variabelen voor de verklaring van verschillen in de vruchtbaarheid afneemt en de betekenis van sociaal-psychologische variabelen voor deze verklaring toeneemt.

De sociaal-psychologische variabelen kunnen echter niet als een homogene eenheid beschouwd worden wanneer men ze beoordeelt op de mogelijke verklarende waarde die ze voor de vruchtbaarheid zouden kunnen hebben. Binnen het scala van mogelijke benaderingen vanuit de sociale psychologie is onze keuze daarom gevallen op de houding ten opzichte van het hebben van kinderen als een belangrijk, zo niet het belangrijkste, aspect van de motivatie in het proces van gezinsvorming. Immers de relatie tussen deze motivatie en de vruchtbaarheid mag gezien worden als een relatie van zeer directe aard.

Dit betekent dat ze een belangrijke factor is in het eigenlijke besluitvormingsproces ten aanzien van de gezinsvorming.

Van de weinige beschikbare instrumenten voor de meting van motivatie voor ouderschap werd de Value-of-Children (V. of C.) schaal van Fawcett et al. (1972) door ons als de meest geschikte beoordeeld (zie Niphuis-Nell, 1974). Ter voorbereiding van het NOVOM werd in juni van dit jaar een proefonderzoek verricht met de V. of C.-schaal teneinde de bruikbaarheid er van in Nederland te toetsen. Het onderhavige artikel geeft een verslag van dit proefonderzoek voor zover het althans de operationalisering van het begrip motivatie voor ouderschap betreft. Het verslag wordt voorafgegaan door een overzicht en analyse van de literatuur die ons uiteindelijk bracht tot de keuze van de motivatiefactor en van het meetinstrument van Fawcett voor toepassing in een vruchtbaarheidsonderzoek. In een volgend artikel zal verslag worden gedaan van de gevonden relaties tussen motieven voor ouderschap (zoals met behulp van de V. of C.-schaal in gewijzigde vorm door ons geoperationaliseerd) en vruchtbaarheidsattitudes.

2.1. ONDERZOEK EN LITERATUUR

Het vroegste - wetenschappelijke - antwoord op de vraag naar de psychologische mechanismen die leiden tot de wens naar kinderen stamt uit de Freudiaanse psychoanalytische theorie. Motivatie wordt hierin gezien als tenminste gedeeltelijk onbewust, en fysiologische factoren worden beschouwd als determinanten in de wens naar een kind. Voor zover deze overwegingen deugdelijk zijn wordt hiermee het nut van het onderzoeken van motivatie voor ouderschap op het niveau van het bewustzijn in twijfel getrokken. Een belangrijk bezwaar van de psychoanalytische theorie is dat deze zich niet bezighoudt met het begrip gezinsgrootte en mede hierdoor het feit van individuele, culturele en temporele verschillen in gezinsgrootte en geboortenspreiding niet vermag te verklaren (Fawcett, 1970, 59-60).

Pas sinds enkele jaren krijgt de vraag naar het waarom van het hebben van kinderen of van een bepaald aantal kinderen aandacht van andere beoefenaars van menswetenschappen dan de psychoanalytici. Ondanks een publikatie in 1954 van

Centers en Blumberg over de resultaten van een eerste onderzoek naar attitudes en motivaties met betrekking tot ouderschap, duurde het nog tot het eind van de jaren zestig, voordat een meer algemene belangstelling ontstond. Het in de laatste jaren groeiende besef van de gevaren van een snelle bevolkingsgroei, zowel op nationaal niveau als op het niveau van de wereldbevolking, heeft vooral in de Verenigde Staten van Amerika het sociaal-wetenschappelijk onderzoek nieuwe impulsen gegeven de aandacht te richten op de motivatie voor ouderschap. In 1969 verscheen het boek van Pohlman over de psychologische aspecten van geboortenregeling. In datzelfde jaar richtte de American Psychological Association (APA) een Task Force on Psychology, Family Planning and Population Policy op, die de verantwoordelijkheid kreeg toegewezen voor "encouraging greater research and professional service participation by psychologists in this emerging area of social concern (Fawcett, 1970, 4)". Deze Task Force werd in 1973 omgezet in de Division of Population Psychology van het APA. Als auteur en als editor deed Fawcett een aantal belangrijke publikaties het licht zien (1970, 1972, 1973). Ook in Nederland en België ontstaat thans onder psychologen belangstelling voor motivatie tot ouderschap. In 1973 verscheen een Leidse doctoraalscriptie over dit onderwerp (Out & Zegveld, 1973). In België deed Deven (1973) een publikatie verschijnen over de bijdrage die de psychologie zou kunnen en moeten leveren tot het bevolkings- en gezinswetenschappelijk onderzoek.

Niettemin is de stand van de wetenschappelijke kennis over de motivatie voor ouderschap thans nog nauwelijks beter dan in 1954 toen Centers en Blumberg hun onderzoeksresultaten publiceerden. Hoffman en Hoffman schreven in 1973: "Data are virtually nonexistent on why certain values are important, why children seem to satisfy them, which of the values are salient at certain times, which actually motivate the parents to have a child. Indeed, the most impressive thing about the literature on the value of children and motivations for reproduction is that there are so few known facts". Pohlman (1969) deed een eerste poging de positieve en negatieve motivaties die verspreid genoemd worden in de Amerikaanse literatuur over theorievorming en onderzoeksresultaten te verzamelen en te beschrijven. Hij steunde hierbij zowel op sociaal-demografische als op de gezinssociologische en psychoanalytische geschriften. Zijn boek geeft indrukwekkende overzichten van zowel motieven voor reproductie als van economische, fysieke, sociale en

psychologische kosten van kinderen.

Toch behoort ook Pohlman nog tot wat Hoffman en Hoffman de "lijstenmakers" noemen. Hieronder verstaan zij wetenschappelijke onderzoekers die door empirisch onderzoek of analytisch denkwerk gekomen zijn tot lange lijsten van waarden of motieven met betrekking tot de vruchtbaarheid, zonder een poging ondernomen te hebben de verscheidenheid van motieven onder te brengen in bruikbare homogene categorieën. Het aantal pogingen om de motivaties voor ouderschap onder te brengen in bredere categorieën is de laatste jaren toegenomen. We noemen hier de indelingen van Rabin en Greene (1968), Hoffman en Hoffman (1973), Fawcett et al. (1972), Berelson (1972) en Out en Zegveld (1973). Van deze "categoriseerders" zijn Hoffman en Hoffman de enige geweest die een verdere, zij het nog vrij summiere, uitwerking hebben gegeven naar een theoretisch model waarbinnen de attitude ten opzichte van het hebben van kinderen bestudeerd kan worden.

2.1.1. Een theoretisch model voor de besluitvorming ten aanzien van ouderschap

Hoffman en Hoffman onderkennen de behoefte aan een theoretisch model met behulp waarvan de culturele verschillen en de historische trends in vruchtbaarheidsniveau's en meer in het bijzonder in de motivatie voor ouderschap bestudeerd zou kunnen worden. Zij zien als één van de belangrijke dynamische elementen in een dergelijk model de wijze waarop kinderen gewaardeerd worden, ofwel de aard van de waarden die toegekend worden aan het hebben van kinderen. Bij het gebruik van het begrip "waarde" van kinderen refereren zij met name aan de functies die het hebben van kinderen heeft voor de ouders, ofwel aan de behoeften die het bevredigt. Hun model bestaat, behalve uit de waarde van kinderen, nog uit vier andere factoren. De vijf basiselementen van hun model zijn:

1. De waarde van kinderen,
2. Kosten,
3. Alternatieve mogelijkheden om de met deze waarden samenhangende behoeften te bevredigen,
4. Barrières,
5. Faciliteiten.

De waardenindeling van het hebben van kinderen van Hoffman en Hoffman zullen we in het navolgende uitgebreider bespreken. Van de overige vier factoren geven we hier slechts een korte beschrijving. Onder de kosten van het hebben van kin-

deren kunnen zowel economische, alsook fysieke, sociale en psychologische factoren begrepen worden. Voorbeelden hiervan zijn: ongunstige invloed op de gezondheid van de ouders, beperkingen ten aanzien van het onderhouden van sociale contacten voor de vrouw, ongunstige invloeden op de huwelijksrelatie, zorgen om de lichamelijke gezondheid en geestelijke ontwikkeling van het kind, conflicten met de kinderen, de gebondenheid aan huis en huishoudelijk werk voor de vrouw. De kosten van het hebben van kinderen worden uitgebreid behandeld door Pohlman (1969, 85-173).

De meeste van de behoeften die door het hebben van kinderen worden bevredigd, kunnen ook op andere wijze worden bevredigd. Tot deze alternatieve mogelijkheden kunnen we bijv. rekenen het werken van de vrouw buitenshuis, allerlei activiteiten in de vrije tijd, of het leven in andere samenlevingsvormen dan die van het gezin.

Barrières en faciliteiten hebben betrekking op de factoren die het moeilijker, resp. gemakkelijker maken om een bepaalde behoefte te bevredigen door het hebben van kinderen. We kunnen ze nader omschrijven als omstandigheden die los staan van het hebben van kinderen, daar geen oorzaak of gevolg van zijn - zoals waarden en kosten - maar die wel de kosten, resp. de waarden, van het hebben van kinderen relatief verhogen of verlagen. Onder barrières kunnen bijv. begrepen worden, economische depressie of individuele armoede, een tekort aan woonruimte, een slechte gezondheid van de moeder, andere aanspraken op de tijd van de moeder, of de mening dat procreatie verkeerd is met het oog op de snelle bevolkingsgroei. Als voorbeelden van faciliteiten kunnen genoemd worden: economische voorspoed, een adequate behuizing, hulp bij het werk dat de moeder verricht, en ook pronatalistische normen in een cultuur of subcultuur.

De gedachte achter dit theoretisch model is dat de motivatie voor ouderschap geanalyseerd kan worden in het kader van deze vijf begrippen. Veranderingen elders in het sociale systeem kunnen veranderingen teweeg brengen in één of meer van de vijf variabelen en kunnen aldus de motivatie voor ouderschap beïnvloeden.

2.1.2. De waarden van het hebben van kinderen

Het zijn ook Hoffman en Hoffman geweest die het meest door-dachte waardenschema ten aanzien van het hebben van kinderen hebben geconstrueerd. Zij ontwikkelden een samenstel van waarden, gebaseerd op gegevens uit een uitgebreid on-

derzoek van empirische en theoretische literatuur. De mogelijke biologische waarde van het hebben van kinderen, zoals die afgeleid kan worden uit ethologische kennis, wordt door hen buiten het waardenschema gehouden, omdat een dergelijke waarde geen bijdrage lijkt te kunnen leveren tot de verklaring van culturele en temporele verschillen in het vruchtbaarheidsgedrag. Om vermoedelijk dezelfde reden laten Hoffman en Hoffman de uit de psychoanalytische theorie afkomstige gedachte met betrekking tot een mogelijk moederinstinct in de zin van instinctmatige drijfveren van fysiologische oorsprong, die leiden tot de kinderwens, buiten beschouwing. Het waardenschema van Hoffman en Hoffman bestaat uit negen categorieën.

De status van volwassene en sociale identiteit. Veel meer dan het afronden van een opleiding, het toetreden tot de arbeidswereld of zelfs het getrouwd zijn, bevestigt het ouderschap dat het individu een volwassen lid is geworden van de samenleving. Dit geldt vooral voor vrouwen, voor wie het moederschap bovendien veelal gezien wordt als de belangrijkste rol in haar leven. Deze waarde van volwassenheid en identiteit lijkt vooral van betekenis te zijn in de motivatie met betrekking tot het eerste kind.

Expansie van het ego. Misschien in reactie op de tijdelijkheid van het leven, hebben veel mensen de behoefte iets van henzelf te doen voortbestaan na hun dood. Het hebben van kinderen kan deze behoefte, althans gedeeltelijk, bevredigen omdat het een manier is zichzelf te reproduceren, de eigen eigenschappen terug te zien in een ander die langer zal leven, en dus een manier om een soort onsterfelijkheid te verwerven.

De expansie van het ego kan ook ervaren worden doordat door het krijgen van kinderen grotere eenheden ontstaan - de verhouding ouder-kind en het gezin. Maar ook het gevoel dat men banden heeft met de maatschappij, dat men deel uitmaakt van de gemeenschap, deel heeft aan het leven dat zich daarin afspeelt, wordt zeer waarschijnlijk versterkt door het hebben en grootbrengen van kinderen.

Moraliteit. Het krijgen van kinderen wordt soms gezien als een morele daad - het opgeven van de eigen belangen ten behoeve van een ander, van de gemeenschap, een kaste, een etnische of religieuze groep of de natie, of ten behoeve van religieuze tradities of van normen met betrekking tot seksualiteit en deugdzzaamheid.

Het hebben van kinderen schept de gelegenheid altruïstisch te zijn vanwege de offers die dit vraagt van de ouders. Het niet wensen van kinderen of van een volgend kind kan iemand daarom egoïstisch doen lijken, hetgeen veelal negatief gewaardeerd wordt.

Anderzijds kan het krijgen en grootbrengen van met name een groot aantal kinderen ook gezien worden als een nuttig, moeilijk en somtijds onplezierig werk dat geen ledigheid toestaat en daarom tegemoet komt aan de eisen van de protestantse ethiek. Dit kan de ouders een gevoel van deugdzaamheid geven.

Relaties in een primaire groep, affectie. De affectieve waarde van kinderen is bijzonder belangrijk en kan in vele culturen teruggevonden worden. De betekenis van het gezin als bolwerk tegen de vervreemding in de moderne maatschappij wordt in vele sociologische werken genoemd. Aan de behoefte om liefde en genegenheid te geven, zowel als te ontvangen, komt het hebben van kinderen in belangrijke mate tegemoet.

Het hebben van kinderen geeft niet alleen de gelegenheid tot affectieve relaties in de vroege gezinsfasen. Het is ook een verzekering tegen een eenzame oude dag, het biedt emotionele zekerheid voor de toekomst.

Stimulering, nieuwheid, pret. De behoefte aan nieuwe ervaringen en aan verandering is een belangrijke behoefte van de mens. De komst van kinderen betekent een belangrijke verandering in het leven van het individu, terwijl ook het zien opgroeien van kinderen een unieke gelegenheid is voor het voortdurend ervaren van nieuwheid en verandering. Daarnaast kunnen de omvang en vooral ook het spel met kinderen de ervaring verschaffen van pret, plezier en opwindning.

Creativiteit, competentie. Wanneer een maatschappij welvarender wordt en voor veel mensen in de eerste levensbehoeften is voorzien, kunnen behoeften aan creativiteit en prestatie naar voren komen, en het opvoeden van kinderen kan een tegemoetkoming zijn in het bevredigen van deze behoeften. Ouders kunnen hierdoor het gevoel hebben creatief te zijn en iets te presteren.

Macht, invloed. In sommige culturen verandert de macht van de ouders drastisch door de komst van kinderen. Zo kent India bijv. gebieden waar de jonge nog kinderloze schoondochter, een zeer ondergeschikte rol heeft in de familie

van haar man waarin zij is opgenomen. Haar belangrijkste functie ligt in het ter wereld brengen van zonen. Als dat inderdaad gebeurt stijgt haar macht in het familieverband. Ook voor de Verenigde Staten van Amerika zijn er aanwijzingen dat vrouwen die zeer weinig macht hebben, aan het moederschap de moed ontleenen meer eisen te stellen en deze eisen worden dan ook meer gerespecteerd dan voorheen. Anderzijds zijn er Amerikaanse onderzoeksresultaten die erop wijzen dat bij een groter wordend kindertal haar macht weer afneemt. Het hebben van kinderen biedt beide ouders ook een unieke gelegenheid voor een andere vorm van macht - de kans enorme invloed uit te oefenen op een ander individu. De ouders reguleren de materiële en emotionele bevrediging van de behoeften van het kind en gedurende lange tijd zijn zij fysiek sterker. De macht van een ouder over zijn of haar kind is inderdaad zeer groot.

Sociale competentie, prestige. Het hebben van kinderen kan ouders op verschillende manieren prestige en aanzien verschaffen. Het duidelijkste voorbeeld is competitie met betrekking tot het aantal kinderen, die voornamelijk voorkomt in niet-geïndustrialiseerde maatschappijen. Een andere vorm van prestige ontleend aan het hebben van relatief veel kinderen is de deskundigheid die de ouders, als ouders, door andere ouders geacht worden te hebben. De competitieve waarde van kinderen kan ook tot uitdrukking komen in wedijver met betrekking tot de "kwaliteit" van de kinderen. Zo kan bijv. een bepaalde financiële status of beroepsstatus, bereikt door het kind, een belangrijke bron van prestige zijn voor de ouders.

Economisch nut. Met name in de ontwikkelingslanden, en daar vooral in de agrarische gebieden, is een belangrijke factor in de waarde van het hebben van kinderen, het economisch nut dat zij vertegenwoordigen. Vaak vanaf zeer jeugdige leeftijd verrichten de kinderen economisch waardevolle werkzaamheden, zowel in het agrarisch bedrijf als in het huishouden. Bovendien schept het hebben van kinderen, en in dit geval vooral van zonen, de zekerheid van een verzorgde oude dag, in die landen waar de overheidsvoorzieningen in dit opzicht afwezig of onvoldoende zijn.

De economische waarde van kinderen neemt af en verkeert tenslotte in het tegendeel met toenemende industrialisatie en urbanisatie, met een zich uitbreidende geldeconomie en met een toenemende pressie de kinderen onderwijs te laten volgen. In onze moderne westerse maatschappij betekent het

grootbrengen van kinderen meestal een vrij zware financiële last voor de ouders.

2.1.3. *De Value-of-Children schaal*

Fawcett et al. (1972) ontwikkelden aanvankelijk een schema van acht categorieën van meningen of waardenoriëntaties ten opzichte van het krijgen en hebben van kinderen. Voor dit eerste ontwerp namen zij de hierboven besproken indeling van Hoffman en Hoffman als uitgangspunt. Zij ontdekten evenwel overlap tussen de categorieën van Hoffman en Hoffman, terwijl ze anderzijds items waarin ze geïnteresseerd waren niet bevredigend konden plaatsen.

De dimensies van de door hen nieuw ontworpen indeling operationaliseerden zij met behulp van items van het Likert-type. Hierbij zij vermeld dat Fawcett c.s. er impliciet van uit gaan dat de waardenoriëntaties ten aanzien van het hebben van kinderen gemeten kunnen worden via de houding ten aanzien van het hebben van kinderen. Met deze attitude-schaal werd een proefonderzoek uitgevoerd op Hawaii (Fawcett en Arnold, 1973) en later ook een cross-culturele vergelijking met vijf andere landen: Japan, Korea, de Filipijnen, Taiwan en Thailand.

De ervaringen met deze proefonderzoeken leidden tot een herziening van de dimensies van hun meetinstrumenten. De volgende negen factoren werden met behulp van factoranalyse geëxtraheerd:

1. Continuity, tradition, security
2. Parenthood satisfactions
3. Role motivations
4. Happiness and affection
5. Goals and incentives from children
6. Social status from children
7. External controls on childbearing
8. Costs of children
9. Decision-mindedness for childbearing.

Het zijn deze dimensies die we bij het ontwerpen van ons in Nederland uitgevoerde proefonderzoek als uitgangspunt kozen. Een voorbeeld van een item uit de dimensie continuity is: "A person can feel that part of him lives on after death if he has children". De respondent kan door middel van een keuze uit antwoordmogelijkheden lopend van "helemaal mee eens" tot "helemaal niet mee eens" aangeven in hoeverre de betreffende uitspraak overeenkomt met zijn eigen mening.

2.2. HET PROEFONDERZOEK

2.2.1. *Opzet en steekproef*

Om inzicht te krijgen in de bruikbaarheid van de V. of C. schaal werd een proefonderzoek uitgevoerd in een aantal Nederlandse steden en dorpen. Voor dit doel werden 100 mondelinge interviews afgenomen met gehuwde vrouwen van 35 jaar of jonger. De steekproef kan vanwege haar omvang geen aanspraak maken op representativiteit. Gezien de doelstellingen van het onderzoek, te weten het testen van een aantal meetinstrumenten en een aanzet tot hypothesevorming, was representativiteit echter geen vereiste.

Naast een aantal persoonsgegevens en de V. of C. schaal werd in het interview informatie ingewonnen over motieven voor ouderschap door middel van een open vraagstelling, de voor- en nadelen van het krijgen van nog een kind, en de evaluatie van verschillende gezinsgroottes volgens de methode van Terhune (1973a).

2.2.2. *De bewerking van de V. of C. schaal*

De V. of C. schaal zoals die in het proefonderzoek werd gebruikt, bestond uit de oorspronkelijke 45 items te zamen met 13 nieuwe items, die grotendeels afkomstig zijn uit de studie van Out en Zegveld (1973). Reden van deze aanvulling was de onzes inziens zwakke wijze van operationalisering van met name de subschalen "parenthood satisfactions", "goals", "happiness", "social status", "external control" en "costs". Getracht werd daarom de validiteit en betrouwbaarheid van deze schalen te versterken.

Daarnaast werd nog een tweetal wijzigingen doorgevoerd. Het aantal antwoordcategorieën werd teruggebracht van zes naar vijf, omdat we de overtuiging hadden dat een neutrale positie de attitudemeting meer adequaat zou maken. Bij zes categorieën zou de respondent steeds gedwongen worden tot een positief of negatief oordeel. 11% van de antwoorden betrof de neutrale midden categorie. De tweede wijziging betrof een herformulering van items in die zin dat deze meer werden toegespitst op de persoonlijke overtuiging ("belief") van de respondent. Op deze wijze hoopten wij het meten van sociaal aanvaardbaar geachte antwoorden tot een minimum te kunnen beperken.

Om de structuur van de interrelaties in de data nader te analyseren werd eerst een factoranalyse uitgevoerd. Gekozen

werd voor een principale factormethode met iteraties en met daarop aansluitend zowel een orthogonale als een oblique rotatie (Nie et al., 1970). Hierbij werd uitgegaan van de gedachte dat a priori geen bijzondere assumpties over de onderliggende structuur in de totale set van items zouden moeten worden gemaakt. De oblique rotatie is een meer flexibele methode omdat de theoretisch belangrijk geachte dimensies niet als ongecorrleerd met elkaar worden verondersteld. Daarnaast werd de orthogonale methode gekozen omdat deze benadering vaak mathematisch beter te verwerken factoren oplevert.

De factoranalyse toonde aan dat het patroon van relaties tussen de items zodanig was dat de totale informatie in de 58 items kon worden teruggevoerd op enkele basisfactoren die aan de geobserveerde interrelaties ten grondslag lagen. Negen factoren verklaarden gezamenlijk 57,9% van de totale variantie. Daarbij moest echter worden geconcludeerd dat de factorstructuur bij beide rotaties zeer aanzienlijk afweek van de veronderstelde structuur zoals die door Fawcett c.s. werd voorgesteld, met andere woorden: er waren geen overeenkomsten tussen de negen eerder genoemde dimensies en de factorstructuur. Een nadere analyse van de frequentieverdeling per item en van de correlatiematrix bracht enkele bevindingen naar voren die tot de verklaring van deze divergentie bijdragen.

1. Bij 11 items bleek de unieke variantie zo hoog te zijn dat geen sprake was van samenhang met andere items; daarnaast was bij 10 items de variantie zo gering dat ze nauwelijks informatie opleverden. In beide gevallen deed dit afbreuk aan de operationalisering van de dimensies waarin de items thuishoorden;
2. Voor 20 items gold dat ze sterk correleerden met items in tenminste twee andere schalen dan die waartoe ze a priori gerekend werden. Dit had met name tot effect een sterke samenhang tussen de subschalen 1 t/m 5, te weten alle aspecten van positieve motivatie tot ouderschap;
3. Doordat de correlaties tussen de items in de subschalen 1 t/m 5 aanzienlijk hoger waren dan de correlaties tussen de items in de andere subschalen (sociale status, externe invloeden, kosten en besluitvaardigheid), kwamen deze laatste in de factorstructuur niet tot uitdrukking.

Samenvattend moet worden geconcludeerd dat de techniek van factoranalyse ongeschikt bleek te zijn voor het oplossen van de meetproblemen waarvoor wij ons gesteld zagen; ener-

zijds door de samenhang tussen sommige theoretische concepten, anderzijds door de wijze waarop de concepten operationeel waren gedefinieerd. Besloten werd de informatie voor de schaalconstructie meer direct uit de correlatiematrix te halen. We kozen de weg van "trial and error" daarbij zoveel mogelijk strevend naar conceptuele zuiverheid van de dimensies die we poogden te meten en naar een zo sterk mogelijke samenhang tussen de items binnen elke cluster. Aan de gestelde eisen bleken 16 van de 58 items niet op bevredigende wijze te kunnen voldoen. De resulterende operationalisering wordt gepresenteerd in tabel 2.1.

TABEL 2.1. De operationalisering van de ouderschapsmotivatievariabelen met gemiddelde, standaarddeviatie en gewicht bij de factorsscores voor elk item afzonderlijk (1 = helemaal mee eens, 5 = helemaal niet mee eens). (The operationalization of the parenthood motivation scale with means, standard deviations, and factorweights, for each item).

	\bar{x}	s	gewicht
I. CONTINUITITEIT EN ZEKERHEID			
1. Ik vind het belangrijk kinderen te hebben, omdat je dan niet bang hoeft te zijn dat je op latere leeftijd alleen zal staan.	3.6	1.5	.69
10. Ik vind het belangrijk kinderen te hebben omdat de familietradities dan voortgezet kunnen worden.	4.3	1.2	.71
19. Eén van de beste dingen van het hebben van kinderen, vind ik, de oprechte trouw die ze hun ouders betonen.	3.7	1.3	.48
35. Ik vind dat, als je kinderen hebt, je dan het gevoel hebt dat iets van jezelf zal voortleven na je dood.	2.8	1.5	.56
46. Ik vind het belangrijk de familienaam te kunnen voortzetten door mijn kinderen.	4.4	1.1	.68
II. MOEDERSCHAP ALS ZINGEVING			
2. Ik vind dat als je een goede moeder bent geweest je volledig tevreden kan zijn met wat je in het leven hebt bereikt.	3.3	1.5	.78
8. Ik vind dat alleen al het gevoel, dat je als moeder hebt, dat kinderen je nodig hebben, het hebben van kinderen de moeite waard maakt.	2.8	1.4	.77
28. Ik vind dat alle inspanningen die je je als moeder getroost op den duur de moeite lonen.	2.8	1.3	.50
50. Ik vind het vanzelfsprekend dat je kinderen krijgt als je getrouwd bent.	4.1	1.3	.55
55. Ik vind dat één van de prettige dingen van het hebben van kinderen is, dat ze tegen je opzien.	4.5	1.0	.49

III. SOCIALE IDENTITEIT

6. Ik vind dat het de natuur van de vrouw is kinderen te willen.	3.3	1.5	.62
17. Ik vind dat een meisje (toch) pas vrouw wordt als ze moeder is.	4.2	1.2	.81
23. Ik vind dat het hebben van kinderen een bewijs van volwassenheid is.	4.5	1.0	.69
33. Ik vind dat je als vrouw pas meetelt als je kinderen hebt.	4.4	1.1	.60
36. Ik vind dat als je vader of moeder geworden bent het minder waarschijnlijk is dat je je immoreel zult gedragen.	3.7	1.5	.61
52. Ik vind dat een jongen (toch) pas man wordt als hij vader is.	4.5	1.1	.78
58. Ik vind dat het de natuur van de man is kinderen te willen.	3.9	1.4	.64

IV. GELUK EN AFFECTIE

4. Ik vind dat je je alleen bij een kind volledig vrij kan voelen om je liefde en genegenheid te uiten.	4.1	1.2	.69
9. Ik vind dat het gezin met kinderen de enige plaats is in de moderne wereld waar je je op je gemak en gelukkig kunt voelen.	3.6	1.9	.68
21. Ik vind dat als je geen kinderen hebt je nooit werkelijk gelukkig kunt zijn.	4.4	1.0	.67
49. Ik vind dat je met bijna niemand zo'n goede band kunt krijgen als met een eigen kind.	2.8	1.5	.61
54. Ik vind het altijd fijn kinderen om me heen te hebben.	2.4	1.2	.45

V. WELZIJNSSTREVEN

11. Ik vind dat het hebben van kinderen een sterkere band schept tussen man en vrouw.	2.2	1.4	.50
14. Voor mij is één van de belangrijkste doelstellingen in het leven het hebben van kinderen.	3.4	1.5	.74
16. Het hebben van kinderen is voor mij het belangrijkste doel van het huwelijk.	3.8	1.3	.66
18. Voor mij zou een leven zonder kinderen tamelijk saai zijn.	3.0	1.5	.77
22. Ik vind dat het gezin met kinderen de grondslag is voor al het goede in onze samenleving.	3.5	1.4	.75
27. Ik vind dat je de werkelijk belangrijke dingen in het leven alleen kan ervaren door het grootbrengen van kinderen.	3.7	1.3	.58
31. Voor mij betekent het hebben van kinderen dat er zegen rust op het huwelijk.	4.1	1.4	.67
56. Voor mij betekent het hebben van kinderen dat je niet meer hoeft te zoeken naar een zin en een taak in je leven.	3.9	1.3	.67

VI. KOSTEN

13. Ik vind dat als je kinderen hebt je niet meer kunt doen wat je wilt en gaan en staan waar je wilt.	2.1	1.3	.62
29. Ik vind dat het grootbrengen van kinderen een zware financiële last is.	3.5	1.3	.45

37. Ik vind dat je veel andere leuke dingen moet opgeven als je kinderen hebt.	2.7	1.3	.70
45. Ik vind dat altijd kinderen om je heen hebben een grote psychische belasting is.	3.1	1.4	.57

VII. GEVOELIGHEID VOOR SOCIALE CONTROLE

26. Ik vind dat je je als jong echtpaar toch pas volledig geaccepteerd voelt door de mensen in je omgeving wanneer je kinderen hebt.	4.0	1.3	.49
48. Ik vind het niet prettig geen kinderen te hebben als al je kennissen wel kinderen hebben.	3.7	1.3	.50
51. Ik vind dat het je plicht is tegenover de samenleving om kinderen te hebben.	4.7	0.8	.37
57. Ik vind dat de mensen in je omgeving meer opkijken tegen iemand met kinderen dan tegen iemand zonder kinderen.	4.0	1.3	.89

VIII. BESLUITVAARDIGHEID

7. Ik vind dat een echtpaar eerst serieus moet nadenken over de nadelen die het hebben van kinderen met zich meebrengt, voordat ze kinderen krijgen.	1.9	1.2	.60
20. Ik vind dat wanneer een echtpaar overweegt of ze al dan geen kinderen willen, het eerste waarover ze zouden moeten nadenken is of ze zich dat in alle opzichten kunnen veroorloven.	2.4	1.3	.43
30. Ik vind dat voordat een echtpaar een kind wil, ze zouden moeten overwegen in hoeverre dat het werken van de vrouw zal belemmeren.	2.5	1.4	.50
40. Ik vind dat voordat een echtpaar een kind wil, ze zouden moeten overwegen of ze hun geld niet liever voor iets anders zouden willen gebruiken.	3.9	1.4	.72

Een belangrijke afwijking van de door Fawcett c.s. empirisch vastgestelde structuur vormt het samenvoegen van de beide factoren "social status" en "external control" tot een nieuwe factor, door ons genoemd "gevoeligheid voor sociale controle". De beide dimensies bleken zowel theoretisch als empirisch onvoldoende van elkaar te scheiden en werden slechts door enkele items adequaat geïndiceerd. Overigens slaagde Fawcett hier evenmin in, getuige het feit dat hij de beide begrippen elk met slechts twee items kon indiceren.

De ouderschapsmotivatieschaal zoals die op grond van de resultaten van het proefonderzoek werd geconstrueerd wijkt voorts voor enkele onderdelen nogal af van de oorspronkelijke V. of C. schaal van Fawcett c.s. (zie tabel 2.2.). Een korte beschrijving van de opnieuw gedefinieerde concep-

TABEL 2.2. Overzicht van de herkomst van de items in de ouderschapsmotivatieschaal.
(Source of the items of the parenthood motivation scale).

		F	F ₀	O&Z	S&I	N&M
I	Continuïteit en zekerheid	5	-	-	-	-
II	Moederschap als zingeving	2	2	1	-	-
III	Sociale identiteit	5	-	1	-	1
IV	Geluk en affectie	3	-	1	-	1
V	Welzijnsstreven	2	5	1	-	-
VI	Kosten	3	1	-	-	-
VII	Gevoeligheid voor sociale controle	2	1	1	-	-
VIII	Besluitvaardigheid	4	-	-	-	-
IX	Moderniteit	-	-	-	4	-

F Verwijst naar de items die overbleven na de cross-culturele vergelijking die door Fawcett werd uitgevoerd en waarin ook het onderzoek op Hawaii betrokken was.

F₀ Verwijst naar de items die Fawcett gebruikte in zijn proefonderzoek op Hawaii.

O&Z Verwijst naar het onderzoek van Out en Zegveld (1973).

S&I Verwijst naar de Overall-Modernity schaal van Smith en Inkeles (1966).

N&M Verwijst naar het hier beschreven proefonderzoek.

ten betrekking hebbend op de waarden van kinderen, de kosten en persoonlijkheidskenmerken die de besluitvorming betreffende ouderschap beïnvloeden volgt daarom hieronder.

I. *Continuïteit en zekerheid*. Het voortbestaan van de eigen persoon in de toekomst kan een belangrijke waarde zijn van het hebben van kinderen. Enerzijds kunnen ouders in hun kinderen een voortzetting zien van het eigen bestaan buiten zichzelf. Niet alleen omdat zij in hen de eigen lichamelijke en geestelijke eigenschappen terugzien, maar ook omdat zij aan hun kinderen hun naam, tradities, kennis, normen en waarden kunnen doorgeven. Hierdoor wordt een zekere continuïteit van het eigen leven gewaarborgd, en scheppen kinderen een band met het verleden, met de voorgaande generaties, maar vooral met de toekomst. Anderzijds betekent het hebben van kinderen emotionele zekerheid voor het eigen bestaan in de toekomst. Het gaat hier om de zekerheid dat men ingebed is en zal zijn in een net van primaire relaties, nu, maar met name in de toekomst wanneer men oud geworden is. Het hebben van kinderen wordt dan gezien als een verzekering tegen een eenzame oude dag. Bij

Hoffman en Hoffman komt het continuïteitsaspect naar voren in de waarde "expansie van het ego"; de emotionele zekerheid wordt genoemd in de waarde "relaties in een primaire groep".

II. *Moederschap als zingeving*. Het hebben van kinderen, het moederschap, als vanzelfsprekendheid en als zingeving. Het moederschap is een vanzelfsprekende levenskeuze; een beroep, een bezigheid waarin het individu zich nuttig voelt en die bevrediging schenkt door de resultaten die het afwerpt. Een bezigheid en rol ook die het individu een gevoel van eigenwaarde geven. Deze motivatiefactor wordt door Hoffman en Hoffman niet expliciet genoemd.

III. *Sociale identiteit*. Het krijgen en hebben van een kind wordt veelal gezien als een laatste stap van het individu op weg naar de volwassenheid. Het is een bewijs van zijn of haar volwassenheid en van zijn man-zijn of haar vrouw-zijn. Omdat voor vrouwen het ouderschap vaak de belangrijkste rol in hun leven is geldt voor hen veel sterker dan voor mannen dat het hebben van een kind hun status als volwassene bevestigt. Deze motivatiecategorie komt overeen met de waarde "status van volwassene en sociale identiteit" van Hoffman en Hoffman.

IV. *Geluk en affectie*. De aanwezigheid van kinderen in het gezin maakt het gezin pas echt volledig. Het schenkt geluk en geeft de mogelijkheid liefde te geven en te ontvangen. De affectieve waarde van kinderen worden door Hoffman en Hoffman ondergebracht in hun categorie "relaties in een primaire groep".

V. *Welzijnsstreven*. In deze motivatiefactor is het hebben van kinderen een belangrijk middel om tot een zinvoller en waardevoller leven en huwelijksleven te komen. Het streven is vooral gericht op het geestelijk welbevinden zowel van het individu als van de groep. Dit aspect van motivatie voor ouderschap komt in het waardenschema van Hoffman en Hoffman niet als zodanig naar voren.

VI. *Kosten*. Hieronder worden begrepen de economische, fysieke, sociale en psychische lasten en nadelen van het hebben van kinderen. Voorbeelden zijn de financiële kosten, de toename van de hoeveelheid huishoudelijk werk, de gebondenheid aan huis en zorgen om en conflicten met de kinderen. De factor kosten wordt door Hoffman en Hoffman als een afzonderlijke categorie in hun theoretisch model genoemd.

De factoren 7, 8 en 9 worden beschouwd als persoonlijkheidskenmerken. Als zodanig kunnen zij niet ondergebracht worden in het theoretisch model van Hoffman en Hoffman. Het is echter aannemelijk te veronderstellen dat bepaalde karaktereigenschappen invloed hebben op de vruchtbaarheid. Deze persoonlijkheidskenmerken kunnen de perceptie van waarden en kosten beïnvloeden maar hebben vooral ook invloed op het besluitvormingsproces, in die zin dat ze de geneigdheid tot een rationele afweging van voor- en nadelen van het hebben van kinderen zullen bevorderen dan wel verminderen.

VII. *Gevoeligheid voor sociale controle.* Huwelijk en kinderen worden veelal gezien als onverbrekelijk met elkaar verbonden begrippen. Van het jonge echtpaar wordt verwacht dat ze binnen een klein aantal jaren hun eerste kind zullen hebben. Deze norm is door het socialisatieproces althans gedeeltelijk geïnternaliseerd, maar ook de buitenwereld zal over het algemeen niet nalaten het jonge echtpaar op subtiele of niet-subtiele wijze te herinneren aan de heersende verwachtingen. Naarmate men gevoeliger is voor deze interne en externe druk zal men meer geneigd zijn de normen op dit gebied te willen naleven, omdat men zich pas dan door de mensen in zijn omgeving geaccepteerd voelt.

VIII. *Besluitvaardigheid.* De geneigdheid om op rationele wijze te beslissen ten aanzien van gezinsuitbreiding met een eerste of volgend kind.

IX. *Moderniteit.* De gebruikte moderniteitsschaal is niet afkomstig uit de V. of C. schaal. De moderniteitsfactor is door ons toegevoegd omdat wij, evenals Fawcett en Bornstein (1973), veronderstellen dat dit een belangrijke dimensie voor de ouderschapsmotivatie kan zijn. De in het proefonderzoek gebruikte moderniteitsschaal bestaat uit 4 items uit de Overall-Modernity schaal van Smith en Inkeles (1966), geselecteerd op basis van onderlinge samenhang zoals die uit correlatieanalyse bleek. Hoewel de oorspronkelijke schaal hiermede sterk werd gereduceerd leek ons de geconstrueerde schaal voor een eerste aanzet tot hypothesevorming wel bruikbaar.

Moderniteit wordt gezien als de individuele pendant van modernisatie, een proces dat zich op maatschappelijk niveau voltrekt. Smith en Inkeles omschrijven het begrip moderniteit als volgt: "Basically, we assumed that modernity would emerge as a complex but coherent set of psychic

dispositions manifested in general qualities such as a sense of efficacy, readiness for new experience, and interest in planning, linked, in turn, to certain dispositions to act in institutional relations - as in being an active citizen, valuing science, maintaining one's autonomy in kinship matters, and accepting birth control..." (355).

Het laatste probleem dat vervolgens moest worden opgelost was het vaststellen van gewichten voor de afzonderlijke items binnen elke subschaal om zodoende tot de berekening van schaalscores voor elke respondent te kunnen komen (zie bijlage A).

2.2.3. De onderlinge samenhang tussen de verschillende dimensies van ouderschapsmotivatie

De in de vorige paragraaf en in bijlage A beschreven procedure voor het construeren van de verschillende subschalen loste het probleem van de hoge intercorrelaties tussen de dimensies in het theoretisch model niet op. Deze samenhang wordt wel zoveel mogelijk beperkt omdat de items uit de ouderschapsmotivatieschaal steeds maar in één subschaal voorkomen. Dit betekent echter niet dat de invloed van items die niet in een bepaalde subschaal voorkomen daarmee wordt geneutraliseerd; ze beïnvloeden de subschaal via hun intercorrelatie met de items binnen deze subschaal. Dat dit totale effect belangrijk is, toont tabel 2.3 aan.

Met name de verschillende waarden van het hebben van kinderen (I t/m V) blijken sterk samen te hangen. De samenhang tussen de drie persoonlijkheidskenmerken die van invloed zijn op de aard en wijze van besluitvorming ten aanzien van het hebben van kinderen blijken daarentegen in veel geringere mate onderling te zijn gecorreleerd.

Opmerkelijk is ook dat de kostenfactor grotendeels onafhankelijke betekenis heeft en noch met de waarden van kinderen noch met de persoonlijkheidskenmerken sterk blijkt te zijn gecorreleerd. Waarden en kosten verbonden met het hebben van kinderen zullen dus vrijwel onafhankelijk van elkaar een bepaalde invloed uitoefenen op attitudes betreffende de gezinsvorming.

De waarden van het hebben van kinderen blijken belangrijker te zijn naarmate men in zijn motivatie tot ouderschap meer beïnvloed wordt door sociale controle en in het bij-

TABEL 2.3. De onderlinge samenhang tussen de ouderschapsmotivatievariabelen.

(Product-moment correlation coefficients for the dimensions within the parenthood motivation scale).

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
I Continuïteit	—								
II Zingeving	.68	—							
III Sociale identiteit	.70	.71	—						
IV Geluk	.60	.63	.74	—					
V Welzijnsstreven	.66	.70	.81	.78	—				
VI Kosten	.21	.08	.12	.10	.07	—			
VII Gevoeligheid voor sociale controle	.34	.31	.45	.42	.37	.22	—		
VIII Besluitvaardigheid	.23	.17	.11	.19	.13	.36	.05	—	
IX Moderniteit	-.34	-.48	-.46	-.23	-.41	.05	-.17	.17	—

Correlatiecoëfficiënten hoger dan $|\cdot 16|$ zijn alle statistisch significant, $p < .05$.

zonder door de perceptie die men heeft van normen betreffende gezin en ouderschap. Daarentegen verliezen deze waarden aan betekenis naarmate men hoger scoorde op de moderniteitsschaal. Dit gold echter het minst voor de waarde "geluk en affectie", het meest voor de dimensies I, II, III en V die als meer rationeel-instrumentele waarden kunnen worden gekarakteriseerd.

In een volgend artikel zal worden ingegaan op de invloed van ouderschapsmotivatie op attitudes betreffende de gezinsgrootte en op de samenhang tussen motivatie en sociale achtergrond.

3. Een aanzet tot hypothesevorming

Als een van de voorbereidingen voor het Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie - N.O.V.O.M. (Moors, 1975b) werd in juni 1974 een proefonderzoek uitgevoerd. Eén van de doeleinden van dit proefonderzoek was materiaal te verkrijgen dat zou kunnen inspireren tot hypothesevorming aangaande de relaties tussen dimensies van ouder-schapsmotivatie en attitudes ten aanzien van de gezinsvorming, alsook aangaande de invloed die de sociaal-culturele achtergrond kan hebben op ouderschapsmotivatie.

De resultaten van het mede door dit proefonderzoek geïnspireerde proces van hypothesevorming zijn neergelegd in het onderhavige artikel. De belangrijkste onderwerpen die aan de orde komen zijn: de theoretische achtergrond van de begrippen satisfacties en kosten van het hebben van kinderen; de relaties van satisfacties en kosten met vruchtbaarheidsattitudes; een karakterisering van vier patronen van satisfacties en kosten; en tenslotte, de plaats van satisfacties en kosten in een causaal model ter verklaring van de vruchtbaarheid.

3.1. INLEIDING: VOORGESCHIEDENIS EN PROBLEEMSTELLING

De resultaten van het in 1969 uitgevoerde Landelijk Onderzoek Geboortenpatroon bracht Moors (1974) tot de hypothese dat de verklaring van de verschillen in de vruchtbaarheid zoals die tot uiting komen in de verschillende kindertallen per gezin en in de verschillende wijzen waarop men de geboorten spreidt, in toenemende mate te vinden zal zijn in

sociaal-psychologische en psychologische kenmerken van de huwelijkspartners, en dat tegelijkertijd de betekenis van de sociaal-culturele achtergrond van de partners de oorzaak van de differentiële vruchtbaarheid verder zal verminderen.

Het eerste gedeelte van deze hypothese was de aanleiding tot het uitvoeren van een literatuurstudie die tot doel had een reeds ontwikkeld meetinstrument te selecteren waarmee voor vruchtbaarheidsonderzoek relevante sociaal-psychologische kenmerken gemeten zouden kunnen worden. De keuze viel uiteindelijk op de Value-of-Children schaal van Fawcett (Niphuis-Nell, 1974).

Behalve behoefte aan een meetinstrument, was er evenwel ook behoefte aan duidelijker geformuleerde ideeën omtrent de aard van de relaties van de dimensies uit het door ons gekozen instrument en vruchtbaarheidsattitudes enerzijds, sociaal-culturele kenmerken anderzijds. Dit is nl. een tamelijk onontgonnen terrein, omdat noch ons instrument, noch een vergelijkbaar meetinstrument eerder in een vruchtbaarheidsonderzoek werd toegepast. We meenden daarom dat het noodzakelijk was eerst een proefonderzoek te doen met de schaal van Fawcett, in de eerste plaats om het instrument zelf op zijn bruikbaarheid te kunnen toetsen, in de tweede plaats om aan de hand van gegevens uit het proefonderzoek meer concrete ideeën te kunnen opdoen over de plaats die de dimensies van dit instrument in vruchtbaarheidsonderzoek zouden kunnen innemen. Dit onderzoek had dus uitsluitend een explorerend karakter.

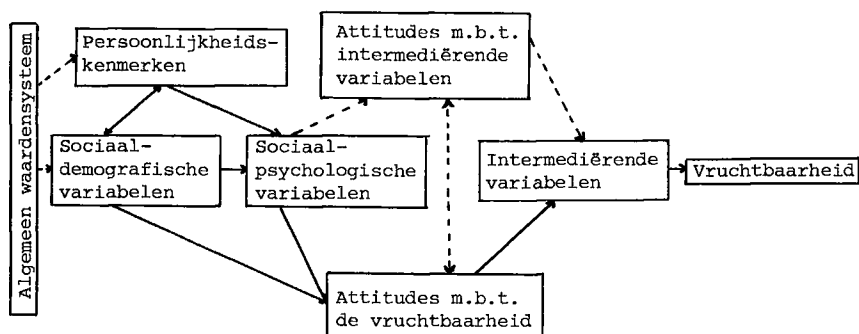
Het proefonderzoek, waarin de schaal van Fawcett in gewijzigde en aangevulde vorm was opgenomen, had plaats in juni 1974. De steekproef bestond uit 100 gehuwde vrouwen van 35 jaar of jonger. Een beschrijving van de wijze waarop de diverse dimensies van de schaal - door ons 'ouderschapsmotivatieschaal' genoemd - tot afzonderlijke schalen geconstrueerd werden, werd reeds gegeven in Niphuis-Nell et al. (1974) (hst. 2).

In het onderhavige artikel zullen de resultaten weergegeven worden van het proces van hypothesevorming waarvoor de gegevens uit het proefonderzoek de belangrijkste inspiratiebron vormden. Daarnaast was ook de demografische literatuur op het gebied van de vruchtbaarheid een bron van inspiratie, hoewel deze zelden rechtstreeks betrekking had op het door ons te exploreren terrein, maar daar met name in incidentele passages vaak wel nauw aan verwant was.

In het eerdergenoemde kwam reeds naar voren met welke globale visie we aan het proefonderzoek en de hypothesevorming begonnen: naast sociaal-culturele of -demografische factoren zouden ook psychologische en sociaal-psychologische factoren invloed hebben op het proces van gezinsvorming. Hoe deze - en andere - factoren verondersteld worden onderling samen te hangen is weergegeven in het causale model in figuur 3.1. Dit model is afgeleid van het model van Freedman (1967). Het is een model dat ten grondslag heeft gelegen, zij het veelal impliciet, aan vele Amerikaanse vruchtbaarheidsstudies, alsmede aan het Landelijk Onderzoek Geboortenpatroon 1969. De relaties die in deze vruchtbaarheidsstudies geanalyseerd werden, waren die tussen sociaal-demografische variabelen, vruchtbaarheidsattitudes, intermediaire variabelen (toepassing van contraceptie) en vruchtbaarheid. De twee factoren 'sociaal-psychologische variabelen' en 'persoonlijkheidskenmerken' waren niet als zodanig in het model van Freedman aanwezig en zijn door ons toegevoegd.

Het gepresenteerde model is een schematische, hetgeen in dit geval vooral betekent dat de door de pijlen aangegeven causale richtingen tussen de diverse factoren van het model over het algemeen geacht worden de betreffende richting te hebben. Dit sluit echter niet uit dat in bepaalde gevallen, bij bepaalde variabelen uit een factor of onder bepaalde situationele voorwaarden die niet in het model zijn opgenomen, de causale richting ook andersgericht of tweezijdig kan zijn.

FIGUUR 3.1. Model ter verklaring van de vruchtbaarheid.
(Explanatory model of fertility).

De gesloten lijnen in het model geven de relaties aan die in dit artikel - direct of indirect - aan de orde zullen komen. Uit alle bij de gesloten lijnen betrokken factoren zijn één of meer variabelen opgenomen. Een uitzondering hierop vormt de factor 'intermediërende variabelen'. De belangrijkste intermediërende variabele die in dit onderzoek opgenomen had kunnen worden is het gebruik van contraceptie. In een proefonderzoek als het onze, waarin slechts met een vragenlijst van beperkte omvang gewerkt kon worden, was het echter niet mogelijk om attitudes en gedrag met betrekking tot contraceptie adequaat te meten. In het proefonderzoek waren per factor van het model de volgende variabelen opgenomen.

1. Sociaal-demografische (of: -culturele) variabelen: opleiding en godsdienst.
2. Sociaal-psychologische variabelen: satisfacties en kosten van het hebben van kinderen. De satisfacties omvatten vijf dimensies, te weten continuïteit en zekerheid, moederschap als zingeving, sociale identiteit, geluk en affectie, en welzijn (ontleend aan het leven in een primaire groep, in dit geval: het gezin). De kosten worden in één dimensie gemeten waarin zowel psychologische en sociale als financiële kosten zijn ondergebracht. Voor gedetailleerdere informatie verwijzen we naar het eerder gepubliceerde artikel over de operationalisering van deze dimensies (Niphuis-Nell et al., 1974) (hst. 2).
3. Persoonlijkheidskenmerken: moderniteit, gevoeligheid voor sociale controle, en besluitvaardigheid (zie eveneens het eerder gepubliceerde artikel, d.i. hst. 2).
4. Vruchtbaarheidsattitudes: gemiddeld geprefereerd kindertal, de mate van beslistheid ten aanzien van het meest geprefereerde kindertal, motivatie voor een volgend kind en ongewenste vruchtbaarheid.
5. Gerealiseerde vruchtbaarheid: het aantal kinderen dat men had ten tijde van het interview. Hoewel uit het proefonderzoek geen informatie beschikbaar was over de spreiding van de geboorten, komt dit aspect in de hypothesevorming, waar nodig, wel aan de orde.

De probleemstelling waarmee we ons onderzoek begonnen kunnen we nu, toegespitst op de door ons gebruikte variabelen, als volgt formuleren.

1. Kan onze vooronderstelling dat de percepties van

satisfacties en kosten van het hebben van kinderen invloed hebben op attitudes en gedrag met betrekking tot de vruchtbaarheid voorlopig als aannemelijk worden beschouwd? En zo ja, van welke aard zijn de relaties?

2. Kan onze vooronderstelling dat de percepties van satisfacties en kosten tenminste gedeeltelijk gezien moeten worden als interveniërende variabelen tussen de sociaal-demografische variabelen opleiding en godsdienst enerzijds en vruchtbaarheidsattitudes anderzijds voorlopig als aannemelijk worden beschouwd?
3. Wat valt er op te merken over de positie van de drie persoonlijkheidskenmerken in het gepresenteerde model? Worden ze inderdaad beïnvloed door sociaal-demografische variabelen, beïnvloeden ze op hun beurt satisfacties en kosten, en beïnvloeden ze wellicht ook gedeeltelijk rechtstreeks vruchtbaarheidsattitudes?

Het eerste deel van de probleemstelling is stellig het meest cruciale gedeelte. Immers, als de vraag die deze probleemstelling vervat, negatief beantwoord zou moeten worden, zouden de delen twee en drie van de probleemstelling tenminste gedeeltelijk komen te vervallen, en voor zover ze dan nog wel geldigheid zouden hebben, zouden ze in het kader van een theorievorming met betrekking tot de vruchtbaarheid oninteressant geworden zijn.

In het navolgende betoog zal dan ook vooral aandacht gegeven worden aan een uitwerking naar hypothesen van het eerste deel van de probleemstelling. Elk van de par. 3.3 t/m 3.5 heeft betrekking op een bepaald aspect van dit eerste deel. In par. 3.3 wordt beschreven onder welke voorwaarden de in probleemstelling 1 veronderstelde relatie geldig zal kunnen zijn. Deze relatie zal zich nl. niet onder alle sociale, psychologische en fysieke omstandigheden kunnen voordoen. In par. 3.4 wordt aangegeven hoe we de relaties zien tussen satisfacties en kosten van het hebben van kinderen enerzijds en de vruchtbaarheidsvariabelen uit ons proefonderzoek anderzijds. In par. 3.5 worden satisfacties en kosten steeds op verschillende wijzen samengevoegd tot in totaal vier patronen van satisfacties en kosten. Vervolgens wordt een aantal kenmerken van elk van deze vier patronen weergegeven.

De relaties van de drie persoonlijkheidskenmerken met satisfacties en kosten en met vruchtbaarheidsvariabelen (het derde deel van de probleemstelling) zullen veel minder uitgebreid en systematisch behandeld worden dan de rela-

ties uit het eerste deel van de probleemstelling. Behalve in par. 3.6 komen zij door het gehele betoog heen alleen ter sprake wanneer ons dat in het kader van de hypothesevorming rond het eerste deel van belang leek.

In par. 3.6 tenslotte wordt het in figuur 3.1 gepresenteerde model ter verklaring van de vruchtbaarheid geëvalueerd op grond van de bevindingen in het voorgaande. Naast de satisfacties en kosten van het hebben van kinderen komen hier ook de drie persoonlijkheidskenmerken en de twee sociaal-demografische variabelen opleiding en godsdienst aan de orde, met andere woorden: elk van de drie probleemstellingen wordt in deze evaluatie betrokken. Deze paragraaf besluit met een synthese van enkele in het voorgaande gevormde hypothesen; een synthese die blijkt aan te sluiten op de in het begin van deze inleiding genoemde, door Moors gesuggereerde hypothese aangaande de verschuivende betekenis van sociaal-culturele en sociaal-psychologische kenmerken in de verklaring van de differentiële vruchtbaarheid.

Alvorens we nu ingaan op de verschillende aspecten van het eerste deel van de probleemstelling, is het eerst noodzakelijk onze visie weer te geven op de achtergrond van de begrippen satisfacties en kosten (par. 3.2), daar deze visie in de verdere hypothesevorming voortdurend een rol zal spelen.

3.2. HET VERSCHIL IN ACHTERGROND VAN SATISFACTIES EN KOSTEN

In ons proefonderzoek werden de percepties van satisfacties en kosten van het hebben van kinderen gemeten door middel van attitudeschalen. Van de drie componenten waaruit een attitude bestaat - gevoelens, beliefs en gedragsdisposities - was de meting voornamelijk gebaseerd op het belief-aspect van de attitude. De beliefs die een positieve beoordeling van het hebben van kinderen inhouden, verwijzen naar satisfacties die men aan het hebben van kinderen kan ervaren; de beliefs die een negatieve beoordeling van het hebben van kinderen inhouden verwijzen naar de kosten in sociale, psychologische of financiële zin.

De positieve en negatieve beliefs ten aanzien van het hebben van kinderen vinden hun basis voor een belangrijk deel in behoeften en waarden. Onder waarden verstaan we concepties van het wenselijke, welke gelijktijdig gelokaliseerd

zijn in cultuur, maatschappelijke systemen en persoonlijkheid (Joubert, 1964, 203-204). Behoeften zijn meer individueel-psychologisch van aard en lang niet alle behoeften die door mensen ervaren kunnen worden, vinden hun weer-slag in de cultuur en in maatschappelijke systemen. Wel kan een algemeen voorkomende behoefte een zodanige maatschappelijke erkenning vinden, dat de wens tot voorzien in die behoefte zich ontwikkelt tot een waarde. Wanneer we in het navolgende spreken over behoeften, doelen we echter vooral op behoeften die niet of nauwelijks zijn gekoppeld aan bepaalde waarden, en die dus vrijwel alleen gelokaliseerd zijn in het individu.

Van de vijf satisfacties die we opgenomen hebben, vinden we in de satisfactie 'welzijn' het duidelijkst de waarde terug van huwelijk en gezin als instituties en als primaire groep waarbinnen men zijn behoeften aan genegenheid en geborgenheid bevredigd kan vinden. Het inhoudelijke aspect van deze waarde is weliswaar sterk veranderd sinds het midden van de vorige eeuw: huwelijk en gezin zijn van instellingen Gods seculiere instellingen geworden, terwijl als primair doel van het huwelijk niet meer zozeer de voortplanting wordt gezien als wel de affectieve relatie tussen de huwelijkspartners. Niettemin zijn huwelijk en gezin ook nu nog centrale waarden gebleven waarin, althans voor velen, de implicatie van voortplanting nog sterk vervat blijft liggen (Kooy, 1975).

Uit de waarde van huwelijk en gezin met voortplanting als implicatie vloeien de rolverwachtingen ten aanzien van de gehuwde vrouw voort. Hoewel de man-vrouw verhouding binnen het gezin steeds meer een egalitaire verhouding is (m.n. met betrekking tot de besluitvorming), is de taakverdeling tussen man en vrouw nog steeds sterk seksegebonden: de primaire verantwoordelijkheid van de man ligt in het kostwinnerschap terwijl de vrouw de primaire verantwoordelijkheid draagt voor de dagelijkse verzorging van de gezinsleden en voor het huishouden. Uit enkele recente opinie-onderzoeken blijkt dat nog ongeveer de helft van de volwassen bevolking vindt dat dit ook zo hoort te zijn en dat ongeveer 40 à 45% vindt dat de vrouw de beste ont-plooiingskansen heeft binnen het gezin als echtgenote en moeder (D'Ancona, 1974, 23; Hentenaar, 1975, 8; Margriet-enquête, 1975, dl. 2). Als gevolg van dergelijke rolverwachtingen wordt tegelijkertijd voor veel vrouwen het huwelijk en het hebben van kinderen hun levensdoel. Enerzijds verwijst dit naar het statische begrip sociale identiteit: de vrouw krijgt haar status van volwassene en

van "vrouw" pas als zij voldaan heeft aan de rolverwachtingen die voor haar sekse gelden. In ons proefonderzoek is geprobeerd deze dimensie te meten in de satisfactie 'sociale identiteit'. Anderzijds verwijst dit naar het meer dynamische begrip zelfvervulling, nl. de zelfvervulling die de vrouw wordt geacht te vinden in de gezinsrol en daarmee in de rol van moeder. Deze dimensie hebben we geprobeerd te meten door middel van de satisfactie 'moederschap als zingeving'.

De satisfactie 'geluk en affectie' heeft vooral betrekking op het geluk en de genegenheid die men vindt in de relatie met het kind. Hoewel voor velen deze relatie nog onlosmakelijk verbonden is met de begrippen huwelijk en gezin, ligt het accent toch iets anders dan bij de drie hiervoor behandelde satisfacties. De nadruk ligt meer op de persoonlijke relatie en minder op de instituties. We mogen aannemen dat deze affectieve relatie tussen ouder en kind altijd bestaan heeft. Voor zover deze relatie binnen het gezin gesitueerd was is er wel deze verandering opgetreden in de afgelopen eeuw, dat het geven en ontvangen van genegenheid een veel belangrijker gezinsfunctie is geworden ten opzichte van andere gezinsfuncties.

De satisfactie 'continuïteit en zekerheid' verwijst enerzijds naar de affectieve gezinsfunctie die ook in geluk en affectie naar voren komt. Het verschil is evenwel dat 'zekerheid' verwijst naar het zich verzekerd voelen van een affectieve relatie "voor later" wanneer men oud geworden is en de kinderen reeds uit huis en dus ook uit het ouderlijk gezin zijn. Het tweede aspect van deze satisfactie ligt in de continuïteit van het ego of van symbolen die hiervoor staan, zoals familietradities en de familienaam. Het lijkt aannemelijk dat dit aspect vooral nog een rol speelt in sociale categorieën waarin het familisme nog vrij sterk is, zoals bij grote boeren en adellijke families. Ook voor de satisfactie continuïteit en zekerheid speelt de waarde van huwelijk en gezin een rol. Toch lijkt ze hier veel meer een middel tot een doel dat buiten het gezin zelf ligt - een prettige oude dag en nageslacht dat familietradities moet voortzetten - dan in de satisfacties welzijn, identiteit en zingeving, waarin huwelijk en gezin veel sterker waarden 'an sich' zijn.

Het in het voorgaande betoogde komt erop neer dat wij de vijf satisfacties sterk gekoppeld zien aan de waarde van huwelijk en gezin, zij het niet voor alle vijf in even sterke mate. Het verschil in achtergrond van satisfacties

en kosten lijkt ons nu hierin te liggen dat de perceptie van kosten in veel mindere mate teruggevoerd kan worden op waarden, en veel meer afhankelijk is van persoonlijke behoeften. De kosten van het hebben van kinderen werden en worden weliswaar onderkend en tót op zekere hoogte ook erkend. Dit laatste geldt vooral voor de financiële kosten waarvan de erkenning tot uiting komt in bijv. het verstrekken van kinderbijslag en het verlenen van belastingaftrek van overheidswege. Niettemin werd en wordt het veroordeeld, in termen van "gemakzucht" en "egoïsme", wanneer men de materiële en immateriële kosten zodanig laat meetellen dat de gezinsgrootte daardoor onder de norm zou blijven. Voor enige decennia terug kan men de norm voor de minimale gezinsgrootte ongeveer stellen op 3 kinderen per gezin: thans is met name het vrijwillig kinderloze gezin voor velen nog onaanvaardbaar (Kooy, 1975, 94, 110, 115). Het zijn waarschijnlijk vooral de immateriële kosten geweest die weinig of geen erkenning vonden in maatschappelijke systemen en in de cultuur. Toch werd ook het meetellen van financiële kosten, voor zover dat althans gekoppeld was aan het zich moeten onttrekken van alternatieve (bestedings)mogelijkheden van het ouderpaar voor zichzelf, als verwerpelijk beschouwd. Rokeach (1973, 20) zegt over behoeften het volgende: "Needs may or may not be denied, depending on whether they can stand conscious personal and social scrutiny,...". Vele behoeften waarop de perceptie van kosten van het hebben van kinderen gebaseerd is, konden en kunnen deze "conscious personal and social scrutiny" niet met goed gevolg doorstaan. Of, zoals Blake (1972, 95) het stelt: "As with women, so with men, the society has many mechanisms for obscuring the costs of parenthood". Vooral de persoonlijke behoeften van vrouwen - voor zover aanwezig - aan (ook) andere ontplooiingsmogelijkheden dan het moederschap, aan (ook) ander werk dan het huishouden, aan regelmatige tijdelijke vrijstelling van de zorg en aandacht voor de kinderen, aan financiële onafhankelijkheid, vonden niet hun weerslag in de cultuur en in maatschappelijke systemen. We mogen stellen dat deze pas met de opkomst van de tweede feministische golf duidelijker naar voren zijn gekomen. Het is ook met name deze beweging die de mogelijkheid opent van een evolutie wat betreft bepaalde kosten van persoonlijke behoeften naar waarden. Wat betreft de mogelijkheid tot ontplooiing in beroepsarbeid ook voor vrouwen met kinderen lijkt deze evolutie reeds in gang gezet. Toch lijkt ook nu nog de perceptie van kosten over het algemeen in overwegende mate te steunen op persoonlijke behoeften en, in veel mindere

mate dan bij de perceptie van satisfacties het geval is, op waarden.

In het licht van het voorgaande is het verschil in de niveaus van de zes correlaties van satisfacties en kosten met moderniteit opmerkelijk (hst. 2, tabel 2.3). De satisfacties die het sterkst steunen op de waarde van huwelijk en gezin en de hieraan gekoppelde rolverwachtingen ten aanzien van de vrouw (welzijn, identiteit en zingeving) correleren het sterkst met moderniteit; elk van deze drie correlatiecoëfficiënten is groter dan $-.40$. In de vrij hoge correlaties van moderniteit met juist deze satisfacties moet onzes inziens niet een "ontwaardiging" van huwelijk en gezin gezien worden. Veeleer vermoeden we dat de correlatie met moderniteit een gevolg is van voortgaande verschuivingen ten aanzien van het inhoudelijk aspect van deze waarde. Van waarde als instituties verschuift de inhoud naar waarde als een primaire groep waarbinnen tot groter geluk van de individuele gezinsleden emotioneel-affectieve behoeften bevredigd worden. Door Kooy (1975, 51) wordt dit proces daarom de-institutionalisering van huwelijk en gezin genoemd. Een andere hiermee samenhangende verschuiving die waarschijnlijk reeds gaande is, is de verzwakking van de implicatie van voortplanting zoals die verbonden is aan de waarde van huwelijk en gezin, met name als instituties (Kooy, 1975, 276). Zijn de correlaties enerzijds een gevolg van deze verschuivingen, anderzijds, en met name voor de satisfacties identiteit en zingeving, moeten ze gezien worden als een gevolg van de thans sterk veranderende opvattingen ten aanzien van de rol van de vrouw.

Van de andere twee satisfacties, nl. continuïteit en geluk, gaven we reeds aan dat ze op wat minder directe wijze gekoppeld zijn aan de waarde van huwelijk en gezin, terwijl ze bovendien niet of nauwelijks zijn gekoppeld aan rolverwachtingen voor de vrouw. Hierin kunnen we de verklaring vinden voor de wat lagere correlaties met moderniteit dan de eerdergenoemde satisfacties hebben; voor continuïteit is de correlatiecoëfficiënt $-.34$, voor geluk $-.23$. De ten opzichte van de overige satisfacties lage correlatie van geluk met moderniteit suggereert de gedachte dat de affectieve relatie met het kind wellicht de meest tijdloze en minst cultureel gebonden satisfactie is van het hebben van kinderen.

Het opmerkelijkst in de correlaties van satisfacties en kosten met moderniteit is wel de bijzonder lage correlatie

die we in ons proefonderzoek vonden voor de relatie kosten-moderniteit ($r = .05$). Dit ondersteunt onze gedachte dat kosten veel meer dan satisfacties gebaseerd zijn op persoonlijke behoeften, en in veel mindere mate op waarden. Immers, van waarden is over het algemeen veel gemakkelijker aan te geven of ze aan verandering onderhevig zijn en op welke wijze dat gebeurt. Hierboven gaven we dat aan voor de waarde van huwelijk en gezin. Maar van persoonlijke behoeften is het veel moeilijker om aan te geven of maatschappelijke ontwikkelingen er invloed op hebben, en zo ja, van welke aard die invloeden zijn. Wel is het zo, zoals we boven reeds vermeldde, dat we voor sommige aspecten van kosten een evolutie verwachten van behoeften naar waarden. Met een dergelijke ontwikkeling zal ook de relatie tussen kosten en moderniteit sterker kunnen worden.

3.3. DE BASISHYPOTHESE

In par. 3.1 werd de probleemstelling genoemd waarmee we ons proefonderzoek begonnen. We wezen er daar reeds op dat het eerste deel van de probleemstelling het meest cruciale deel was en dat om deze reden de aandacht wat betreft de hypothesevorming met name op dit gedeelte zou vallen. Om deze reden ook kunnen we de hypothese die vervat ligt in dit deel van de probleemstelling de basishypothese van ons onderzoek noemen. Deze basishypothese dan luidt als volgt: "De percepties van satisfacties en kosten van het hebben van kinderen beïnvloeden de attitudes en het gedrag met betrekking tot het proces van gezinsvorming (aantal kinderen en spreiding van de geboorten)". De in de basishypothese genoemde relatie nu kan echter alleen geldig zijn onder de volgende twee voorwaarden:

1. In de cultuur is een zekere mate van keuzevrijheid ten aanzien van het proces van gezinsvorming aanwezig.
2. Een bepaalde keuze ten aanzien van het gezinsvormingsproces kan geëffectueerd worden.

De eerste voorwaarde verwijst naar de in een cultuur of subcultuur heersende normen met betrekking tot aantal en spreiding van de kinderen. Behalve dat voorhuwelijkse concepties en een groot leeftijdsverschil tussen de kinderen over het algemeen als minder wenselijk worden gezien, lijkt de spreiding van de geboorten nauwelijks onderhevig aan een normstelling van enige betekenis. Anders is dat met het aantal kinderen.

Uit het in 1969 gehouden Landelijk Onderzoek Geboortenpatroon blijkt, dat het merendeel der vrouwen 2, 3 of 4 kinderen wenst (Moors, 1974, 34). Dit kan gezien worden als de weerspiegeling van een sociale norm, welke in dit geval een redelijke keuzevrijheid impliceert. Vermoedelijk hebben verschuivingen in deze norm sinds 1969 niet geleid tot een verenging. Gezinsgrootten van 4 kinderen en wellicht ook van 3 kinderen lijken weliswaar minder gemakkelijk geaccepteerd te worden dan enkele jaren terug. Anderzijds zijn er echter ook aanwijzingen dat de keuze voor het vrijwillig kinderloze gezin wat meer tolerantie ontmoet dan voorheen. Beide tendenzen komen tot uiting in statistische waarnemingen en berekeningen (CBS, 1974b, 343, 362-365; Frinking, 1975a; Werkgroep, 1975) en in het Leefsituatie-onderzoek 1974 (SCP, 1975, 29). De aanwijzingen voor een veranderende houding ten aanzien van het vrijwillig kinderloze gezin vinden we ook in een recente toename van de belangstelling van wetenschappelijke zijde voor het vrijwillig kinderloze echtpaar (Veenhoven, 1974a, 1974b; Veevers, 1975a, 1975b; NISSO, 1974), benevens in de op-richting in dit jaar van de werkgroep Vrijwillige Kinderloosheid van de NVSH.

Hoewel we verwachten dat ook de aanvaardbaarheid van het eenkindgezin zal toenemen, zijn hiervoor op dit moment nog geen duidelijke aanwijzingen aanwezig. Uit berekeningen uitgevoerd ten behoeve van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk kan een zwakke tendens tot toeneming van het aantal éénkindgezinnen worden afgeleid, maar deze is veel minder duidelijk dan de indicaties voor een toename van het aantal vrijwillig kinderloze gezinnen en de afname van het aantal gezinnen met 3 en met 4 en meer kinderen (Werkgroep, 1975). Een recent Amerikaans literatuuronderzoek naar de invloed van verschillende gezinsgrootten op ouders en kinderen leidde tot de conclusie dat de nadelen van het eenkindgezin voor het kind veel kleiner zijn dan de algemene opinie wil doen geloven (Terhune, 1974b). Ook Hilwerda (1975) komt tot een sterk relativiserend oordeel over de ontwikkelingskansen van het enig kind. Wanneer deze matig positieve gedachten over het enig kind verder verbreid worden, zullen ze waarschijnlijk een rijpe voedingsbodem vinden in een wijdverbreid bewustzijn van het bevolkingsprobleem, en vooral in een veranderende houding ten aanzien van de rol van de vrouw. Twee factoren die in de gehele recente normverschuiving met betrekking tot de gezinsgrootte waarschijnlijk een belangrijke rol spelen.

De voorwaarde die als tweede is genoemd heeft betrekking

op de fecunditeit van het echtpaar enerzijds, anderzijds op de beschikbaarheid en aanvaardbaarheid van geboortenregelende methoden (contraceptie en abortus). Een non- of subfecund echtpaar dat een hoger kindertal wenst dan het blijkt te kunnen realiseren, wordt beperkt in de effectivering van zijn keuze. Voor een echtpaar dat wel fecund is, maar voor wie geboortenregelende methoden niet beschikbaar of aanvaardbaar zijn, is effectuering van een keuze eveneens onwaarschijnlijk, al kan dit ogenschijnlijk wel het geval zijn. Afwezigheid of onaanvaardbaarheid, maar ook een ambivalente houding ten opzichte van geboortenregelende methoden zullen er toe leiden dat men een groot aantal kinderen verwacht te zullen krijgen en dit zal op zijn beurt volgens het principe van de dissonantie reductie leiden tot een hoog gewenst kindertal (Hoffman en Hoffman, 1973, 26-27). In deze omstandigheden is het niet zozeer zo dat een keuze niet geëffectueerd kan worden, als wel dat van een keuzeproces in de rationele zin eigenlijk geen sprake is.

Een en ander overziend kunnen we stellen dat in onze Nederlandse samenleving over het algemeen op redelijke wijze is voldaan aan beide genoemde voorwaarden waaronder de basishypothese geldig is. De normen ten aanzien van het kindertal laten een zekere keuzevrijheid toe. Contraceptiva zijn beschikbaar, en het gebruik er van is voor het grootste deel van de vrouwen in de vruchtbare leeftijd ook aanvaardbaar (Moors, 1974, 103). Niettemin blijven er bepaalde categorieën binnen onze samenleving bestaan voor wie de genoemde voorwaarden geheel of gedeeltelijk onvervuld zijn. Dit zijn de non- en subfecunde echtparen enerzijds en anderzijds de echtparen die één of meer ongewenste kinderen hebben.

De reden waarom we laatstgenoemde categorieën onderscheiden is, dat als gevolg van het (gedeeltelijk) onvervuld blijven van met name de tweede voorwaarde, voor hen de basishypothese in mindere mate geldig kan zijn. Deze hypothese poneert nl. alleen of hoofdzakelijk een causale richting van satisfacties en kosten van kinderen als oorzaak, naar het proces van gezinsvorming als gevolg. Dit is echter een vereenvoudigde weergave van de werkelijkheid, omdat de relatie zich ook in meerdere of mindere mate - al naar gelang de omstandigheden - in omgekeerde richting zal manifesteren. De ervaringen die men opdoet gedurende het proces van gezinsvorming zullen op hun beurt de satisfacties en kosten beïnvloeden. Ook onder de voor

onze hypothese meest gunstige omstandigheden, nl. in geval van een fecund echtpaar met een geslaagde planning van alle geboorten, zullen de ervaringen met het ouderschap in de loop van de tijd de satisfacties en kosten beïnvloeden. Maar bij non- en subfecunde echtparen en bij echtparen met ongewenste kinderen zal deze feedback van ervaringen in het proces van gezinsvorming naar satisfacties en kosten een veel grotere betekenis hebben.

De sterkste feedback mogen we verwachten bij de nonfecunde echtparen. Over het algemeen lijkt een tendens tot maximaliseren van de gepercipieerde satisfacties en minimaliseren van de gepercipieerde kosten niet onwaarschijnlijk, vooral in de periode dat men tegen beter weten in nog steeds op kinderen blijft hopen en de waarschijnlijk permanente kinderloosheid nog niet verwerkt heeft (Van Keep en Schmidt-Elmendorff, 1975; Bierkens, 1973). Voor de subfecunde echtparen is een minder sterke feedback dan voor de nonfecunde echtparen waarschijnlijk. Wel verwachten we dat deze feedback dezelfde tendenties zal laten zien. Voor de echtparen met ongewenste kinderen is moeilijker aan te geven van welke aard de feedback zal zijn voor zover het althans de satisfacties betreft. Van de perceptie van kosten verwachten we een relatief sterke stijging na de geboorte van een ongewenst kind.

Samenvattend merken we op dat bij een volledig geslaagde planning van de gezinsopbouw de richting van de causale relatie hoofdzakelijk zal lopen van de percepties van satisfacties en kosten naar attitudes en gedrag met betrekking tot dit proces van gezinsopbouw. Bij het zich voordoen van onbedoelde, maar vooral bij ongewenste kinderen, zal de kans op een sterke feedback toenemen. Niettemin - en dit is belangrijk - zal dit de in de basishypothese gestelde relatie niet teniet doen, daar op ieder moment in de tijd geldt dat de percepties van satisfacties en kosten het verdere proces van gezinsvorming (additioneel gewenst kindertal en toekomstige spreiding) zullen beïnvloeden. Wellicht mogen we op grond hiervan veronderstellen dat bij een volledig geslaagde planning de percepties van satisfacties en kosten het meest stabiel zijn in de loop van de tijd, terwijl de motivatie tot een volledige planning waarschijnlijk tegelijkertijd een gevolg is van een bepaald patroon van satisfacties en kosten. Tenslotte zal vooral bij de subfecunde echtparen, maar vollediger nog bij de nonfecunde, de causale richting lopen van de ervaringen in het gezinsvormingsproces - dat, ongewild,

langzaam of niet voortschrijdt - naar de percepties van satisfacties en kosten van het hebben van kinderen.

Het zal daarom in een dieper gaande analyse dan in het kader van ons proefonderzoek mogelijk was, noodzakelijk zijn de nonfecunde en subfecunde echtparen elk afzonderlijk te analyseren en de fecunde echtparen te groeperen naar effectiviteit van de gezinsplanning. In het navolgende komen de non- en subfecunden slechts aan de orde als dat in het kader van de verdere hypothesevorming van belang is.

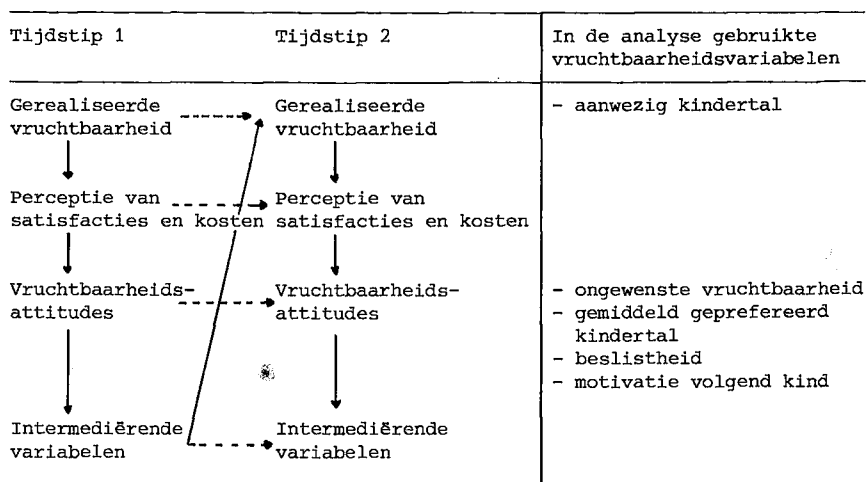
3.4. DE RELATIES TUSSEN SATISFACTIES EN KOSTEN EN VRUCHTBAARHEIDSVARIABLEN

In ons proefonderzoek zijn de volgende vruchtbaarheidsvaariabelen opgenomen: aanwezig kindertal, ongewenste vruchtbaarheid, het gemiddeld geprefereerde kindertal, de mate van beslistheid ten aanzien van het meest geprefereerde kindertal en de motivatie voor een volgend kind. Behalve de eerstgenoemde variabele zijn alle variabelen afgeleid van de vereenvoudigde Family Size Utility Function (FSUF) van Terhune (1972a; 1973a, Terhune en Kaufman, 1973).

De FSUF geeft de intensiteit weer van de voorkeur van de respondent voor iedere gezinsgrootte van 0 t/m 6 kinderen. Hiertoe moet door de respondent zeven maal de vraag beantwoord worden, hoe prettig of onprettig hij het zou vinden als hij uiteindelijk 0, 1, - 6 kinderen zou hebben. De beantwoording geschiedt op een 7-puntschaal. Het gebruik van de FSUF in ons proefonderzoek is experimenteel in die zin, dat ze niet eerder in een vruchtbaarheidsonderzoek toegepast is. We hebben gekozen voor de FSUF omdat ze een aantal voordelen biedt boven de conventionele metingen van vruchtbaarheidsattitudes. In het conventionele vruchtbaarheidsonderzoek wordt het gewenste kindertal in het algemeen gemeten door één kernvraag. Het gemiddeld geprefereerde kindertal is afgeleid van de FSUF en tot op zekere hoogte vergelijkbaar met het conventioneel gemeten gewenste kindertal, maar heeft het voordeel dat er informatie over de gewenstheid van alle gezinsgrootten van 0 t/m 6 kinderen aan ten grondslag ligt. De van de FSUF afgeleide indicator voor de gewenste gezinsgrootte is daarom een zuiverder attitudemeting dan de conventionele metingen. Een tweede voordeel van de FSUF is, dat het mogelijk is van deze functie ook andere vruchtbaarheidsattitudes af te leiden dan alleen een nieuwe indicatie voor het gewenste kindertal. In het onderhavige onderzoek zijn dit de variabelen ongewenste vruchtbaarheid, beslistheid en de motivatie voor een volgend kind (zie Moors, 1975a).

De opgenomen vruchtbaarheidsvaariabelen zijn niet alle van dezelfde orde. De variabele aanwezig kindertal is een aspect van de gerealiseerde vruchtbaarheid, terwijl de vier FSUF-variabelen alle aspecten vertegenwoordigen van vruchtbaarheidsattitudes. In figuur 3.2 hebben we het

FIGUUR 3.2. Model ter verklaring van de vruchtbaarheid onder introductie van het tijdsperspectief.
(Explanatory model of fertility, introducing the time perspective).

- voor de analyse van de relatie tussen satisfacties en kosten enerzijds en vruchtbaarheidsvariabelen anderzijds - belangrijkste gedeelte uit het model van figuur 3.1 overgenomen en aangegeven waar de door ons geanalyseerde vruchtbaarheidsvariabelen gesitueerd moeten worden. Daarnaast hebben we de factor tijd geïntroduceerd. Deze speelt nl. een rol in de analyse van de relatie tussen de perceptie van satisfacties en kosten van het hebben van kinderen en het aanwezig kindertal.

De gesloten lijnen in figuur 3.2 geven de causale richtingen weer die door ons als dominant beschouwd worden in althans een overwegend rationeel keuzeprocess ten aanzien van de gezinsvorming. De gestippelde horizontale lijnen geven aan dat dezelfde factoren op verschillende momenten in de tijd zelden onafhankelijk van elkaar zijn. De gerealiseerde vruchtbaarheid op tijdstip 2 kan wel gelijk zijn aan of hoger zijn dan de vruchtbaarheid op tijdstip 1, maar nooit lager. De perceptie van satisfacties zal, vooral voor zover deze gebaseerd is op waarden, een zekere mate van stabiliteit in de tijd te zien geven. Veranderingen in vruchtbaarheidsattitudes zullen zich over het algemeen binnen bepaalde grenzen voltrekken. Ten aanzien van de intermediërende variabelen kan tenslotte opgemerkt worden

dat er zich een leerproces zal voordoen aangaande de toepassing van contraceptie.

We zullen nu aan de hand van het model uit figuur 3.2 de diverse relaties aan een nadere beschouwing onderwerpen.

3.4.1. *Gerealiseerde vruchtbaarheid: het aanwezig kindertal*

Het model in figuur 3.2 geeft aan dat de meest rechtstreekse relatie tussen aanwezig kindertal en satisfacties en kosten, indien gemeten op hetzelfde tijdstip, loopt van aanwezig kindertal als oorzaak naar satisfacties en kosten als gevolg. Niettemin kan betwijfeld worden of een eventuele correlatie uitsluitend teruggaat op deze causale samenhang. In het model is ook aangegeven dat er een zekere samenhang bestaat tussen variabelen op tijdstip 1 en op tijdstip 2. Voor wat betreft de satisfacties van het hebben van kinderen veronderstellen we dat deze samenhang bestaat uit een zekere stabiliteit van de perceptie van satisfacties in de loop van de tijd, en dus een zekere onafhankelijkheid van de ervaringen opgedaan in het proces van gezinsvorming. We baseren deze veronderstelling op de in par. 3.2 weergegeven gedachte dat de perceptie van satisfacties voor een belangrijk deel terug gaat op waarden. Dit heeft tot gevolg, dat deze perceptie een hoge mate van duurzaamheid bezit, omdat er culturele pressie bestaat deze waarden te accepteren en te internaliseren, ongeacht of de concrete ervaringen deze waarden rationeel gezien wellicht geweld aandoen. Het komt ons daarom voor dat culturele invloeden meer effect zullen hebben op de perceptie van satisfacties van het hebben van kinderen, dan de ervaringen die men opdoet gedurende het proces van gezinsvorming. Pas wanneer binnen de cultuur de betreffende waarden minder centraal komen te staan of een andere betekenis krijgen, zal de invloed van concrete ervaringen kunnen toenemen. Voor het moment veronderstellen we echter nog een vrij hoge mate van stabiliteit gedurende het gezinsvormingsproces. Deze stabiliteit van de satisfacties betekent dat we de perceptie van satisfacties op het moment van meting kunnen beschouwen als een indicatie voor de perceptie van satisfacties op voorafgaande momenten in het gezinsvormingsproces.

Voor de kosten is het niet mogelijk een dergelijke mate van stabiliteit te veronderstellen, daar deze veel sterker dan de satisfacties gebaseerd zijn op persoonlijke behoeften. Hoewel de perceptie van kosten steeds invloed zal

hebben op de volgende stap in het proces van gezinsopbouw, zal deze perceptie voorafgaand aan een volgende beslissing relatief sterk onder invloed staan van de voorgaande gebeurtenissen in het gezin. Gezien de neiging in onze maatschappij de kosten van het hebben van kinderen te verwaarlozen, achten we het aannemelijk dat velen een lage perceptie van kosten hebben voordat ze kinderen hebben. De kans dat in deze situatie de ervaringen met het hebben van kinderen leiden tot een stijging van de perceptie van kosten is alleszins aanwezig. LeMasters (1974; 32) geeft dit aldus weer: "The main point here is that parenthood is so surrounded by myth and folklore that most parents do not actually know what they are getting into until they are already fathers and mothers. This creates many problems when the role proves to be more frustrating than they had expected".

Naast een vrij grote kans op een toename van de perceptie van kosten in het begin van het proces van gezinsvorming, met name na de geboorte van het eerste kind, vermoeden we dat vooral ook bij een relatief hoog kindertal, meer dan 2 of 3, de perceptie van kosten zal toenemen. Veel sterker dan de satisfacties dus zal de perceptie van kosten beïnvloed worden door de ervaringen met het hebben van kinderen, hoewel anderzijds enige mate van stabiliteit, afhankelijk van de omstandigheden, ook weer niet uitgesloten moet worden.

Wanneer we nu uitgaan van de stabiliteitshypothese met betrekking tot de relatie satisfacties-aanwezig kindertal, dan is onze volgende veronderstelling dat naarmate de perceptie van satisfacties hoger is het aanwezig kindertal hoger zal zijn. Hierbij fungeert het spreidingspatroon als interveniërende variabele. De algemene veronderstelling hierbij is dat de spreidingspatronen, die gelieerd zijn aan een snel voortschrijdend proces van gezinsopbouw, een gevolg zijn van een hoge perceptie van satisfacties. We zullen uitgaan van de door Moors (1973; 1974) gedefinieerde spreidingspatronen.

Deze spreidingspatronen zijn de volgende. Het subfecunditeitspatroon: de vruchtbaarheid van het echtpaar wordt in de eerste plaats bepaald door strict biologische omstandigheden. Het traditionele patroon: het echtpaar heeft nooit contraceptie toegepast en is ook niet van plan dat in de toekomst te gaan doen, omdat zij het toepassen van geboortenregeling onaanvaardbaar vinden op morele, ethische of religieuze gronden. Het hedonistische patroon: er is een zeer kort eerste geboorteninterval. De meeste gedwongen huwelijken horen in dit patroon. Ook in het tweede interval is de toepassing van contraceptie niet adequaat. Het reactie-

troon: evenals bij het vorige patroon is er een zeer kort eerste interval: als reactie hierop vindt in de volgende intervallen effectieve toepassing van contraceptie plaats. Ook dit patroon bevat veel gedwongen huwelijken. Het rationeel patroon I: er is een kort eerste en een kort tweede interval waarin vaak geen geboortenregeling wordt toegepast, maar hier is er sprake van een bewuste voorkeur voor een snelle gezinsuitbreiding. Het rationeel patroon II: het echtpaar streeft naar een uitstel van de eerste geboorte door middel van een effectieve toepassing van contraceptie. Het tweede interval is gewoonlijk kort.

Tot de patronen die een gevolg zijn van een hoge perceptie van satisfacties behoren onzes inziens met name de patronen traditioneel en rationeel I (samen 35% van de gezinnen van huwelijkscohort 1968). De patronen die een gevolg zijn van een lage perceptie van satisfacties zijn vermoedelijk het reactiepatroon en het rationeel patroon II (samen 26% van de gezinnen van huwelijkscohort 1968). Een afwijking van de algemene veronderstelling hierbij is, dat het reactiepatroon in het begin van het huwelijk - grotendeels als gevolg van voorhuwelijkse concepties - een relatief snel proces van gezinsvorming te zien geeft. Pas na een huwelijksduur van 5 jaar daalt het gemiddelde kindertal duidelijk onder dat van het rationeel patroon I. Een andere afwijking van de voorgenoemde algemene veronderstelling zullen we vinden bij het subfecunditeitspatroon (28% van de gezinnen), zij het ook hier pas nadat het huwelijk enige tijd bestaan heeft en subfecunditeit gebleken is. In een van de voorgaande paragrafen veronderstelden we reeds dat subfecunditeit wellicht een tendens tot maximalisering van de satisfacties tot gevolg zal hebben, terwijl echter het gerealiseerde kindertal laag is.

Een en ander overziend is het niettemin waarschijnlijk dat voor de meerderheid van de respondenten (61%) een hoge, resp. lage perceptie van satisfacties zal samengaan met een hoog, resp. laag aanwezig kindertal. Deze relatie komt inderdaad tot uiting in de correlatiecoëfficiënten van de vijf satisfacties met aanwezig kindertal (tabel 3.1). Deze hebben alle de positieve richting, terwijl er twee - zingeving en welzijn - hoger zijn dan .20. Dit betekent dat we onze vooronderstellingen voorlopig kunnen handhaven.

De relatie kosten-aanwezig kindertal is enigszins gecompliceerder. Enerzijds veronderstellen we een vrij sterke invloed van het gezinsvormingsproces op de perceptie van

kosten in die zin dat naarmate het aanwezig kindertal hoger is, de perceptie van kosten hoger zal zijn, een positieve relatie dus tussen kosten en aanwezig kindertal. Anderzijds veronderstelden we niettemin ook de mogelijkheid van enige stabiliteit in de perceptie van kosten gedurende het gezinsvormingsproces, zodat de perceptie van kosten ten tijde van het onderzoek gezien kon worden als een indicatie voor de perceptie van kosten aan het begin van het proces van gezinsopbouw. Evenals bij de satisfacties zien we dan het spreidingspatroon weer als interveniërende variabele optreden.

Wanneer we de intensiteit van het contraceptiegebruik beschouwen als een aanwijzing voor de perceptie van kosten dan komen we tot de veronderstelling dat het reactiepatroon en het rationeel patroon II, die beide tevens gekenmerkt worden door een langzaam voortschrijdend proces van gezinsvorming - voor het reactiepatroon echter pas na circa 5 jaar - samengaan met een hoge perceptie van kosten (samen 26% van huwelijkscohort 1968).

Het hedonistisch patroon heeft eenzelfde start als het reactiepatroon - een ongeplande eerste geboorte en een kort eerste interval - maar in het geval van het hedonistisch patroon leidt dit niet tot een intensief gebruik van contraceptie. We vermoeden, dat de echtparen die dit patroon volgen de kosten als laag percipiëren. Daar het hedonistisch patroon (12% van de gezinnen van huwelijkscohort 1968) een snel voortschrijdend proces van gezinsvorming impliceert, hebben we ook hier, evenals bij het reactiepatroon en het rationeel patroon II, te maken met een negatieve relatie tussen kosten en aanwezig kindertal. Evenals bij de satisfacties zal het subfecunditeitspatroon waarschijnlijk een afwijkende relatie te zien geven: een langzaam voortschrijdend proces van gezinsvorming, gelieerd aan een tendens tot minimalisering van de kosten.

Uit het voorgaande blijkt dat het aannemelijk is dat er tussen kosten en aanwezig kindertal tegelijkertijd een positieve en een negatieve relatie werkzaam is. Welke van de twee richtingen zal overwegen is moeilijk te zeggen, maar gezien het feit dat we voor niet meer dan 38% van de steekproef de negatieve relatie met enige overtuiging durven te veronderstellen is het geen grote verrassing dat in ons proefonderzoek de positieve richting overheerst (tabel 3.1) en dat tegelijkertijd de correlatiecoëfficiënt niet hoog is. Dit betekent in feite dat het onmogelijk

lijk is om aan de hand van deze correlatiecoëfficiënt en zonder gegevens over de spreidingspatronen, een indicatie te krijgen voor de aard van de relaties tussen kosten en aanwezig kindertal.

3.4.2. *Vruchtbaarheidsattitudes*

Het in figuur 3.2 gepresenteerde model laat zien dat de invloed van satisfacties en kosten op vruchtbaarheidsattitudes, indien gemeten op hetzelfde tijdstip, direct is. De relaties tussen satisfacties en kosten enerzijds en vruchtbaarheidsattitudes anderzijds zijn daarom gemakkelijker te analyseren en te interpreteren dan de relaties met de gerealiseerde vruchtbaarheid.

3.4.2.1. *Ongewenste vruchtbaarheid*

Ongewenste vruchtbaarheid werd geoperationaliseerd door voor iedere respondent na te gaan hoe de bestaande gezinsgrootte (het aanwezig kindertal) in de Family Size Utility Function gewaardeerd werd ten opzichte van andere gezinsgrootten. Er werden drie categorieën gedefinieerd die globaal geschetst als volgt omschreven kunnen worden. De respondenten die een kindertal hadden dat lager was dan of gelijk was aan het kindertal dat hun maximale voorkeur kreeg, werden geacht alleen gewenste kinderen te hebben. De respondenten die meer kinderen hadden dan het maximaal geprefereerde kindertal maar niettemin de huidige gezinsgrootte nog wel positief waardeerden, werden ondergebracht in de categorie onbedoelde vruchtbaarheid. De respondenten tenslotte, die meer kinderen hadden dan het maximaal geprefereerde kindertal en de huidige gezinsgrootte bovendien negatief beoordeelden, werden geacht ongewenste kinderen te hebben. In ons proefonderzoek bleken slechts twee van de drie categorieën vertegenwoordigd te zijn: vrouwen met gewenste vruchtbaarheid (N=65) en vrouwen met ongewenste vruchtbaarheid (N=7) (kinderloze vrouwen worden buiten beschouwing gelaten).

Ongewenste vruchtbaarheid nu kunnen we ons globaal op twee manieren ontstaan denken. In het ene geval wordt door een niet gewenste conceptie de maximaal geprefereerde gezinsgrootte overschreden, terwijl de attitude ten aanzien van de gezinsgrootte niet verandert en ook in een later stadium de ontstane gezinsgrootte als ongewenst beschouwd blijft worden. Het ook op langere termijn als ongewenst blijven percipiëren van de gerealiseerde gezinsgrootte zal zich eerder voordoen bij individuen met een

TABEL 3.1. Produkt-moment correlatiecoëfficiënten voor de dimensies van de ouderschapsmotivatieschaal en een aantal vruchtbaarheidsvariabelen.

(Product-moment correlation coefficients for the dimensions within the parenthood motivation scale and selected fertility variables).

	Satisfacties					Kosten	Persoonlijkheidskenmerken			N
	Conti- nuïteit en ze- kerheid	Moe- der- schap als zinge- ving	Socia- le iden- titeit	Geluk en af- fec- tie	Welzijn		Gevoe- ligheid voor so- ciale controle	Besluit- vaardig- heid	Moder- niteit	
Aanwezig kindertal	.13	.27	.17	.17	.22	.12	.20	-.16	-.13	100
Ongewenste vruchtbaarheid	-.24	-.29	-.19	-.17	-.31	.28	.04	.05	.27	72
Gemiddeld geprefereerd kindertal	.11	.20	.24	.16	.27	-.43	.02	-.28	-.23	89
Beslistheid	.22	.13	.13	.20	.12	.15	.04	.15	.12	100
Motivatatie volgend kind	-.02	.00	.12	.10	.11	-.27	-.01	-.06	-.09	100
aanwezig kindertal constant	.06	.17	.25	.22	.26	-.24	-.00	-.16	-.19	100

Voor N=100 zijn de enkelvoudige correlatiecoëfficiënten hoger dan |.16| statistisch significant ($p \leq .05$).

lage perceptie van satisfacties dan bij individuen met een hoge perceptie van satisfacties. Daarnaast zal de ongewenste toename van de gezinsgrootte de perceptie van kosten doen stijgen. In het andere geval treden na een beoelde conceptie en een gewenste geboorte veranderingen op in de satisfacties en kosten in die zin dat de perceptie van satisfacties daalt en/of de perceptie van kosten stijgt, zodanig dat de maximaal geprefereerde gezinsgrootte daalt tot beneden het niveau van de gerealiseerde gezinsgrootte. Een dergelijke verandering in de percepties van satisfacties en kosten zal, zeker wat betreft de satisfacties, niet alleen het gevolg zijn van de ervaringen met een bepaalde gezinsgrootte. De invloed van culturele veranderingen zal in dit proces een belangrijke rol spelen.

Hoewel er uiteraard variaties op, en combinaties van deze beide ontstaanswijzen van ongewenste vruchtbaarheid denkbaar zijn, menen we toch te mogen veronderstellen dat het mogelijk is om deze twee manieren als hoofdcategorieën te onderscheiden. Wel zal het zo zijn dat het merendeel van de gezinnen met ongewenste vruchtbaarheid thuishoort onder de eerstgenoemde categorie.

Zoals werd betoogd zal in beide gevallen ongewenste vruchtbaarheid samengaan met een lage perceptie van satisfacties en een hoge perceptie van kosten. De correlaties uit tabel 3.1 ondersteunen deze veronderstellingen.

3.4.2.2. *Gemiddeld geprefereerd kindertal*

Het gemiddeld geprefereerd kindertal werd geoperationaliseerd door van alle positief gewaardeerde gezinsgrootten in de FSUF een gemiddeld positief gewaardeerde gezinsgrootte te berekenen. De mate waarin deze gezinsgrootten positief werden beoordeeld, werden hierbij als wegingsfactoren gebruikt. Van een aantal respondenten bleek op deze wijze geen gemiddeld geprefereerd kindertal te kunnen worden vastgesteld, omdat geen enkele gezinsgrootte door hen positief werd gewaardeerd (N=11). Een volledige verklaring hebben we voor dit scoringsgedrag niet, maar we vermoeden wel dat de moeilijkheidsgraad van de vraagstelling waarmee de FSUF verkregen werd, een rol heeft gespeeld. In de analyses met het gemiddeld geprefereerd kindertal zijn deze respondenten buiten beschouwing gelaten.

We verwachten nu dat naarmate men hoger scoort op de satisfacties, het kindertal dat men prefereert hoger zal zijn, en dat anderzijds een hoge score op de kostendimen-

sie zal samengaan met een laag geprefereerd kindertal. Tabel 3.1 laat zien dat de correlaties in ons proefonderzoek de verwachte richtingen hebben. Gezien het gegeven dat de perceptie van satisfacties voornamelijk terug gaat op waarden, en de perceptie van kosten voornamelijk op "slechts" persoonlijke behoeften, is het opvallend dat juist de kostenfactor sterk correleert met het gemiddeld geprefereerde kindertal. Ook de multipele correlatiecoëfficiënt voor alle vijf de satisfacties ($R = .31$) blijft nog beneden het niveau van de correlatie met kosten. Satisfacties en kosten tezamen verklaren ongeveer een kwart van de variantie in het gemiddeld geprefereerd kindertal ($R^2 = .28$). Een resultaat dat niet onbevredigend is.

De satisfacties zingeving, identiteit en welzijn - de satisfacties waarvan we in par. 3.2 aangaven dat ze het nauwst gelieerd zijn aan de waarde van huwelijk en gezin - lijken de belangrijkste drijvende krachten te zijn als het gaat om het aantal kinderen ($r > .20$). Wat betreft de dimensie welzijn vinden we hiervan een parallel in het onderzoek van Heath et al. (1974). Zij vonden dat de score op een 5-item Likertscale met betrekking tot de invloed van kinderen op het huwelijk gerelateerd was aan het ideale en aan het verwachte kindertal.

De satisfactie geluk en affectie lijkt een enigszins bijzondere positie in te nemen. In het onderzoek van Out en Zegveld (1973, 46, 63) kwam de dimensie "liefde", die vergelijkbaar is met onze dimensie geluk naar voren als een dimensie die volgens het zeggen van de respondent het meest motiveerde om kinderen te wensen. Tevens bleek echter dat de score op deze dimensie sterk onder invloed stond van sociale wenselijkheid: "liefde" vond men een ethisch goede reden om kinderen te willen. Uit ons onderzoek blijkt nu dat wat gezien wordt als een sociaal wenselijke motivatie, nog geen motivatie behoeft te zijn die veel invloed heeft op de meest geprefereerde gezinsgrootte. Hieruit komt een discrepantie naar voren tussen sociale wenselijkheid en werkelijkheid, een discrepantie die ook - in omgekeerde zin - reeds bleek uit de hoge correlatie met kosten. De kosten van het hebben van kinderen die over het algemeen of genegeerd worden of in verhouding tot de satisfacties verwaarloosbaar geacht behoren te worden, blijken niettemin een belangrijke invloed uit te oefenen op de gezinsgrootte waaraan men de voorkeur geeft. In werkelijkheid houdt men zich aan dit "behoren" dus niet al te strak.

Ten aanzien van de factor geluk willen we nog opmerken dat deze weliswaar relatief weinig invloed lijkt uit te oefenen op het gemiddeld geprefereerd kindertal, maar dit sluit nog niet uit dat deze factor wel enige betekenis heeft in de keuze voor wel of geen kinderen. Uit de gegevens van het proefonderzoek - die op dit punt echter duidelijk beperkt zijn - komt naar voren dat deze betekenis wel aanwezig is, maar niet in de mate als in het onderzoek van Out en Zegveld wordt aangegeven.

3.4.2.3. *Beslistheid*

De mate van beslistheid geeft aan in hoeverre men de voorkeur geeft aan het meest geprefereerde kindertal. Is de voorkeur voor het meest geprefereerde kindertal boven andere gezinsgrootten sterk, dan spreken we van een hoge mate van beslistheid; is de voorkeur slechts gering, dan spreken we van een lage mate van beslistheid. We verwachten nu dat het individu voor wie de satisfacties van het hebben van kinderen belangrijk zijn, sterker gemotiveerd zal zijn om kinderen te wensen en om zijn geprefereerde gezinsgrootte ook inderdaad te bereiken. Een hoge score op de satisfacties van het hebben van kinderen zal dus samengaan met een hoge mate van beslistheid. Anderzijds verwachten we dat het individu voor wie de kosten belangrijk zijn, sterk gemotiveerd zal zijn om zijn meest geprefereerde kindertal niet te overschrijden. Ook een hoge score op kosten zal daarom samengaan met een hoge mate van beslistheid.

Tabel 3.1 laat zien dat de correlaties de verwachte richting hebben. Wel verwachten we dat bovengenoemde relaties sterker zullen zijn naarmate subfecunditeit een geringere rol speelt. De nonfecunden en wellicht ook de subfecunden zullen misschien geneigd zijn, een groter aantal gezinsgrootten rond hun meest geprefereerde gezinsgrootte als positief te beoordelen, omdat vele gezinsgrootten - inclusief het eenkindgezin en het grote gezin - toch in ieder geval als preferabeler gezien worden dan geen kinderen. Ook is het mogelijk dat tegelijkertijd als gevolg van dissonantie reductie het kinderloze gezin als relatief positief beoordeeld wordt. De mate van beslistheid van de nonfecunden zal hierdoor wellicht niet geheel overeenkomen met het patroon van satisfacties en kosten dat we van hen verwachten.

Wanneer we het niveau van de correlatiecoëfficiënten vergelijken met het niveau van correlaties van satisfacties

met gemiddeld geprefereerd en met aanwezig kindertal, dan zien we dat de satisfacties continuïteit en geluk, die de minste invloed uitoefenen op het aantal kinderen, op de mate van beslistheid echter de meeste invloed hebben. Ze hebben, met andere woorden, minder invloed op de keuze voor een bepaalde gezinsgrootte, maar meer invloed op de nadruk waarmee men die keuze maakt.

Wanneer het inderdaad juist is, dat de satisfacties vooral invloed hebben op de mate van beslistheid om kinderen te wensen en om het meest geprefereerde kindertal te willen bereiken, terwijl de kosten vooral invloed hebben op de mate van beslistheid de meest geprefereerde gezinsgrootte niet te willen overschrijden, dan is een beschouwing over de samenhang tussen satisfacties afzonderlijk met beslistheid, en kosten afzonderlijk met beslistheid, in feite onvolledig. In onze definiëring van beslistheid is immers zowel de motivatie om een bepaalde gezinsgrootte te bereiken als de motivatie om hogere gezinsgrootten te vermijden verdisconteerd. De relatie tussen satisfacties en kosten gezamenlijk en beslistheid wordt behandeld in de hierna volgende paragraaf over patronen van satisfacties en kosten.

3.4.2.4. *Motivatie voor een volgend kind*

De variabele motivatie voor een volgend kind geeft de houding weer ten opzichte van een toename van de grootte van het eigen gezin. Het is een continuüm - geoperationaliseerd in 13 schaalwaarden - lopend van een zeer sterke gemotiveerdheid een volgend kind te wensen tot een zeer sterke gemotiveerdheid een volgend kind te vermijden. Voor de bepaling van de schaalwaarden is nagegaan hoe in de FSUF de waardering van het aanwezig kindertal zich verhoudt tot de waardering van een hoger kindertal dan het aanwezige.

Het ligt voor de hand te verwachten dat naarmate men hoger scoort op de satisfacties de kans groter is dat men een volgend kind wenst, en dat men sterker gemotiveerd is tot deze wens. We verwachten hier dus een positieve correlatie. De relatie met kosten zal, naar we verwachten, negatief zijn. Als men een hogere kostenperceptie heeft, zal men eerder geneigd zijn de conceptie van een volgend kind te vermijden en de motivatie hiertoe zal sterker zijn.

Een andere factor die een sterke invloed heeft op de motivatie voor een volgend kind is uiteraard het reeds aanwezige aantal kinderen ($r = -.50$). Wanneer we nu het aanwezig

kindertal constant houden dan hebben zowel de correlaties van de motivatie voor een volgend kind met de satisfacties, als de correlatie met kosten de verwachte richting. Daarbij bereiken de correlaties met kosten en met drie van de satisfacties - identiteit, geluk en welzijn - een niveau dat hoger is dan .20.

3.5. PATRONEN VAN SATISFACTIES EN KOSTEN

In het voorgaande hebben we vrijwel steeds de invloed van satisfacties en kosten afzonderlijk op de vruchtbaarheidsvariabelen bekeken. Interessant is echter vooral ook om na te gaan hoe we de analyse kunnen verdiepen als we de scores op satisfacties en kosten combineren tot een aantal patronen van satisfacties en kosten. Hiertoe hebben we de scores op de vijf satisfactieschalen per individu samengevoegd en ondergebracht in een tweedeling bestaand uit een categorie met een hoge gemiddelde score op satisfacties en een categorie met een lage gemiddelde score op satisfacties. Ook de scores op de kostenschaal brachten we terug tot een tweedeling. Wanneer we de aldus bepaalde scores op satisfacties en kosten combineren, verkrijgen we vier patronen van satisfacties en kosten.

1. Het antinatalistisch patroon: een lage perceptie van satisfacties gecombineerd met een hoge perceptie van kosten.
2. Het indifferentiepatroon: een lage perceptie van satisfacties gecombineerd met een lage perceptie van kosten.
3. Het conflictpatroon: een hoge perceptie van satisfacties gecombineerd met een hoge perceptie van kosten.
4. Het pronatalistisch patroon: een hoge perceptie van satisfacties gecombineerd met een lage perceptie van kosten.

In het *antinatalistisch patroon* werkt zowel de perceptie van satisfacties als de perceptie van kosten een laag gewenst kindertal in de hand. Immers, hiervoor bleek reeds dat een lage perceptie van satisfacties, alsook een hoge perceptie van kosten, leidt tot een laag gemiddeld geprefereerd kindertal. Tabel 3.2 laat zien dat de respondenten uit het antinatalistisch patroon inderdaad het laagste gemiddeld geprefereerd kindertal hebben, terwijl ze tegelijkertijd het sterkst gemotiveerd zijn een volgend kind te vermijden.

TABEL 3.2. Gemiddelde scores op een aantal vruchtbaarheidsvariabelen en op de persoonlijkheidskenmerken, van respondenten met verschillende patronen van satisfacties en kosten.

(Average scores on some selected fertility variables and on the personality characteristics for different patterns of satisfactions and costs).

	Anti-natalistisch patroon	Indifferentie patroon	Conflictpatroon	Pronatalistisch patroon	Gemiddelde score alle respondenten
Aanwezig kindertal	1,3	1,2	1,8	1,7	1,5
Gemiddeld geprefereerd kindertal	1,7	2,7	2,3	2,9	2,4
Beslistheid ¹⁾	8,5	6,4	9,6	7,7	7,8
Motivatatie volgend kind 2)	5,7	6,9	5,7	6,6	6,3
Gevoeligheid sociale controle 3)	4,8	4,6	6,1	5,2	5,1
Besluitvaardigheid 3)	5,8	4,0	6,0	4,9	5,0
Moderniteit ³⁾	5,9	5,2	4,3	4,5	5,0
N	24	34	19	23	100
(N voor gemiddeld geprefereerd kindertal)	(23)	(28)	(18)	(20)	(89)

1) Gemeten op een 23-punts schaal

2) Gemeten op een 13-punts schaal

3) Gemeten op een gestandaardiseerde 10-punts schaal

Niettemin echter hebben de vertegenwoordigers van dit patroon niet het laagste, maar het op één na laagste aanwezige kindertal. Voor zover dit niet geweten kan worden aan toeval, zal de verklaring hiervoor gezocht moeten worden in een verschillend verloop van het proces van gezinsvorming, met name in verschillende spreidingspatronen en in een verschillende mate van attitudeverandering per patroon van satisfacties en kosten.

Met betrekking tot dit punt zij hier vermeld dat in ons proefonderzoek de respondenten met het antinatalistisch

patroon op twee punten duidelijk afwijkend zijn samengesteld ten opzichte van de respondenten met de andere patronen van satisfacties en kosten. Van het antinatalistisch patroon heeft 33% geen kinderen, van het tweede, derde en vierde patroon is dit percentage respectievelijk 24, 0 en 17. Dit doet een oververtegenwoordiging van vrouwen met het spreidingspatroon rationeel II vermoeden, zoals ook overeenkomt met eerder geformuleerde hypothesen. Waarschijnlijk ook is het - vooral - dit patroon dat leidt tot vrijwillige kinderloosheid.

Het tweede punt waarop de vrouwen met het antinatalistisch patroon afwijken van de overige, is de ongewenste vruchtbaarheid. Van de in totaal zeven vrouwen met ongewenste vruchtbaarheid, combineren er zes dit met het antinatalistisch patroon, terwijl het gemiddeld aanwezig kindertal van deze zeven vrouwen hoog is, nl. 2,1. Laten we van de vrouwen met het antinatalistisch patroon de vrouwen met ongewenste vruchtbaarheid buiten beschouwing, dan blijkt het gemiddeld aanwezig kindertal voor de overige vrouwen 1,1 te zijn (N=18). Een en ander zou er op kunnen wijzen dat bij de vrouwen met ongewenste vruchtbaarheid, door bepaalde ervaringen tijdens het proces van gezinsvorming, waarschijnlijk vrij ingrijpende veranderingen in de attitudes ten opzichte van het hebben van kinderen zijn opgetreden.

Tot slot merken we over de respondenten die door dit patroon gekenmerkt worden nog op, dat zij op de moderniteitsschaal gemiddeld het modernst scoorden, hetgeen consistent geacht mag worden met de overige kenmerken van deze categorie.

Het tweede patroon van satisfacties en kosten, het *indifferentiepatroon*, heeft als kenmerk dat zijn vertegenwoordigers noch de satisfacties van het hebben van kinderen, noch de kosten belangrijk vinden. Er is dus noch een sterke prikkel aanwezig om kinderen te wensen, noch een sterke prikkel om de geboorten van kinderen te voorkomen, reden waarom we van een zekere indifferentie kunnen spreken.

Als de satisfacties niet belangrijk zijn en als ook de kosten niet belangrijk zijn, dan ontbreekt de basis om een duidelijke keuze te kunnen doen ten aanzien van de meest geprefereerde gezinsgrootte. Of zoals Back (1967, 94) het stelt: "...., the person must have the motivation and values to make a definite decision;...". Dit beeld komt

geheel overeen met de gemiddelde score van de respondenten uit het indifferentiepatroon op de variabele beslistheid: het is de categorie die de minst duidelijke voorkeur heeft voor een bepaalde gezinsgrootte.

Gezien de aard van de thans beschikbare contraceptieve middelen mogen we veronderstellen dat voor velen nog geldt dat de afwezigheid van een duidelijke beslissing gemakkelijk leidt tot procreatie (zie Smith, 1973 en Fawcett et al., 1972, beide geciteerd in Niphuis-Nell, 1974, 10-11). In de fase van het proces van gezinsopbouw waarin de respondenten uit onze steekproef zich bevinden (de gemiddelde huwelijksduur is 5½ jaar) komt dit echter (nog) niet tot uiting in het gemiddeld aanwezig kindertal.

Opmerkelijk is tenslotte nog dat de respondenten met dit indifferente patroon van satisfacties en kosten dat, zoals we zagen leidt tot een lage mate van beslistheid, tegelijkertijd het laagst scoren op de persoonlijkheidsvariabele besluitvaardigheid. Deze categorie is dus tevens het minst geneigd een expliciet afwegen van voor- en nadelen van het hebben van kinderen als positief te waarderen en waarschijnlijk ook om zelf, via deze weg, tot een min of meer rationeel besluit te komen.

Het derde patroon van satisfacties en kosten karakteriseren we als het *conflictpatroon*, omdat zowel de perceptie van satisfacties als de perceptie van kosten hoog is. Het individu met deze attitude zal enerzijds sterk kindswensen, tegelijkertijd echter zal het de gezinsgrootte vrij strict willen beperken tot wat met betrekking tot de snel toenemende kosten bij een toenemende gezinsgrootte nog dragelijk is. Op deze wijze komt een hoge mate van beslistheid tot stand: blijkens tabel 3.2 gaat het conflictpatroon inderdaad samen met de hoogste mate van beslistheid ten aanzien van het meest geprefereerde kindertal.

Kijken we naar het gemiddeld aanwezig kindertal van het conflictpatroon, dan zien we dat dit het hoogste is van de vier patronen. Tevens is geen van de respondenten uit dit patroon kinderloos. Het lijkt daarom niet onwaarschijnlijk dat de perceptie van kosten in dit patroon, sterker dan in de andere patronen, een gevolg is van de ervaring met het hebben van één of meer kinderen. Hiermee is impliciet gesteld dat meer individuen uit dit patroon dan uit het antinatalistische patroon - het andere patroon met een hoge kostenperceptie - aanvankelijk met een

lage kostenperceptie aan het stichten van een gezin zijn begonnen, en op een vroeger tijdstip dus een pronatalistische attitude hebben gehad.

Evenals bij het indifferentiepatroon is de score van de respondenten uit het conflictpatroon op de persoonlijkheidsvariabele besluitvaardigheid consistent met de mate van beslistheid die zij laten zien. Zij zijn het meest geporteed voor een rationeel afwegen van de positieve en negatieve kanten van het hebben van kinderen in het besluitvormingsproces.

Wanneer we de scores op de andere twee persoonlijkheidsvariabelen bekijken, dan zien we dat de respondenten uit het conflictpatroon het laagst scoren op moderniteit en het hoogst op gevoeligheid voor sociale controle. Een patroon met dergelijke eigenschappen lijkt ons vooral voor te kunnen komen in een traditionele sociale omgeving waarin mannen- en vrouwenwerelden sterk gescheiden zijn (segregated roles) en waarin daardoor de toetreding tot de vrouwenwereld - waarvan zwangenschap, bevalling en het hebben van kinderen en van een gezin de saillantste kenmerken zijn - duidelijk gevoeld wordt als een "er bij gaan horen". Dat de vrouwen uit dit patroon tevens gemiddeld het laagste opleidingsniveau hebben, ondersteunt deze gedachtengang.

In het *pronatalistisch patroon* verwijst zowel de perceptie van satisfacties als de perceptie van kosten naar een hoog gewenst kindertal. De hoge score op satisfacties zal leiden tot een sterke motivatie om kinderen te wensen, terwijl de lage perceptie van kosten het individu niet sterk zal motiveren om de gedachte aan relatief hoge aantallen kinderen in zijn gezin af te wijzen. Deze houding komt overeen met het gegeven betreffende het gemiddeld geprefereerde kindertal: dit cijfer is voor het pronatalistische patroon het hoogst.

Het feit dat de respondenten uit dit patroon niet het hoogste aanwezig kindertal hebben, kan waarschijnlijk verklaard worden uit de aanwezigheid van non- en subfecunden in dit patroon van satisfacties en kosten. In par. 3.3 formuleerden we immers reeds de veronderstelling dat deze echtparen geneigd zouden zijn tot een hoge perceptie van satisfacties en een lage perceptie van kosten.

Tot slot willen we nog iets opmerken over de invloed van satisfacties op het effect dat de kosten kunnen hebben

op vruchtbaarheidsattitudes. In par. 3.2 kwamen we tot de veronderstelling dat de satisfacties van het hebben van kinderen voornamelijk gebaseerd zijn op waarden, terwijl de kosten meer teruggaan op persoonlijke behoeften. Hier- van uitgaande komen we tot de hypothese dat onder een lage perceptie van satisfacties de perceptie van kosten meer invloed zal hebben op vruchtbaarheidsattitudes dan onder een hoge perceptie van satisfacties. Naarmate een attitude in sterkere mate gebaseerd is op waarden, zal de invloed van "tegenwerkende" attitudes die in veel mindere mate gebaseerd zijn op waarden en veel meer op persoonlijke behoeften, minder getolereerd worden. De gegevens uit tabel 3.3 ondersteunen deze hypothese. Voor elk van de drie vruchtbaarheidsattitudes - gemiddeld geprefereerd kindertal, beslistheid en de motivatie voor het volgende kind - is het verschil tussen respondenten met een hoge en lage perceptie van kosten steeds het grootst voor de respondenten met een lage perceptie van satisfacties. Uit het ondersteund vinden van deze hypothese zouden we - voorlopig - kunnen afleiden dat de keuze voor het aantal kinderen, en waarschijnlijk ook voor de wijze waarop men de geboorten spreidt, in toenemende mate een individuele keuze is. Wanneer immers de waarde van huwelijk en gezin als instituties meer en meer verschuift naar de waarde van huwelijk en gezin als affectieve primaire groep, krijgt de voortplantingsimplicatie van deze waarde minder nadruk en zullen de persoonlijke behoeften op grond waarvan men tot een perceptie van kosten komt meer invloed gaan uitoefenen op vruchtbaarheidsattitudes.

TABEL 3.3. Verschillen die de perceptie van kosten teweeg brengt binnen de twee waardenniveau's in enkele vruchtbaarheidsattitudes. (Differences in the perception of costs for some selected attitudes on fertility within the two value levels).

	Gemiddeld geprefereerd kindertal	Beslistheid	Motivatie volgend kind
Verskil tussen pronatalistisch patroon en conflictpatroon (sa- tisfacties hoog)	0,7	1,8	0,9
Verskil tussen antinatalistisch patroon en indifferentiepatroon (satisfacties laag)	1,0	2,1	1,2

3.6. EVALUATIE VAN HET MODEL TER VERKLARING VAN DE VRUCHTBAARHEID

In deze slotparagraaf willen we nagaan in hoeverre de structuur van het in figuur 3.1 gepresenteerde model ter verklaring van de vruchtbaarheid door de resultaten van ons proefonderzoek wordt ondersteund. We zullen met name nagaan of de dimensies van de ouderschapsmotivatieschaal inderdaad de interveniërende positie innemen die hun in het model is toegedacht.

De categorie van de sociaal-demografische variabelen is in ons proefonderzoek vertegenwoordigd door de variabelen opleiding en godsdienst. Opleiding werd geoperationaliseerd in vier opleidingsniveau's. De variabele godsdienst is een dichotomie bestaande uit katholieken (N=40) en buitenkerkelijken (N=45). Een positieve correlatie (tabel 3.4) van godsdienst met een (sociaal-) psychologische variabele geeft aan dat de katholieken op de betreffende variabele hoger scoren dan de buitenkerkelijken. We zullen nu eerst kort de positie van de persoonlijkheidskenmerken in het model bespreken. Daarna komt de positie van satisfacties aan de orde, waarna de paragraaf wordt afgesloten met een evaluatie van de positie van de kostenperceptie.

Het model uit figuur 3.1 liet zien dat we bij het opzetten van dit proefonderzoek uitgingen van de veronderstelling dat persoonlijkheidskenmerken deels als interveniërende variabelen beschouwd moeten worden tussen sociaal-demografische en sociaal-psychologische variabelen. In ons vorige artikel (Niphuis-Nell et al., 1974) bleek reeds dat de correlaties tussen de persoonlijkheidskenmerken enerzijds en satisfacties en/of kosten anderzijds over het algemeen een redelijk niveau hebben. Met de correlaties tussen de sociaal-demografische variabelen opleiding en godsdienst en persoonlijkheidskenmerken ligt het enigszins anders. Het interveniërend zijn van het kenmerk moderniteit lijkt, gezien het niveau van de correlaties met opleiding en godsdienst (tabel 3.4) voorlopig juist. Voor de kenmerken gevoeligheid voor sociale controle en besluitvaardigheid zijn de correlaties met godsdienst en opleiding echter laag, zodat misschien betwijfeld moet worden of het inderdaad - voor zover het althans deze twee sociaal-demografische variabelen betreft - interveniërende variabelen zijn. Naast een over het algemeen redelijk niveau van de correlaties van persoonlijkheidskenmerken met satisfacties en/of kosten, is het niveau van de correlaties van persoonlijkheidskenmerken met vruchtbaar-

TABEL 3.4. Produkt-moment correlatiecoëfficiënten voor de dimensies van de ouderschapsmotivatieschaal in relatie tot opleiding en godsdienst.
(Product-moment correlation coefficients for the dimensions within the parenthood motivation scale in relation to education and religion).

	Satisfacties					Kosten	Persoonlijkheidskenmerken			N
	Continuïteit en zekerheid	Moeder-schap als zinge-ving	Sociale identi-teit	Geluk en affec-tie	Welzijn		Gevoe-ligheid voor sociale controle	Besluit-vaardig-heid	Moder-niteit	
Opleiding	-.27	-.34	-.37	-.28	-.30	-.14	-.05	.04	.28	100
Godsdienst	.32	.39	.36	.36	.39	-.06	-.00	-.05	-.34	85

Voor N=100 zijn de correlatiecoëfficiënten hoger dan $|.16|$ statistisch significant ($p < .05$).

heidsattitudes over het algemeen niet hoog. Dit wijst er op dat, voor zover deze persoonlijkheidskenmerken invloed uitoefenen op de vruchtbaarheidsattitudes, dit in vrij sterke mate geschiedt via satisfacties en kosten als interverniërende variabelen.

In het gepresenteerde model wordt van de perceptie van satisfacties verondersteld dat het interveniërend optreedt tussen sociaal-demografische variabelen en vruchtbaarheidsattitudes. Tabel 3.4 laat zien dat zowel opleiding als godsdienst vrij sterk correleren met de satisfacties van het hebben van kinderen. Gezien de eveneens relatief sterke correlaties van opleiding en godsdienst met moderniteit, zal dit deels te verklaren zijn uit een moderner waardensysteem, m.n. wat betreft huwelijk en gezin, bij de hoger opgeleiden en bij buitenkerkelijken. Deze resultaten bevestigen de in het model veronderstelde relatie tussen sociaal-demografische variabelen en sociaal-psychologische kenmerken. In tabel 3.4 zagen we reeds dat de satisfacties inderdaad invloed uitoefenen op vruchtbaarheidsattitudes. Om nu na te gaan of de satisfacties van het hebben van kinderen inderdaad fungeren als interverniërende variabelen tussen sociaal-demografische variabelen en vruchtbaarheidsattitudes berekenden we enkele partiële correlaties met het gemiddeld geprefereerd kindertal, omdat deze laatste variabele direct beïnvloed wordt door satisfacties en er geen storende factoren zijn die de interpretatie van de resultaten kunnen bemoeilijken.

De correlatiecoëfficiënt van opleiding en gemiddeld geprefereerd kindertal is laag ($r = -.08$), en tevens lager dan één van de correlaties tussen opleiding en satisfacties, en satisfacties en gemiddeld geprefereerd kindertal. Bij constant houden van de vijf satisfacties blijft voornoemde correlatie laag, zij het nu met een positieve richting ($r = .03$). De correlatie van godsdienst en gemiddeld geprefereerd kindertal ($r = .24$) is weliswaar hoger dan van opleiding en gemiddeld geprefereerd kindertal maar daalt bij constant houden van de vijf satisfacties tot $r = .12$. De conclusie die we, met betrekking tot het model, uit het bovenstaande kunnen trekken is dat, zo er al een relatie kan worden vastgesteld tussen sociaal-demografische karakteristieken en vruchtbaarheid, deze relatie tenminste gedeeltelijk haar basis vindt in een per sociale categorie verschillend niveau van de satisfacties van het hebben van kinderen.

De relaties van opleiding en godsdienst met kosten geven een ander beeld te zien dan de relaties met satisfacties. De correlaties met zowel opleiding als godsdienst zijn laag (tabel 3.4). Wat betreft de relatie met opleiding vinden we een overeenkomstige uitkomst in het onderzoek van Russell (1974). Zij relateerde de ervaring van "crisis" (vergelijkbaar met onze kostendimensie) bij de geboorte van het eerste kind aan opleiding, en vond geen verband. Anders geformuleerd kunnen we dus stellen dat de perceptie van kosten onafhankelijk lijkt te zijn van het sociaal milieu. Het belang van deze uitkomst is dat hierdoor de in par. 3.2 geformuleerde hypothese, dat de perceptie van kosten voornamelijk gebaseerd is op persoonlijke behoeften, nogmaals ondersteund wordt.

De conclusie die we hieruit kunnen trekken met betrekking tot het model van figuur 3.1 is deze, dat de sociaal-psychologische variabele kosten van het hebben van kinderen in tegenstelling tot de oorspronkelijke algemene verwachting, niet beschouwd kan worden als een interveniërende variabele tussen sociaal-demografische kenmerken en vruchtbaarheidsattitudes. Betrekken we bij deze conclusie ook nog de aan het eind van par. 3.4 geformuleerde veronderstelling ten aanzien van het individueel worden van de keuzen in het proces van gezinsvorming, dan komen we tot de volgende samenvattende hypothese: Naarmate de waarde van huwelijk en gezin als instituties meer en meer verschuift naar de waarde van huwelijk en gezin als affectieve primaire groep en de perceptie van kosten als gevolg hiervan meer invloed zal gaan uitoefenen op het proces van gezinsvorming, zullen de keuzen in dit proces een individueel karakter gaan dragen en zal bijgevolg de relatie tussen sociaal-demografische karakteristieken en vruchtbaarheid zwakker worden.

4. Eerste resultaten van het NOVOM en de ontwikkelingen in de theorievorming elders

De wijze waarop het NOVOM-materiaal in de volgende hoofdstukken geanalyseerd wordt sluit maar zeer ten dele aan op hetgeen er in het voorgaande aan hypothesen op tafel werd gelegd. Dit heeft uiteraard zijn redenen gehad, echter, zonder dat we daar ooit uitgebreid over gerapporteerd hebben. Wel worden deze koersveranderingen en de redenen ervoor impliciet aangegeven in een paper dat we schreven voor het seminar "Empirische Untersuchungen zum generativen Verhalten" dat op 9 en 10 oktober 1978 werd gehouden in Bad Homburg in de Bondsrepubliek Duitsland (Niphuis-Nell, 1979b). In dit hoofdstuk zullen we hier wat uitgebreider en explicieter op ingaan dan in voornoemd paper is gebeurd. Er waren in feite twee redenen voor een koersverandering in de wijze waarop het ons ter beschikking staande materiaal uiteindelijk geanalyseerd werd. De eerste reden was de teleurstellende eerste NOVOM-resultaten in vergelijking met de resultaten uit het proefonderzoek. De tweede reden vormde de kennismaking met de theorieën van Fishbein en zijn collega's en de resultaten die met daarop gebaseerd onderzoek behaald bleken te kunnen worden.

De eerste resultaten uit het NOVOM zijn weergegeven in de tabellen 4.1 t/m 4.4. Deze bevatten dezelfde gegevens als de tabellen 3.1 t/m 3.4 uit het voorgaande hoofdstuk die daar de resultaten uit het proefonderzoek presenteren. Uit vergelijking van tabel 4.1 met dezelfde tabel (3.1) uit het vorige hoofdstuk kunnen we concluderen dat voor alle vruchtbaarheidsvariabelen het correlatieniveau in het NOVOM lager is dan in het proefonderzoek. Over de hele linie is het niveau in het NOVOM 44% lager. En omdat de correlaties in het proefonderzoek weliswaar hoopgevend waren maar ook niet bijzonder hoog, bood het NOVOM ons hierdoor resultaten die toch wel gering te noemen waren.

TABEL 4.1. Produkt-moment correlatiecoëfficiënten voor de sociaal-psychologische factoren en een aantal vruchtbaarheidsvariabelen (N=4073-4136).

(Product-moment correlation coefficients for the social-psychological factors and selected fertility variables (N=4073-4136)).

	Satisfacties					Kosten	Overige factoren die het proces van besluitvorming beïnvloeden		
	Continu- iteit en zekerheid	Moeder- schap als zingen- ving	Sociale identi- teit	Geluk en affectie	Volledig- heid van huwelijk en gezin		Gevoe- ligheid voor sociale controle	Geneigd- heid tot reflectie	Moder- niteit
Aanwezig kindertal	.12	.15	.15	.15	.26	.03	.12	-.16	-.12
Ongewenste vruchtbaarheid	-.05	-.09	-.09	-.06	-.09	-.02	-.07	-.02	.05
Gemiddeld geprefereerd kindertal	.11	.11	.15	.04	.22	-.16	.08	-.16	-.10
Beslistheid	.04	.07	.07	.12	.06	.13	.07	.07	-.08
Motivatie volgend kind	.01	-.01	.01	-.06	-.04	-.13	-.02	.06	.01
aanwezig kindertal constant	.11	.12	.15	.05	.18	-.15	.08	-.06	-.10

TABEL 4.2. Gemiddelde scores op een aantal vruchtbaarheidsvariabelen en op de overige factoren die het proces van besluitvorming beïnvloeden, van respondenten met verschillende patronen van satisfacties en kosten.
(Average scores on some selected fertility variables and on the other factors influencing the process of decision-making for different patterns of satisfactions and costs).

	Antinatalistisch patroon	Indifferentie patroon	Conflict- patroon	Pronatalistisch patroon	Allen	N
aanwezig kindertal	1,3	1,3	1,8	1,6	1,5	4136
gemiddeld geprefereerd kindertal	2,2	2,4	2,4	2,5	2,4	4076
beslistheid	4,5	4,1	4,9	4,4	4,5	4076
motivatie volgend kind	6,0	6,8	6,0	6,7	6,4	4073
gevoeligheid voor sociale controle	5,6	5,3	6,9	6,7	6,2	4136
geneigdheid tot reflectie	6,6	5,8	6,5	5,5	6,1	4136
moderniteit	6,9	7,0	5,1	5,2	6,0	4132
N	908 - 1025	926 - 1035	919 - 1024	905 - 1035	4073 - 4136	

Een van de belangrijkste vruchtbaarheidsvARIABLEN is het gemiddeld geprefereerd kindertal, waarvan het correlatieniveau in het NOVOM 42% afweek van dat in het proefonderzoek; voor de schaal die de perceptie van kosten meet, bedroeg dit echter zelfs 63% (van een correlatie van $-.43$ naar $-.16$). De geringste afwijking vinden we voor de variabele aanwezig kindertal: in het NOVOM was het correlatieniveau "slechts" 18% lager. Een gevolg van een en ander was dat in het NOVOM het correlatieniveau van het gemiddeld geprefereerd kindertal kwam te liggen beneden dat van het aanwezig kindertal, wat in het proefonderzoek niet het geval was. De ernst van het lagere correlatieniveau in het NOVOM komt tenslotte het pregnantst naar voren in de door de satisfacties en kosten te zamen verklaarde variantie in het gemiddeld geprefereerd kindertal. In het proefonderzoek bedroeg dit 28%, in het NOVOM 8%.

Na deze waarnemingen is het niet meer verbazingwekkend dat ook voor de tabellen 4.2 en 4.3 de verschillen in het NOVOM kleiner blijken te zijn dan in het proefonderzoek. Zowel in het proefonderzoek als in het NOVOM was het verschil in het gemiddeld geprefereerd kindertal het grootst tussen de vrouwen die een antinatalistisch patroon van satisfacties en kosten hadden en zij die een pronatalistisch patroon te zien gaven. In het proefonderzoek echter bedroeg dit verschil gemiddeld 1,2 kind, in het NOVOM niet meer dan 0,3.

TABEL 4.3. Verschillen die de perceptie van kosten teweeg brengt binnen de twee satisfactieniveau's in enkele vruchtbaarheidsattitudes. (Differences in the perception of costs for some selected attitudes on fertility within the two levels of satisfaction).

	Gemiddeld geprefereerd kindertal	Beslist- heid	Motivatie volgend kind
verschil tussen pronatalistisch patroon en conflict-patroon (satisfacties hoog)	0,1	0,5	0,7
verschil tussen antinatalistisch patroon en indifferentiepatroon (satisfacties laag)	0,3	0,5	0,7

TABEL 4.4. Produkt-moment correlatiecoëfficiënten voor de sociaal-psychologische factoren in relatie tot opleiding en godsdienst.

(Product-moment correlation coefficients for the social-psychological factors in relation to education and religion).

	Satisfacties					Kosten	Overige factoren die het proces van besluitvorming beïnvloeden		
	Continu- iteit en zekerheid	Moeder- schap als zingen- ving	Sociale identi- teit	Geluk en affectie	Volledig- heid van huwelijk en gezin		Gevoelig- heid voor sociale controle	Geneigd- heid tot reflectie	Moderni- teit
Opleiding vrouw	-.25	-.35	-.30	-.33	-.32	-.01	-.18	.08	.33
Al dan niet buitenkerke- lijk zijn vrouw	.18	.15	.15	.09	.22	-.03	.12	-.05	-.13

De tabellen 4.4 in dit hoofdstuk en 3.4 in het voorgaande hoofdstuk geven de correlatiecoëfficiënten tussen de negen sociaal-psychologische factoren en twee van de belangrijkste sociale variabelen, namelijk het opleidingsniveau van de vrouw en het al dan niet buitenkerkelijk zijn van de vrouw. De correlaties met het opleidingsniveau liggen op hetzelfde niveau als in het proefonderzoek. De correlaties met kerkelijkheid echter liggen ongeveer de helft lager. In hoeverre dit veroorzaakt kan zijn doordat zich in het proefonderzoek onder de kerkelijken alleen katholieken bevonden terwijl in het NOVOM alle kerkelijke gezindten vertegenwoordigd waren is onduidelijk.

Vrij kort nadat het veldwerk van het NOVOM verricht was, namen we kennis van de theorieën van Fishbein (cf. Fishbein en Ajzen, 1975) en de mogelijkheid om daarmee zeer goede resultaten te behalen in de verklaring van de wens ten aanzien van een volgend kind (cf. Werner et al., 1975). Het voor ons op dat moment belangrijkste begrip dat we hier aantreffen was het 'level of specificity', het specificiteitsniveau van de meting van zowel de onafhankelijke variabele (de attitude) als van de afhankelijke variabele (de wens of beter: intentie), welke zo scherp mogelijk op elkaar afgestemd dienen te zijn. Ten aanzien van het door Fishbein ontwikkelde model merken hij en zijn co-auteur Ajzen (1975, 333) op: "Accurate prediction of a given intention, however, can be expected only when the attitudinal and normative components of the model are measured at the same level of specificity as is the intention". In het NOVOM is het specificiteitsniveau van de satisfactieschalen en van de schalen kosten, gevoeligheid voor sociale controle, en geneigdheid tot reflectie (in het proefonderzoek besluitvaardigheid genoemd): het hebben van kinderen als zodanig, ongeacht hun aantal. Het specificiteitsniveau van het gewenste kindertal is echter juist uitdrukkelijk het aantal kinderen. De vruchtbaarheidsattitude waarvan het specificiteitsniveau het meest aansluit op het specificiteitsniveau van deze sociaal-psychologische factoren is de intentie van de nog kinderloze respondenten om wel of geen kinderen te willen krijgen. Voor de vrouwen die al één of meer kinderen hebben sluit het specificiteitsniveau van de sociaal-psychologische factoren veel minder goed aan op dat van hun intentie ten aanzien van het volgende kind.

Deze discrepantie in de specificiteitsniveaus zou geëlimineerd kunnen worden als we, ten eerste, het proces van

gezinsvorming zouden opvatten als een in verschillende fasen verlopend besluitvormingsproces waarbij, ten tweede, bij elke stap die satisfacties en kosten gemeten zouden worden die specifiek zijn voor het rangnummer van het volgende kind. Het laatstgenoemde uitgangspunt kan in het NOVOM niet toegepast worden omdat geen pariteitsspecifieke vragen waren opgenomen. Ook het eerstgenoemde uitgangspunt kan niet zuiver worden toegepast omdat daarvoor een longitudinaal onderzoek nodig zou zijn. Wel echter kunnen we met de transversale gegevens die het NOVOM ons biedt, gebruik maken van een pseudo-longitudinale benadering. Hiertoe zou dan steeds per pariteit afzonderlijk bekeken moeten worden wat de invloed is van de perceptie van de in ons onderzoek gemeten satisfacties en kosten op de intentie om al dan geen (volgend) kind te willen. Deze werkwijze heeft bovendien het voordeel dat het terugkoppelingseffect van het aanwezig kindertal uitgeschakeld wordt.

Dat de theorieën en het model van Fishbein tot goede resultaten konden leiden liet het onderzoek van Werner et al. (1975) zien. Zij ondervroegen 59 gehuwde vrouwen met twee kinderen over hun intentie om een derde kind te krijgen. Fishbein's model, bestaande uit een attitude-component en een normatieve component, verklaarde 66% van de variantie in de intentie ten aanzien van het derde kind. In hst. 10 wordt uitgebreider ingegaan op de verschillende theorieën en meetinstrumenten die samengevat kunnen worden onder de term besluitvormingstheorieën en die sinds het midden van de jaren zeventig gebruikt worden in de verklaring van vruchtbaarheidsgedrag.

De twee bovengenoemde ontwikkelingen leidden er toe dat we besloten om de analyse van ons materiaal globaler te houden dan we aanvankelijk van plan waren geweest, om in eerste instantie pariteitsgewijs te werk te gaan, en om ons alleen te richten op die vruchtbaarheidsvariabelen die van direct belang zijn voor de verklaring van vruchtbaarheidsgedrag. Dit laatste betekende dat de intentie ten aanzien van het volgende kind de belangrijkste afhankelijke variabele zou worden, terwijl daarnaast het totaal gewenste kindertal ook enige aandacht zou krijgen, voornamelijk om de resultaten ten aanzien van beide afhankelijke variabelen te kunnen vergelijken. Vruchtbaarheidsvariabelen waarmee niet direct een verklaring van vruchtbaarheidsgedrag of -intenties verkregen kon worden (ongewenste vruchtbaarheid, beslistheid, spreidingspatronen) of waarvan de cau-

sale richting wellicht sterker van het gedrag naar de sociaal-psychologische factoren zou kunnen lopen dan omgekeerd (ongewenste vruchtbaarheid, spreidingspatronen, sub- en nonfecunditeit) verdwenen volledig naar het tweede plan. Het kenmerk van sub- of nonfecunditeit zou alleen gebruikt kunnen worden om vrouwen met dit kenmerk uit onze analyses van de intentie ten aanzien van het volgend kind te verwijderen omdat bij hen de keuzevrijheid ten aanzien van dit volgend kind immers ontbrak of op z'n minst duidelijk gefrustreerd werd, wat een terugkoppelingseffect zou kunnen geven op de perceptie van satisfacties en kosten.

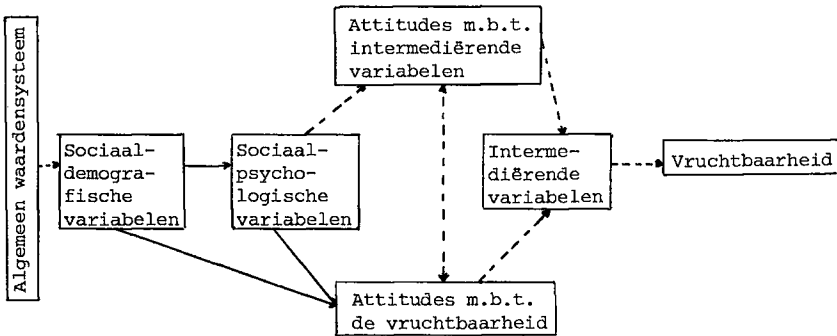
In het kader van de globalere aanpak leek het ons niet meer zinvol om de persoonlijkheidskenmerken een aparte plaats te geven in het model, zoals in het vorige hoofdstuk is gebeurd. Dit betekende dat het model de vorm kreeg die in figuur 4.1 gepresenteerd is en waarin al onze sociaal-psychologische variabelen een gelijke plaats in het schema kregen. Onze analyse zou zich in hoofdzaak gaan richten op de getrokken lijnen in het model, terwijl de relaties die weergegeven worden door de onderbroken lijnen buiten beschouwing zullen blijven. Hiermee resteerden ons twee hoofdhypothesen:

1. De sociaal-psychologische en sociaal-demografische factoren oefenen beide invloed uit op de vruchtbaarheidsattitudes, waarbij evenwel de invloed van de sociaal-psychologische factoren sterker is dan die van de sociaal-demografische.
2. De sociaal-psychologische factoren nemen een deels interverniërende positie in tussen de sociaal-demografische factoren en de vruchtbaarheidsattitudes.

Deze hoofdhypothesen worden voor de intentie van een volgend kind voor pariteit 0 behandeld in hst. 6 en voor de pariteiten 1 en 2 in hst. 7, terwijl in dit laatste hoofdstuk ook enkele resultaten gepresenteerd worden voor het totaal gewenste kindertal als afhankelijke variabele.

Tenslotte wordt in hst. 9 nog kort ingegaan op het verschil in achtergrond dat we in hst. 3 veronderstelden ten aanzien van de perceptie van de satisfacties, resp. de kosten van het hebben van kinderen, en op de invloed van het aanwezig kindertal op deze percepties. Het materiaal evenwel, dat na het veldwerk het snelst ter beschikking kwam voor analyse, waren de gegevens over de open vragen naar de voor- en nadelen van het hebben van kinderen. Daarom betrof ons eerste artikel over resultaten uit het NOVOM een verslag van de beantwoording van deze vragen, dat de lezer in het eerstvolgende hoofdstuk aantreft.

FIGUUR 4.1. Model ter verklaring van de vruchtbaarheid.
(Explanatory model of fertility).

5. Satisfacties en kosten van het hebben van kinderen

Het vraagstuk welke satisfacties ouders en potentiële ouders beleven of denken te zullen beleven aan het hebben van kinderen kan op verschillende manieren benaderd worden. In het Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie (NOVOM 1975) werd de respondenten onder meer een open vraag voorgelegd over de positieve en negatieve kanten van het hebben van kinderen. In de beschouwing over de reacties op deze vragen is ook een analyse van de samenhang met gewenst en aanwezig kindertal opgenomen.

Aan de respondenten die hun gezin voltooid achten werd gevraagd welke van een aantal genoemde redenen belangrijk waren om geen volgend kind meer te wensen. Ook in deze beschouwing wordt onderscheid gemaakt naar het in het gezin aanwezige aantal kinderen.

De aard van het onderhavige onderzoek kan als beschrijvend gekarakteriseerd worden. Zij het ook dat de hoop dat het tevens zal kunnen dienen als een bron van hypothesen voor volgende onderzoeken, niet geheel afwezig is.

5.1. DE STEEKPROEF

De steekproefpopulatie van het Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie bestond uit de op het moment van onderzoek nog gehuwd zijnde vrouwen van de huwelijkscohorten 1963 t/m 1973. In de interviewfase werden in totaal 6154 potentiële respondenten benaderd. Dit leidde tot 4522 geslaagde en verwerkbare interviews. De totale non-respons bedroeg dus 26,5%. Omdat de non-respons onge-

lijk verdeeld bleek te zijn over categorieën met verschillend vruchtbaarheidsgedrag werd ten behoeve van een zui-verder schatting besloten tot herweging van de steekproef met ongelijke gewichten voor een drietal factoren. Voor uitgebreidere informatie over de steekproef en de herweging willen we verder volstaan met een verwijzing naar het eerste rapport over het NOVOM dat verschenen is in maart 1976 (Moors et al., 1976).

Over de kenmerken van de steekproef willen we nog twee opmerkingen maken. Bij de keuze voor een populatie van huwelijkscohorten zijn de niet-eerste huwelijken niet uitgesloten. Voor 3,5% van de respondenten was het bestaande huwelijk hun tweede - of volgende - huwelijk. Voorts heeft de keuze voor relatief jonge huwelijkscohorten tot gevolg dat in de steekproef overwegend jonge vrouwen zijn opgenomen: 85% van hen is 35 jaar of jonger.

5.2. SATISFACTIES EN KOSTEN IN EERSTE REACTIE

5.2.1. *Methode en interpretatie*

De open vragen waarover in deze paragraaf verslag wordt gedaan, waren in de NOVOM-enquête de eerste vragen waarin de respondent geconfronteerd werd met een onderwerp dat betrekking had op de houding ten opzichte van het hebben van kinderen of op motivatie voor ouderschap. Door deze plaatsing in de vragenlijst werd voorkomen dat de respondent reeds beïnvloed was door andere vragen die betrekking hadden op hetzelfde thema. De antwoorden op deze vragen mogen dus beschouwd worden als een eerste spontane reactie wanneer in het vraaggesprek de positieve en negatieve kanten van het hebben van kinderen voor het eerst aan de orde komen. De formulering van de beide open vragen was als volgt:

201. Dan wil ik nu graag het een en ander vragen over het hebben van kinderen. Het hebben van kinderen heeft zowel voordelen als nadelen, zowel goede en prettige kanten, als minder goede en onprettige kanten. Wat zou u zeggen dat de prettige kanten zijn van het hebben van kinderen, wanneer u dat vergelijkt met het hebben van helemaal géén kinderen?
202. Ook al is men dol op kinderen, dan nog zal men vinden dat het hebben van kinderen soms onprettige kanten heeft of nadelen met zich meebrengt. Wat zou u zeggen

dat de onprettige kanten of nadelen zijn van het hebben van kinderen, wanneer u dat vergelijkt met het hebben van helemaal géén kinderen?

De enquêtrices waren enerzijds geïnstrueerd de respondent rustig de tijd te gunnen om tot een antwoord te komen en zo mogelijk niet slechts genoeg te nemen met veel voorkomende algemene antwoorden als "gezellig" en "gebonden". Anderzijds was het niet de bedoeling dat deze vragen veel tijd zouden vergen zodat de enquêtrice, als zij ook na enig doorvragen geen antwoord (meer) kreeg, kon doorgaan naar de volgende vraag.

Op grond van de ervaringen opgedaan in een proefonderzoek in juni 1974 (ongepubliceerd) werd besloten niet meer dan de eerste drie antwoorden te coderen. In het NOVOM kwam minder dan één procent van de respondenten tot meer dan drie antwoorden. De gehanteerde indeling in categorieën zal besproken worden in de par. 5.2.3 en 5.2.4.

Wat is nu de betekenis van de antwoorden die men krijgt op de bovengenoemde vragen? Om te beginnen moeten we voor ogen houden dat de antwoorden die gegeven worden alleen betrekking kunnen hebben op satisfacties en kosten die men zich gerealiseerd heeft, die zich dus op het niveau van het bewuste bevinden. Nauw hiermee samen hangt de mogelijkheid tot verwoording van de verschillende gedachten en gevoelens. Antwoorden als "dan ben je later niet eenzaam" en "ze kosten veel geld" zijn vrij helder en duidelijk en gemakkelijk onder woorden te brengen. Maar antwoorden als "dan heb je pas een echt, volledig gezin" en "kinderen hebben is gewoon fijn" gaan waarschijnlijk terug op een complex van gevoelens die in hun nuanceringen moeilijk zijn te benoemen, althans in een interview dat geenszins het karakter draagt van een diepte-interview.

Het noemen van een bepaald voor- of nadeel betekent voorts niet zonder meer dat het voor de betreffende respondent ook een belangrijke satisfactie of koste is die sterk leeft in haar ervaringswereld. Dit leek met name te gelden voor de antwoorden "gebondenheid" en "verlies van vrijheid". Een aantal malen werd dit antwoord door de respondent genoemd, evenwel onder de toevoeging dat men het voor zichzelf niet belangrijk vond. Ook mag er niet zonder meer van uit gegaan worden dat het noemen van een bepaald voor- of nadeel gerelateerd zou zijn aan het aantal kinderen dat men wenst.

In het navolgende wordt niettemin gespeurd naar een rela-

tie tussen het noemen van bepaalde satisfacties en kosten enerzijds en het gewenste kindertal anderzijds. Ondanks het hiervoor gestelde leek ons dat gerechtvaardigd, omdat we mogen aannemen dat voor de respondent belangrijke aspecten van het hebben van kinderen een grotere kans maken genoemd te worden dan in het geheel niet belangrijke aspecten. En in de tweede plaats omdat belangrijke aspecten een grotere kans maken invloed van enige betekenis uit te oefenen op het gewenste kindertal. Omdat de beide open vragen echter gericht zijn op de positieve en negatieve kanten van het ouderschap als zodanig en niet op die van verschillende gezinsgrootten, verwachtten we de duidelijkste verschillen te zullen vinden tussen respondenten die geen kinderen wensen en respondenten die zich wel aange-trokken voelen tot het ouderschap.

5.2.2. Respons

Niet alle respondenten wisten een antwoord te formuleren op de open vragen naar positieve en negatieve kanten van het hebben van kinderen. De vraag naar de voordelen werd door 8% niet beantwoord, op de vraag naar de nadelen wist 28% geen antwoord te geven. Dit verschil lijkt goed verklaard te kunnen worden uit de zich in onze cultuur voordoende neiging de negatieve kanten van het hebben van kinderen te verhullen en eventuele negatieve gevoelens en gedachten te onderdrukken (Niphuis-Nell, 1975, d.i. hst. 3). Fortuin (1976) maakt in dit verband melding van de "gelukkige-ouderschapsnorm" volgens welke gevoelens van teleurstelling ten aanzien van het ouderschap verborgen dienen te blijven, zozeer zelfs dat de ouder die teleurstellingen ook tegenover zichzelf niet wil toegeven. Tevens vermeldt zij een voorval dat een illustratie is van de sociale controle die er op dit punt kan bestaan: "Toen ik ettelijke jaren geleden in een stukje iets zei over arealen vrijheid die je verliest voor zo'n twintig jaar als je een kind krijgt, kreeg ik boze reacties dat ik niet van kinderen hield". Dit laatste is een vrij ernstige beschuldiging van amoraliteit, die hier gehanteerd wordt om het praten over kosten van kinderen verontwaardigd af te wijzen. Veevers (1975b) tenslotte formuleert het als volgt: "In een pronatale cultuur als de onze worden vrouwen aangemoedigd zich te concentreren op de voordelen en beloningen van het ouderschap. De nadelen worden vrij weinig geaccentueerd".

Overeenkomstig bovenstaande bevinding was ook het gemid-

deld aantal genoemde voordelen per respondent niet gelijk aan het gemiddeld aantal genoemde nadelen. Zoals tabel 5.1 laat zien overwoog voor de steekproef als geheel het aantal genoemde voordelen. Wanneer we het gemiddeld aantal genoemde positieve en negatieve kanten uitsplitsen naar gewenst kindertal blijkt er een logisch en rationeel beeld te ontstaan (tabel 5.1a). De respondenten die één of meer kinderen wensen weten meer positieve kanten te noemen van het hebben van kinderen dan negatieve. Voor respondenten echter die het ouderschap afwijzen overweegt het aantal nadelen. Het saldo van alleen al deze eenvoudige belans lijkt dus overeen te komen met de attitudevorming ten aanzien van het al dan niet wenselijk zijn van het ouderschap voor de betreffende respondent.

TABEL 5.1. Het gemiddeld aantal antwoorden op de open vragen naar positieve kanten, respectievelijk negatieve kanten van het hebben van kinderen; naar gewenst en aanwezig kindertal.

(Mean number of responses to the open-ended questions concerning advantages and disadvantages of having children; by number of children desired and by number of living children).

a. Gewenst kindertal ¹⁾								
	0	1	2	3	4	5+	weet niet	totaal
Positieve kanten	1,04	1,52	1,68	1,74	1,72	1,77	1,44	1,67
Negatieve kanten	1,37	1,17	1,05	1,07	1,05	1,05	0,74	1,06
Vershil	-0,33	0,35	0,63	0,67	0,67	0,72	0,70	0,61
(N)	(100)	(161)	(2639)	(996)	(329)	(130)	(148)	(4505)
b. Aanwezig kindertal								
	0	1	2	3	4+	totaal		
Positieve kanten	1,39	1,72	1,77	1,70	1,71	1,67		
Negatieve kanten	1,10	0,98	1,08	1,08	0,96	1,06		
Vershil	0,29	0,74	0,69	0,62	0,75	0,61		
(N)	(948)	(1195)	(1787)	(471)	(119)	(4519)		

- 1) Het gewenst kindertal werd gemeten door de volgende vraag: "Als u zelf precies zou kunnen bepalen hoeveel kinderen u in uw leven zou willen hebben, hoeveel zouden er dat dan zijn?". In antwoord op deze vraag kan men een lager aantal kinderen opgeven dan men heeft. Dit bleek zich vooral voor te doen onder de respondenten die geen kinderen wensten. Van hen bleek 22% spijtoptant te zijn. Voor de overige kindertallen was dit percentage aanzienlijk lager: 10% voor gewenst kindertal 1, 4% voor 2, en steeds minder dan 3% voor de overige.

Binnen de categorie respondenten die het ouderschap wel als een wenselijke status zien valt op dat zij die slechts één kind wensen minder overtuigd lijken van het positieve saldo van de ouderrol dan de anderen. Dit verschil is een gevolg van een combinatie van een lager aantal genoemde voordelen met een hoger aantal genoemde nadelen. Het past andermaal in het raamwerk van een rationeel besluitvormingsproces om bij een dergelijke perceptie van satisfacties en kosten te komen tot een gewenst kindertal dat ligt beneden het aantal dat als norm geldt (2 à 3). Tussen de respondenten die zich wat betreft hun gewenste kindertal aan de norm houden of deze naar boven overschrijden (2 of meer kinderen) zijn de verschillen in aantal genoemde voor- en nadelen verwaarloosbaar. Dit betekent nog niet dat de perceptie van satisfacties en kosten niet zou differentiëren naar een gewenst kindertal van twee of hoger. Het betekent dat het aantal genoemde voor- en nadelen niet differentieert, maar dat sluit niet uit dat de intensiteit waarmee en de wijze waarop men deze voor- en nadelen beleeft wel invloed hebben op het kindertal dat men wenst.

In tabel 5.1b is het gemiddeld aantal antwoorden uitgesplitst naar aanwezig kindertal. Het eerste dat opvalt is het duidelijk lagere positieve saldo van de respondenten die (nog) geen kinderen hebben. Bij nadere inspectie blijkt dit niet zozeer veroorzaakt te worden door een verschil in het aantal genoemde kosten, als wel door een lager aantal genoemde satisfacties. Wat betreft de nadelen bestond de verwachting dat (nog) kinderlozen moeilijker tot antwoorden zouden komen dan ouders. Dit als gevolg van enerzijds de eerder genoemde culturele verhulling van kosten, anderzijds van het ontbreken van de ervaring met het hebben van kinderen die de ouders wel al hebben opgedaan en waardoor deze zich meer bewust kunnen zijn geworden van met name ook de negatieve kanten (Niphuis-Nell, 1975, d.i. hst. 3; Terhune, 1974a). Zouden we uit onze gegevens kunnen concluderen dat, voor zover het alleen het aantal genoemde kosten betreft, de "gelukkige-ouderschapsnorm" de regie goed in de hand heeft?

Dat de ervaring met het hebben van kinderen toch invloed kan hebben op de attitude ten opzichte van het hebben van kinderen blijkt uit het verschil in aantal genoemde satisfacties tussen ouders en niet-ouders. De ervaring lijkt een positieve bijdrage te leveren tot de perceptie van satisfacties van het hebben van kinderen. Een vergelijkbaar resultaat werd gevonden door Hoffman (1976b) in de

TABEL 5.2. Percentage respondententen dat minstens één antwoord gaf in een bepaalde categorie van satisfacties van het hebben van kinderen (gepercenteerd op het aantal respondententen dat de vraag beantwoordde); naar gewenst en aanwezig kindertal.

(Percentage of respondents who gave at least one answer in a certain category of advantages of having children (the number of respondents who answered the question has been put at 100%); by number of children desired and by number of living children).

	a. Gewenst kindertal							b. Aanwezig kindertal					Totaal
	0	1	2	3	4	5+	weet niet	0	1	2	3	4+	
CONTINUITEIT EN ZEKERHEID													
- expansie van het ego, onsterfelijkheid	10	7	5	5	6	10	2	6	5	5	7	-	5
- (emotionele) zekerheid, vooral ook voor "later"	19	11	13	9	7	7	10	15	9	11	11	4	11
- overige	-	-	0	-	-	-	-	-	0	2	0	-	0
totaal	25	17	17	15	13	18	12	20	14	16	18	4	16
MOEDERSCHAP ALS ZINGEVING													
- geeft doel, zin, inhoud aan het leven, weten waarvoor je werkt	6	22	26	32	35	31	28	21	28	29	30	38	28
- zien opgroeien, ontwik- kelen, opvoeden is cre- atief	25	15	13	13	14	10	13	16	13	13	13	10	14
- verantwoordelijkheid, zorgen voor, iets van jezelf	17	18	21	18	16	24	20	22	21	18	20	17	20
- stimulering eigen per- soonsontwikkeling, con- tacten met anderen	21	8	10	12	13	11	10	10	9	12	13	14	11
- overige	8	9	7	7	6	6	4	5	7	7	7	10	6
totaal	59	63	66	71	69	69	62	66	66	68	67	77	68

	a. Gewenst kindertal							b. Aanwezig kindertal					Totaal
	0	1	2	3	4	5+	weet niet	0	1	2	3	4+	
SOCIALE IDENTITEIT													
- identiteit, status van volwassene, van vrouw	2	2	1	1	3	2	1	2	1	1	1	2	1
- naturalisme	-	-	1	1	0	1	2	1	0	1	1	1	1
- overige	-	-	0	0	-	-	-	0	0	0	0	-	0
totaal	2	2	2	2	3	3	3	3	1	2	2	3	2
GELUK EN AFFECTIE													
- gezellig, leuk	40	36	38	36	39	32	34	34	39	38	34	43	37
- geluk, ontvangen en ge- ven van liefde, houden van kinderen	8	19	15	16	15	15	17	12	17	16	14	15	15
- overige	-	-	0	0	-	-	-	0	-	0	-	1	0
totaal	46	52	49	49	50	46	48	44	51	51	46	55	50
WELZIJN, VOLLEDIGHEID VAN HUWELIJK EN GEZIN													
- positieve invloed op de huwelijksrelatie	-	16	13	14	9	18	11	13	15	12	10	12	13
- vorming primaire groep, gezin pas volle- dig met kinderen	6	10	14	13	13	12	16	10	14	14	16	12	13
- overige	2	2	3	3	3	1	3	3	3	4	3	4	3
totaal	8	24	27	27	23	27	25	23	28	27	25	25	26
OVERIGE SATISFACTIES													
(N)	2 (63)	1 (141)	1 (2448)	1 (946)	2 (313)	5 (124)	4 (123)	2 (764)	1 (1129)	1 (1719)	1 (443)	3 (112)	1 (4170)

Verenigde Staten. Zij concludeert: "Clearly the attitude toward motherhood becomes more positive after the first child", en voegt daar onmiddellijk aan toe: "Whether this is a realistic response to the situation, or an example of dissonance reduction, we cannot say". Een vraag die ook wij voorlopig niet anders dan onbeantwoord kunnen laten.

5.2.3. *Positieve kanten van het hebben van kinderen*

De antwoorden op de open vraag naar positieve kanten van het hebben van kinderen werden ingedeeld in 18 categorieën (zie tabel 5.2). De indeling kwam tot stand op basis van ervaringen met dezelfde vraag in een proefonderzoek onder 100 jonge gehuwde vrouwen, gehouden in juni 1974 (ongepubliceerd). Er is daarbij een poging gedaan om de hoofdingdeling te laten aansluiten op de satisfactie-dimensies van de zowel in het proefonderzoek (Niphuis-Nell et al., 1974, d.i. hst. 2 als in het NOVOM (Niphuis-Nell, 1976b) gebruikte ouderschapsmotivatieschaal. Deze aansluiting kan slechts gedeeltelijk als geslaagd beschouwd worden zodat een eventuele vergelijking in een latere onderzoeksfase met de nodige voorzichtigheid zal moeten gebeuren.

Wanneer we de totaalkolom van tabel 5.2 bekijken valt op dat ondanks de in par. 5.2.1 vermelde instructie aan de enquêtrices de categorie "gezellig, leuk" door het hoogste percentage respondenten is genoemd (37%). Het lijkt een typisch Nederlandse wijze om een diffuus gevoel van positieve waardering voor de belevingssfeer van de primaire groep die het gezin met kinderen is, te uiten.

Het antwoord dat door op één na het hoogste percentage respondenten wordt genoemd is "geeft doel, zin, inhoud aan het leven, weten waarvoor je werkt" (28%). Dit suggereert dat voor veel respondenten het hebben van kinderen een belangrijke levens(ver)vulling is: een aspect dat richting geeft aan het leven en een houvast biedt om te leven. Als deze interpretatie juist is zou dit kunnen betekenen dat voor veel vrouwen het hebben van kinderen niet gemakkelijk vervangen kan worden door een alternatief, zoals bijv. het uitoefenen van een beroep. De zin en noodzaak van de arbeid verricht in een beroep zal niet gemakkelijk de zin en noodzaak van de verzorging en het grootbrengen van kinderen evenaren. Dit verschil in zin en noodzaak kan geïllustreerd worden door het feit dat men in de positie van arbeidskracht als vervangbaar wordt beschouwd, in de positie van moeder - eigenlijk - niet. Het moederschap is een

van de effectiefste manieren om zichzelf onmisbaar te maken en daarmee dan tevens om te weten waarvoor men werkt.

Dat deze factor "geeft zin aan het leven" waarschijnlijk een heel wezenlijk aspect is van het hebben van kinderen, komt ook tot uiting in het onderzoek van Bierkens naar de beleving en verwerking van onvrijwillige kinderloosheid. Bierkens (1973, 774) noteert hierover: "De kinderloosheid dient zich bij veel echtparen aan als leegte, als onaangename stilte, als een gevoel er niet bij te horen, als een tekort aan toekomstperspectief en als doelloosheid". In dit licht bezien lijkt de vraag van Bram (1976b) naar zin en doel van het leven van vrijwillig kinderlozen dan ook terecht gesteld te zijn.

Het antwoord tenslotte dat door op twee na het hoogste percentage respondenten wordt genoemd is "verantwoordelijkheid" (20%). Opmerkelijk is dat dit een aspect is van het hebben van kinderen dat ook geheel anders beoordeeld kan worden. In het navolgende zal blijken dat 6% van de respondenten die de vraag over de nadelen beantwoordde, de verantwoordelijkheid voor de kinderen als een negatief aspect noemde. Door hen wordt deze verantwoordelijkheid kennelijk als te zwaar ervaren.

Tabel 5.2 geeft tevens een overzicht van de verschillen in beantwoording van de satisfactie-vraag naar gewenst en aanwezig kindertal. Bij bestudering van deze tabel bleek inderdaad de in par. 5.2.1 geuite veronderstelling te worden bevestigd: de meeste duidelijke en goed interpreteerbare verschillen doen zich voor tussen de respondenten die het ouderschap als wenselijk beschouwen en zij die dat niet doen.

Zoals welhaast als voor de hand liggend mag worden beschouwd laat tabel 5.2a zien dat het gemiddeld door 28% van de respondenten genoemde "geeft zin aan het leven" door slechts 6% van de respondenten wordt genoemd die geen kinderen wensen. Tabel 5.2b laat zien dat een dergelijk groot verschil zich niet voordoet tussen ouders en niet-ouders. We mogen daarom concluderen dat het lage percentage kiezers voor niet-ouderschap dat "geeft zin aan het leven" als een positieve kant noemt, niet zozeer samenhangt met de afwezigheid van kinderen als wel met de wens geen kinderen te hebben.

De satisfactie "doel in het leven" wordt voorts door een hoger percentage respondenten genoemd naarmate ze meer kinderen wensen en ook naarmate ze meer kinderen hebben.

De verklaring hiervoor ligt waarschijnlijk in de omstandigheid dat naarmate men meer kinderen heeft of wenst de beschikbare tijd van de moeder meer gevuld zal zijn met kinderverzorgende activiteiten zodat er minder gelegenheid overblijft zich ook op andere activiteiten en doelen te richten. Van een belangrijk doel wordt het dan meer en meer het enige doel in het leven.

Aardig is het misschien nog in dit verband te attenderen op de omgekeerde relatie die zich voordoet tussen gewenst en aanwezig kindertal enerzijds en het noemen van "(emotionele) zekerheid, vooral ook voor 'later'" anderzijds. Naarmate men meer kinderen heeft of wenst wordt deze satisfactie minder vaak genoemd. Het lijkt alsof de respondenten die een groter aantal kinderen wensen of hebben sterker gericht zijn op de positieve kanten voor het heden, voor de gezinsfase waarin ze thans verkeren of weldra zullen verkeren. Terwijl de respondenten die een klein aantal of geen kinderen wensen in sterkere mate (ook) de nadruk leggen op voordelen die het hebben van kinderen voor toekomstige gezinsfasen met zich mee kan brengen.

Een tweede verschil tussen hen die kinderen wensen en hen die dat niet doen is te vinden in het noemen van een positieve invloed op de huwelijksrelatie. Deze satisfactie werd genoemd door gemiddeld 13% van de respondenten en eveneens door 13% van de respondenten die (nog) geen kinderen hebben. Van hen echter die geen kinderen wensen noemt niemand deze satisfactie. Zoals we in par. 5.2.4 zullen zien zijn de respondenten die geen kinderen wensen eerder geneigd de invloed van kinderen op de huwelijksrelatie als negatief te beschouwen (6% tegen gemiddeld 1%). Dit komt verrassend overeen met onderzoeksresultaten uit de Verenigde Staten. Bram (1976c, 50-51; zie ook Bram, 1975) vond in haar onderzoek onder ruim 80 vrijwillig kinderloze echtparen dat deze paren kinderen beschouwden "as interrupting the affiliative bond of the marriage" en dat zij spraken over "the divisive effect of parenthood on the marriage". Ook het onderzoek onder de leden van de Amerikaanse National Organization for Non-parents (NON) wees in deze richting: "Having children intrudes on the relationship with your spouse" werd door meer dan de helft van de leden als een zeer belangrijke reden voor kinderloosheid opgegeven (Report: NON-membershipsurvey, 1976).

Uit het onderzoek van Bram blijkt dat deze vrees voor verstoring van de huwelijksrelatie voortkomt uit een vergaan-

de egalitaire opvatting met betrekking tot deze relatie. Kinderen worden door hen gezien als een bedreiging voor de gelijkwaardigheid in hun relatie waarbij hun vrees met name is dat de traditionele man-vrouw-rollen in de taken die het ouderschap met zich meebrengt hun gelijkheid binnen het huishouden zouden aantasten.

Deze vrijwillig kinderlozen hebben waarschijnlijk een vooruitziende blik. Hoffman (1976a) vond in haar onderzoek dat de overgang naar het moederschap gepaard ging met een toenemende scheiding van de man-vrouw-rollen in het huwelijk langs de traditionele seksegebonden lijnen. Opmerkelijk is echter dat deze vrouwen, ondanks de toenemende scheiding in rollen tussen haar en haar man de veranderingen die het moederschap teweeg brachten waardeerden "as bringing them closer" (p. 12). De invloed van het kind op de huwelijksrelatie lijkt echter deels afhankelijk te zijn van de aard van de huwelijksrelatie vóór de komst van het eerste kind. Feldman (1974, 216-217) vond dat echtparen die in de nog kinderloze gezinsfase een gesegregeerde rolrelatie hadden meer kans hadden op een toeneming van de huwelijksatisfactie na de geboorte van het eerste kind dan de echtparen die een meer op kameraadschap gebaseerde relatie hadden. Deze laatsten hadden een grotere kans op een daling van de huwelijksatisfactie. Feldman spreekt in het ene geval van het "cohesive effect of the child" en in het andere geval van het kind als "an interference factor in an otherwise closely knit marital relationship". Het lijkt gerechtvaardigd te concluderen dat in een huwelijk gebaseerd op sekserollen het kind enerzijds mede bijdraagt tot een verdere differentiëring in rollen, maar tegelijkertijd noodzakelijk is om de sekserolscheiding tussen de partners zin te geven door als 't ware de verbinding te vormen tussen de functies van de traditionele vrouwelijke sekserol in het huwelijk en die van de traditionele mannelijke sekserol. Een dergelijk huwelijk is inderdaad niet compleet zonder het derde stuk in de legpuzzel van rollen: het kind.

Aansluitend hierop kunnen we nog opmerken dat de respondenten die wel voor het ouderschap opteren iets vaker de satisfactie "het gezin is pas volledig met kinderen" noemden. Door 13% van hen werd deze factor genoemd, tegen 6% van hen die geen kinderen wensen. Deze uitkomsten wijzen er alle op dat ook in Nederland de echtparen die het ouderschap afwijzen een essentieel andere visie hebben op de huwelijksrelatie dan de echtparen die wel kiezen voor het ouderschap.

Een derde verschil vinden we in de satisfactie "zien opgroeien, ontwikkelen, opvoeden als creatieve bezigheid". Van de respondenten die geen kinderen wensen noemt 25% dit als een positieve kant van het hebben van kinderen tegen 14% gemiddeld en 16% van hen, die geen kinderen hebben. Dit relatief hoge percentage hangt dus wel voor een deel samen met de afwezigheid van kinderen, maar lijkt toch sterker samen te hangen met de wens geen kinderen te hebben. Als we er van uitgaan dat zij die geen kinderen wensen sterker egalitair georiënteerd zijn en positiever staan ten opzichte van emancipatie (zie ook Delleman et al., 1975, en Houseknecht, 1976) dan kunnen we dit resultaat vergelijkbaar noemen met de bevindingen van Lott (1973). Lott vond dat vrouwen die positief stonden ten opzichte van de women's liberation movement niet sterk geïnteresseerd waren in het zelf grootbrengen van kinderen. Niettemin zagen zij het grootbrengen van kinderen als creatiever dan vrouwen die niet positief stonden ten opzichte van women's lib.

Het lijkt mogelijk een verband te leggen met een andere uitkomst gepresenteerd in tabel 5.2. De satisfactie "geluk, ontvangen en geven van liefde, houden van kinderen" werd door 8% genoemd van hen die niet opteren voor het ouderschap tegen 15% gemiddeld en 12% van hen die geen kinderen hebben. Dit komt overeen met de resultaten uit een ander Nederlands onderzoek, uitgevoerd door Delleman et al. (1975). Zij vonden dat het niet houden van kinderen een belangrijke factor was in de wens kinderloos te blijven. Zowel het onderzoek van Bram (1974, 64, 78-79) als dat van Gustavus en Henley (1974), beide uitgevoerd in de Verenigde Staten, laten overigens zien dat dit geen specifiek Nederlands verschijnsel is. In combinatie met de hoge score op "zien opgroeien" lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat zij die geen kinderen wensen meer nadruk leggen op de intellectuele beleving van de relatie tot het kind en minder op de emotionele beleving van deze relatie.

Een vierde en laatste duidelijk verschil vinden we in de satisfactie "stimulering eigen persoonsontwikkeling, contacten met anderen". Deze factor wordt genoemd door 21% van hen die het ouderschap niet verkiezen tegen een gemiddelde van 11%, en 10% van hen die geen kinderen hebben. In ander onderzoek (Veevers, 1974 (geciteerd in Bram, 1976c, 29); Bram, 1975, 1976a, 1976b) is naar voren gekomen dat vrijwillig kinderlozen grote waarde hechten aan zelfontplooiing en groei van de persoonlijkheid. Het resultaat van ons onderzoek wijst er op dat ze de mogelijkheid tot

zelfontplooiing ook zien in het ouderschap en dat zelfs benadrukken in vergelijking met hen die wel kinderen wensen. Niettemin zoeken ze hun ontplooiingsmogelijkheid liever in andere activiteiten dan in het grootbrengen van kinderen. De hoge score op "stimulering eigen persoonsontwikkeling" wordt wellicht veroorzaakt door een preoccupatie met ideeën over zelfontplooiing en daarnaast de wellicht ook hier meer verstandelijke dan emotionele erkenning dat ook in het grootbrengen van kinderen een ontplooiingsmogelijkheid ligt.

Samenvattend kunnen we stellen dat de meest in het oog springende verschillen tussen respondenten die opteren voor het ouderschap en respondenten die dat niet doen, enerzijds lijken te liggen in de visie op de aard van de relatie vrouw-man in het huwelijk en de functie die het kind daarin kan vervullen, en anderzijds in de visie op de beleving van de relatie ouder-kind. Wat betreft het eerstgenoemde lijken zij die geen kinderen wensen het kind te zien als een scheidende factor in de huwelijksrelatie en niet als een bindende factor, zoals zij doen die wel kinderen wensen. Dit is waarschijnlijk vooral een gevolg van een fundamenteel verschil tussen de twee categorieën in sekserol "ideologie". Ten aanzien van het tweede verschilpunt komt naar voren dat zij die het ouderschap afwijzen een meer verstandelijk georiënteerde zienswijze hebben op de relatie tot het kind zonder daarbij een sterke emotionele betrokkenheid te beleven.

5.2.4. *Negatieve kanten van het hebben van kinderen*

De antwoorden op de open vraag naar negatieve kanten van het hebben van kinderen werden ingedeeld in 16 categorieën (zie tabel 5.3). De indeling kwam ook hier tot stand op basis van ervaringen in het proefonderzoek van juni 1974 (ongepubliceerd). Er is hierbij geprobeerd een hoofdindeling te scheppen die gebaseerd is op de dichotomie directe kosten versus indirecte kosten. Onder directe kosten verstaan we kosten die in directe zin afgeleid zijn van het hebben en grootbrengen van kinderen, zoals bijvoorbeeld ongunstige invloeden op de huwelijksrelatie, zorgen over en conflicten met de kinderen, rommel, lawaai, congestie en toename van de hoeveelheid huishoudelijk werk. Indirecte kosten zijn kosten ontleend aan het feit dat men, wanneer men kinderen te verzorgen heeft, bepaalde andere dingen die men (ook) prettig vindt, geacht wordt niet te doen, dan wel niet kan doen wegens gebrek aan tijd, geld

TABEL 5.3. Percentage respondententen dat minstens één antwoord gaf in een bepaalde categorie van kosten van het hebben van kinderen (gepercenteerd op het aantal respondententen dat de vraag beantwoordde); naar gewenst en aanwezig kindertal. (Percentage of respondents who gave at least one answer in a certain category of disadvantages of having children (the number of respondents who answered the question has been put at 100%); by number of children desired and by number of living children).

	a. Gewenst kindertal							b. Aanwezig kindertal					Totaal
	0	1	2	3	4	5+	weet niet	0	1	2	3	4+	
DIRECTE KOSTEN													
Ouder-georiënteerde kosten													
- veel werk, druk, lichame- lijk vermoeiend	5	2	4	5	7	12	6	2	5	5	10	9	5
- dingen wél moeten doen, rekening houden met, ei- sen je op	1	16	6	6	8	9	7	4	8	7	4	3	6
- financiële kosten	6	7	5	6	7	9	7	8	4	5	7	11	6
- conflicten, kinderen las- tig, vervelend	8	7	7	7	6	4	3	6	5	7	9	10	6
- negatieve invloed op de huwelijksrelatie	6	2	1	1	1	2	1	2	0	1	2	3	1
- overige	6	1	1	2	2	1	7	2	2	1	2	1	2
subtotaal	25	28	23	25	28	34	26	22	21	24	33	35	24
Kind-georiënteerde kosten													
- zorgen, ook voor later als ze groot zijn	20	22	17	17	23	18	24	18	17	19	17	25	18
- opvoeden is moeilijk	14	7	8	7	10	6	13	13	5	7	10	6	8
- grote verantwoordelijk- heid	17	6	6	4	5	4	4	9	5	5	4	5	6
- overige	12	9	4	3	3	1	3	7	3	3	3	8	4
subtotaal	52	39	31	29	37	28	39	42	26	31	30	42	32
totaal directe kosten	71	61	49	50	59	56	60	59	44	50	57	70	51

	a. Gewenst kindertal							b. Aanwezig kindertal					Totaal
	0	1	2	3	4	5+	weet niet	0	1	2	3	4+	
INDIRECTE KOSTEN													
- gebondenheid (aan huis), verlies van vrijheid	43	53	63	62	54	51	49	58	65	62	52	51	60
- niet of moeilijk kunnen werken	5	5	8	6	7	6	11	8	8	6	6	1	7
- remming eigen ontplooi- ing	3	2	3	3	5	6	10	5	2	4	3	3	3
- beperking overige alter- natieve activiteiten	5	17	11	14	10	10	10	7	15	12	12	8	11
totaal indirecte kosten	49	71	73	74	65	64	66	67	77	73	64	59	71
KOSTEN SAMENLEVING (vnl. overbevolking)	5	-	0	0	-	-	-	1	-	0	-	-	0
OVERIGE KOSTEN	6	-	0	1	-	-	-	1	0	0	0	-	0
(N)	(86)	(123)	(1917)	(739)	(233)	(99)	(72)	(687)	(814)	(1340)	(354)	(80)	(3277)

en energie. Voorbeelden zijn hier: reizen, recreatie, aanschaf van duurzame gebruiksgoederen of, voor de vrouw, het werken buitenshuis.

De directe kosten zijn voorts nog onderverdeeld in ouder-georiënteerde en kind-georiënteerde kosten. We zouden het verschil tussen deze twee categorieën als volgt kunnen omschrijven: ouder-georiënteerde kosten zijn kosten die de ouder ervaart *door toedoen van* (de aanwezigheid) van het kind; kind-georiënteerde kosten zijn kosten die de ouder ervaart *omwille van* het kind.

Als we de totaalkolom van tabel 5.3 bekijken, zien we dat de hoogste score wat betreft de hoofdindelingen te vinden is bij de indirecte kosten: 71% van de respondenten die de vraag over de nadelen beantwoordde, gaf minstens één antwoord dat in deze categorie thuishoorde. We zien echter tevens dat het overgrote deel van de antwoorden in deze categorie valt onder de koste "gebondenheid". In par. 5.2.1 vermeldde we reeds dat het belang van vooral deze antwoordcategorie enigszins twijfelachtig is. Het noemen hiervan kan wijzen op een sterk ervaren gevoel van vrijheidsbeperking. Het kan echter ook een tamelijk clichématig antwoord zijn, waarbij de betrokkenheid van de respondent in dit antwoord gering of afwezig is. De hoge score op indirecte kosten moet dus wel met enige voorzichtigheid beoordeeld worden.

De helft van de respondenten die de vraag over de nadelen beantwoordde, gaf minstens één antwoord dat geklassificeerd kon worden onder directe kosten. Hieronder was het antwoordpercentage voor de kind-georiënteerde kosten het hoogst (32%), terwijl dit percentage voor een groot deel bepaald wordt door de koste "zorgen, ook voor later als ze groot zijn" (18%). Het ervaren van zorgen over de kinderen is hiermee een van de vaakst genoemde kosten.

Zoals de totaalkolom van tabel 5.3 eveneens laat zien, wordt "overbevolking" als nadeel van het hebben van kinderen ten opzichte van de samenleving nauwelijks genoemd (minder dan een half procent). Dit komt overeen met het resultaat uit het onderzoek van Hoffman (1975) in de Verenigde Staten met een zelfde vraagstelling. In haar onderzoek werd "overpopulation" door slechts 0,3% genoemd. In verband gebracht echter met het aantal kinderen dat men wenst blijkt overbevolking vaak wel een belangrijke factor te zijn (Hoffman, 1975; Westoff, 1975; Scanzoni, 1976), hoewel Scanzoni ook melding maakt van een onderzoek in

1974 dat een herhaling is van een onderzoek in 1971 en waarin de samenhang tussen de perceptie van het overbevolkingsprobleem en het gewenste kindertal niet meer optreedt. In de volgende paragraaf zal blijken dat ten tijde van ons onderzoek deze samenhang in Nederland nog wel bestond. Het lage percentage antwoorden op de open vraag in de categorie overbevolking is daarom geen gevolg van de onbelangrijkheid van deze koste, maar is waarschijnlijk het gevolg van de aard van de vraagstelling waarin geïnfomeerd wordt naar de nadelen van het hebben van kinderen in algemene zin en los van het aantal kinderen.

In tabel 5.3b is het percentage respondenten dat een bepaald antwoord heeft gegeven uitgesplitst naar aanwezig kindertal. Wanneer we de percentages bekijken van de hoofdcategorieën directe en indirecte kosten en de respondenten die geen kinderen hebben buiten beschouwing laten, kunnen we vaststellen dat naarmate men meer kinderen heeft men directe kosten in toenemende mate noemt en indirecte kosten in afnemende mate. Het in toenemende mate noemen van directe kosten is waarschijnlijk een gevolg van het in de praktijk in toenemende mate ervaren van deze kosten omdat ieder kind er bij weer een extra aanspraak betekent op de energie, aandacht, financiën en opvoedkundige capaciteiten van de ouders. Het in afnemende mate noemen van indirecte kosten bij een hoger aanwezig kindertal kan een gevolg zijn van dissonantie reductie. Naarmate men meer kinderen heeft wordt het moeilijker om ook nog alternatieve activiteiten te ontplooiën, zodat men dat maar beter kan vergeten - in de meest letterlijke zin van het woord. Maar waarschijnlijker is het misschien toch dat het ontbreken of gering zijn van de behoefte aan andere activiteiten dan het verzorgen van kinderen, predispo-neert tot een hoger te realiseren kindertal. Een aanwij-zing hiervoor vinden we in een vergelijkbare relatie met het gewenste kindertal (tabel 5.3a).

De samenhang tussen het percentage respondenten dat een bepaald antwoord heeft gegeven en het gewenste kindertal is weergegeven in tabel 5.3a. We zien hier een relatie die niet geheel gelijk is aan die met het aanwezig kindertal, maar die daarmee toch enige overeenkomst vertoont. Vanaf het kindertal 2 à 3 zien we weer het in toenemende mate noemen van directe kosten en het in afnemende mate noemen van indirecte kosten. Te zamen met de in de voorgaande alinea gepresenteerde gegevens suggereert dit dat de wens tot een kleine, binnen de norm gelegen gezinsgrootte vrij

sterk bepaald wordt door de wens om naast het verzorgen van kinderen ook andere activiteiten te kunnen ontplooiën. Wanneer de realisering van alternatieve activiteiten echter minder of niet belangrijk is, is de kans groter dat men een relatief groot gezin wenst (vier of meer kinderen) en ligt in de motivatie om bij een bepaald aantal te stoppen een zwaarder accent op de directe kosten.

De respondenten die één kind wensen leggen, in vergelijking met de overige respondenten die voor het ouderschap opteren, een vrij zware nadruk op zowel de directe als de indirecte kosten. 61% van hen noemt minstens één directe koste en 71% noemt minstens één indirecte koste. Wanneer we de percentages voor de afzonderlijke kosten bekijken zijn er een paar dingen die opvallen. In de eerste plaats hebben zij die één kind wensen een vrij hoge score op "dingen wél moeten doen, rekening houden met, eisen je op" (16% tegen 6% gemiddeld) alsmede op "beperking overige alternatieve activiteiten" (17% tegen 11% gemiddeld). Beide uitschieters vinden we ook in tabel 5.3b die betrekking heeft op het aanwezig kindertal, hoewel het zich hier duidelijk minder geprononceerd voordoet. Het feit dat op juist deze twee kosten hoog gescoord wordt suggereert dat het hier gaat om alternatieve activiteiten die minder opvallend zijn (dan bijvoorbeeld werken buitenshuis), daarvoor in mindere mate zijn voorzien en daarmee gevoeliger voor de ervaring dat het tegenvalt. Gedacht kan hier bijvoorbeeld worden aan het ongestoord een boek lezen, ongestoord een gesprek voeren met andere volwassenen, vormen van recreatie die meer behoren bij volwassenen maar die in het gedrang komen door de noodzaak zich met kind-georiënteerde recreatie bezig te houden, het de woning kunnen verlaten voor een of andere bezigheid elders hetgeen aan spontaneïteit verliest door de soms moeilijke organisatie van een oppas voor de kinderen. De ervaring van het tegenvallen op dit punt zal zich vooral voordoen na de geboorte van het eerste kind. De hoge betrokkenheid van de respondenten die één kind wensen bij de kosten "eisen je op" en "beperking overige alternatieve activiteiten" heeft wellicht mede bijgedragen tot hun besluit het bij één kind te houden.

In de tweede plaats valt ten aanzien van hen die één kind wensen op, dat zij in het algemeen vrij hoog scoren op "overige kosten". Naast de reeds genoemde hoge score op "beperking overige alternatieve activiteiten" is ook de score op "overige kind-georiënteerde kosten" nog relatief hoog (9% tegen 4% gemiddeld). Een dergelijk verschijnsel

doet zich ook voor bij het andere gewenste kindertal dat zich beneden de norm bevindt, namelijk voor hen die geen kinderen wensen. Deze laatste respondenten scoren relatief hoog op "overige ouder-georiënteerde kosten" (6% tegen 2% gemiddeld), "overige kind-georiënteerde kosten" (12% tegen 4% gemiddeld) en op de hoofdcategorie "overige kosten" (6% tegen 0% gemiddeld). In par. 5.3 zullen we zien dat zich ten aanzien van de redenen om geen (volgend) kind te wensen, hetzelfde verschijnsel voordoet. Dit wijst er op dat voor deze kindertallen die zich beneden de norm bevinden, onze van te voren vastgestelde indeling niet geheel voldoende is geweest. Overigens is het nog de vraag of de door hen genoemde overige kosten terug te brengen zijn op enkele subcategorieën. Het is denkbaar dat hun overige kosten steeds zo specifiek zijn, zo gebonden aan de persoon of aan de situatie waarin zij verkeert, dat bij nader onderzoek een verdere onderverdeling niet goed mogelijk zal blijken te zijn.

Rest ons nog de overige antwoorden te bekijken van de respondenten die geen kinderen wensen en van hen die geen kinderen hebben. Van hen die geen kinderen wensen wordt door een vrij hoog percentage minstens één directe koste genoemd (71% tegen 51% gemiddeld). De accenten liggen op een afwijkend hoge score op "negatieve invloed op de huwelijksrelatie" (6% tegen 1% gemiddeld), "opvoeden is moeilijk" (14% tegen 8% gemiddeld), "grote verantwoordelijkheid" (17% tegen 6% gemiddeld) en op de in de vorige alinea reeds besproken "overige kind-georiënteerde kosten". Over de visie van hen die geen kinderen wensen op de invloed van het kind op de huwelijksrelatie werd reeds meer gezegd in par. 5.2.3. Het hoge percentage antwoorden op "opvoeden is moeilijk" lijkt voornamelijk bepaald te zijn door de afwezigheid van kinderen. Van de respondenten die geen kinderen hebben noemt 13% het. We kunnen dus niet beweren dat degenen die geen kinderen wensen zich ten opzichte van deze koste anders opstellen.

Anders ligt dit voor de koste "grote verantwoordelijkheid". 17% van hen die geen kinderen wensen noemt deze koste tegen 9% van hen die geen kinderen hebben. Ook voor deze factor kunnen we overeenkomstige resultaten vinden in andere onderzoekingen. Uit de enquête onder de leden van de National Organization for Non-parents bleek dat "adequately caring for and rearing a child is a heavy responsibility" een van de vijf belangrijkste redenen was om geen kinderen te willen (Report: NON-membership survey,

1976). Ook in het onderzoek van Bram (1976c, 49, 50, table III) bleek dit één van de factoren te zijn die het besluit kinderloos te blijven beïnvloedde.

De percentages antwoorden van de respondenten die geen kinderen wensen op de subcategorieën van indirecte kosten geven een onverwacht beeld te zien. In onderzoekingen onder vrijwillig kinderlozen wordt over het algemeen het belang van werken en van andere alternatieve bezigheden voor de vrouw benadrukt (Veevers, 1974 (geciteerd in Bram, 1976c, 29); Bram, 1976a; Houseknecht, 1976). Ook in meer algemene zin doet in de demografische literatuur de veronderstelling opgeld dat naarmate een vrouw meer alternatieve ontplooiingsmogelijkheden heeft buiten het moederschap het kindertal kleiner zal zijn. Voorts komt voor vrijwillig kinderlozen elders in ons onderzoek ook het belang naar voren van gebondenheid aan huis, vrijheidsbeperking en werken buitenshuis (zie par. 5.4). Het is daarom enigszins verbazingwekkend dat zij die geen kinderen wensen in reactie op de open vraag een relatief laag aantal antwoorden gaven thuishorend onder de categorie der indirecte kosten. 49% gaf een dergelijk antwoordt tegen 71% gemiddeld en 67% van hen die geen kinderen hebben. Het is niet gemakkelijk een bevredigende verklaring te vinden voor deze uitkomst. Een sleutel hiertoe kan misschien gevonden worden in het volgende citaat uit een publikatie van Veevers (1975b): "De vraag naar de oorzaken van gewilde kinderloosheid wordt nog gecompliceerd door het feit dat de factoren, die de aanvankelijke wens om geen kinderen te krijgen hebben bepaald, kunnen verschillen van de factoren die een rol spelen bij het verlangen de kinderloze staat te prolongeren. Eerstgenoemde factoren betreffen meestal het inzicht in de nadelen van het ouderschap, de laatstgenoemde factoren betreffen vooral de voordelen van de kinderloosheid - voordelen die een echtpaar zich misschien pas na een langere kinderloze periode bewust wordt". De respondenten uit ons onderzoek die geen kinderen wensen leggen inderdaad een zwaardere nadruk op de directe kosten (71%) dan op de indirecte kosten (49%). Dit in tegenstelling tot vrijwel alle andere respondenten (uitgezonderd zij die vier of meer kinderen hebben). Zijn het inderdaad in de eerste plaats de directe kosten die hen afhouden van het ouderschap? En zien zij de aanwezigheid van alternatieve ontplooiingsmogelijkheden meer als een voordeel van kinderloosheid dan ze de beperking van deze mogelijkheden zien als een nadeel van het hebben van kinderen? Het zou dan gaan om vrij subtiele accentverleg-

gingen waarin de aanwezigheid van alternatieve ontplooiingsmogelijkheden meer fungeert als een voorwaarde om tot kinderloosheid te kunnen besluiten dan als een motief.

Het laatste punt tenslotte waarop de respondenten die het ouderschap afwijzen verschillen van de overige respondenten is de categorie "kosten voor de samenleving" waaronder voornamelijk het probleem van de overbevolking genoemd werd. Zij die geen kinderen wensen noemen dit iets vaker (5% tegen minder dan een half procent gemiddeld).

5.3. REDENEN WAAROM MEN GEEN VOLGEND KIND WENST

Aan de respondenten die niet van plan waren nog een (volgend) kind te krijgen of die dat nog niet wisten, werd gevraagd om van een vijftiental in de vragenlijst opgegeven redenen te willen aangeven hoe belangrijk elk van deze redenen is voor het besluit geen kinderen (meer er bij) te willen hebben. Tabel 5.4 laat zien hoe de antwoorden verdeeld waren voor alle respondenten die overwegen hun gezin als voltooid te beschouwen.

De redenen zijn gerangordend naar het niveau van de belangrijkheidsscore zoals die is opgenomen in de totaalkolom van tabel 5.5. Ter berekening van deze score werd aan het antwoord "erg belangrijk" een puntenwaardering van 2 toegekend, aan "beetje belangrijk" een waardering van 1 en aan "niet belangrijk" een waardering 0. We zien dan dat de zorgen die men zich maakt over de overbevolking de belangrijkste reden is om de gezinsuitbreiding een halt toe te roepen. Het doordringen zijn van het probleem van overbevolking voert kennelijk zijn eigen bevolkingspolitiek. Ook de andere reden uit de lijst die verwijst naar een situatie buiten het gezin, namelijk een pessimistische toekomstvisie, komt vrij hoog in de rangorde voor (vierde plaats). De beperking van de gezinsgrootte lijkt daarmee vrij sterk bepaald te worden door omstandigheden gelegen buiten het gezin zelf.

De reden "tijd voor jezelf" komt te zamen met de reden "man geen kind" op de tweede plaats. "Tijd voor jezelf" en "beperking vrijheid" verwijzen in feite beide naar hetzelfde, zij het dat de laatste reden als 't ware vraagt om meer tijd en sterker verwijst naar de dingen men dan in die tijd zou willen doen. De beantwoording van deze twee redenen laat zien dat een verschil in formulering van overigens dezelfde reden leidt tot verschillende uit-

TABEL 5.4. Vrouwen die van plan zijn om geen kinderen (meer) te krijgen of die dat nog niet zeker weten, naar belangrijkheid van een aantal redenen (N=2615-2624; voor "andere kinderen": N=2447).
(Women who want no (more) children or who don't know about that, by importance of some specified reasons (percentages)).

		Percentage respondenten voor wie de betreffende reden erg, een beetje of niet belangrijk is		
		erg belangrijk	beetje belangrijk	niet belangrijk
omdat ik mij zorgen maak over de overbevolking	overbevolking	30	27	43
omdat eens wat tijd overhouden voor jezelf dan wel heel erg moeilijk zal worden	tijd jezelf	26	28	46
omdat mijn man geen (volgend) kind wil	man geen kind	32	16	52
omdat ik de toekomst somber inzie	toekomst	23	29	48
omdat ik dan niet in staat zou zijn voldoende zorg en aandacht te besteden aan mijn andere kind(eren)	andere kinderen	25	21	54
omdat een (volgend) kind voor mij veel werk en drukke zou betekenen	veel werk	21	25	54
omdat de zorg voor (nog) een kind een psychische belasting zou zijn	psychische belasting	22	20	58
omdat een (volgend) kind mij zou beperken in mijn vrijheid om andere dingen te doen die ik leuk vind	beperking vrijheid	19	23	58
omdat ik de zorgen met (nog) een kind (er bij) niet goed aan zal kunnen	zorg niet aankunnen	19	22	59
omdat ik denk dat ik de extra energie die nodig is om (nog) een kind te verzorgen en op te voe- den, niet zal kunnen opbrengen	geen extra energie	18	20	62

		Percentage respondententen voor wie de betreffende reden erg, een beetje of niet belangrijk is		
		erg belangrijk	beetje belangrijk	niet belangrijk
omdat een (volgend) kind een financiële last voor ons gezin zou zijn	financiële last	15	22	63
omdat een (volgend) kind voor mij de mogelijk- heid om buitenshuis te kunnen gaan werken zal beperken	werken	17	15	68
omdat het me benauwt (nog langer) zo sterk aan huis gebonden te zijn	huis gebonden	13	19	68
omdat ik dan niet meer zoveel tijd samen met mijn man zou kunnen doorbrengen	tijd voor man	12	19	69
omdat (nog) een kind (er bij) problemen en span- ningen zou veroorzaken tussen mij en mijn man	problemen man	11	11	78

TABEL 5.5. Redenen om geen (volgend) kind te wensen, gerangordend naar belangrijkheidsscore, voor verschillende gezins-grootten.

(Reasons for not wanting a(nother) child arranged in order of importance-score, by number of living children).

Alle vrouwen die (misschien) geen volgend kind wensen		Aanwezig kindertal			
		0		1	
		(N=168-173)		(N=441-446)	
1. overbevolking	0,88	overbevolking	1,01	overbevolking	0,78
2. tijd jezelf }	0,80	toekomst	0,96	man geen kind	0,77
3. man geen kind }	0,80	beperk. vrijheid	0,86	toekomst	0,76
4. toekomst	0,74	man geen kind	0,83	tijd jezelf	0,62
5. andere kinderen	0,71	werken	0,78	psych. belasting	0,52
6. veel werk	0,67	huisgebonden	0,77	zorg niet aank. }	0,51
7. psych. belasting	0,64	tijd jezelf	0,69	financ. last }	0,51
8. beperk. vrijheid	0,61	tijd voor man	0,63	andere kinderen	0,48
9. zorg niet aank.	0,60	veel werk	0,60	veel werk	0,48
10. geen extra energie	0,56	psych. belasting	0,55	beperk. vrijheid	0,48
11. financ. last	0,53	zorg niet aank.	0,48	geen extra energie	0,47
12. werken	0,48	geen extra energie	0,41	werken	0,45
13. huis gebonden	0,45	financ. last	0,39	huis gebonden	0,36
14. tijd voor man	0,43	problem. man	0,38	tijd voor man	0,34
15. probl. man	0,33			probl. man	0,31

Aanwezig kindertal					
2 (N=1479-1485)		3 (N=420-423)		4+ (N=98)	
overbevolking	0,91	tijd jezelf	0,89	andere kinderen	1,05
tijd jezelf	0,83	andere kinderen	0,88	tijd jezelf	0,95
man geen kind	0,79	overbevolking	0,84	veel werk	0,83
toekomst	0,73	man geen kind	0,84	man geen kind	0,79
andere kinderen	0,71	veel werk	0,77	overbevolking	0,74
veel werk	0,69	psych. belasting	0,77	toekomst	0,74
psych. belasting	0,64	geen extra energie	0,73	psych. belasting	0,74
beperk. vrijheid	0,63	zorg niet aank.	0,71	financ. last	0,69
zorg niet aank.	0,61	toekomst	0,69	zorg niet aank.	0,62
geen extra energie	0,55	financ. last	0,65	geen extra energ.	0,62
financ. last	0,50	beperk. vrijheid	0,56	beperk. vrijheid	0,57
werken	0,49	tijd voor man	0,42	tijd voor man	0,43
huis gebonden	0,48	werken	0,39	probl. man	0,37
tijd voor man	0,44	probl. man	0,38	werken	0,29
probl. man	0,32	huis gebonden	0,35	huis gebonden	0,28

komsten. Voor bijna de helft van de vrouwen heeft de mening van de man een rol gespeeld. Interessant wordt het dan te weten waarom de man geen (volgend) kind wil. In het NOVOM zijn echter alleen vrouwen ondervraagd, zodat ons onderzoek op deze vraag geen antwoord kan geven. Het enige dat we nu kunnen vaststellen is, dat de invloed van de man op de besluitvorming ten aanzien van de gezinsgrootte in ieder geval niet verwaarloosbaar is.

In tabel 5.5 zijn de redenen gerangordend naar belangrijkheidsscore voor de verschillende gezinsgrootten. We zien dat "overbevolking" de belangrijkste reden is voor hen die overwegen hun gezinsgrootte te beperken tot 2, 1 of 0 kinderen. De aandacht nodig voor de reeds in het gezin aanwezige kinderen wordt, naarmate de gezinsgrootte toeneemt, een steeds belangrijker reden om geen gezinsuitbreiding meer te plannen. Voor hen die vier of meer kinderen hebben is het de belangrijkste reden geworden.

De rangordening die het meest afwijkt van de "gemiddelde" rangordening zoals die geldt voor alle respondenten te zamen evenals voor hen die hun gezin voltooid achten met twee kinderen, is de rangordening van hen die (misschien) geen kinderen wensen. Relatief hoog in de rangordening zitten "beperking vrijheid", "werken" en "huis gebonden". Drie redenen die verwijzen naar indirecte kosten van het hebben van kinderen die hier dus wel als belangrijk naar voren komen. Dit in tegenstelling tot de resultaten uit de open vraag over nadelen van het hebben van kinderen, hetwelk behandeld werd in par. 5.2.4. Hiermee is tevens gesuggereerd dat de verschillen in uitkomsten mede een gevolg kunnen zijn van het verschil in vraagstelling. Een andere oorzaak kan nog zijn dat de redenen die betrekking hebben op directe kosten niet geformuleerd zijn op een wijze die potentiële niet-ouders aanspreken. Meer aandacht voor de verhouding tussen directe en indirecte kosten zou in een volgend onderzoek wellicht gewenst zijn.

Relatief hoog in de rangordening van de potentiële niet-ouders treffen we ook de reden "tijd voor man" aan. Dit kan waarschijnlijk teruggevoerd worden op de speciale visie die zij hebben op de huwelijksrelatie waarover wij reeds spraken in par. 5.2.3.

De respondenten die overwegen hun gezinsgrootte te houden op één kind vertonen in hun rangordening meer overeenkomst met de "gemiddelde" rangordening dan met die van de potentiële niet-ouders. De ene reden die relatief hoog in hun ordening voorkomt is "financiële last". Voor de res-

pondenten die hun gezinsgrootte op twee denken te houden, is deze reden minder belangrijk om vervolgens weer in belangrijkheid toe te nemen voor de gezinsgrootten boven twee.

Wanneer de respondent de belangrijkheid van de 15 redenen had aangegeven kreeg ze nog de gelegenheid een reden te noemen die voor haar ook erg belangrijk was, maar die in de lijst van redenen niet voorkwam. Hiervan werd gebruik gemaakt door 30% van de potentiële niet-ouders en door 26% van hen die na één kind (misschien) geen gezinsuitbreiding meer wensten. Voor de overige gezinsgrootten lagen deze percentages duidelijk lager; voor hen die hun gezinsgrootte op 2, 3 en 4 of meer wilden houden, respectievelijk 18, 14 en 12%. Evenals in par. 5.2.3 komt hier naar voren dat onze wijze van vraagstelling en verwerking het minst voldoet voor hen die overwegen hun gezinsgrootte beneden de norm te houden. Hoewel deze spontaan genoemde redenen niet geklassificeerd zijn naar hun inhoud, bestaat de indruk dat de reden "te oud" vrij vaak is voorgekomen. Het is niet ondenkbaar dat deze reden relatief vaak genoemd is door de respondenten die het bij 0 of 1 kind willen houden. Enige zekerheid hierover hebben we echter niet, maar misschien is het mogelijk in een latere fase van de rapportage hierop terug te komen.

5.4. BESLUIT

Uit de hier besproken resultaten komt naar voren dat de duidelijkste verschillen in de attitude ten opzichte van het hebben van kinderen zich voordoen tussen de respondenten die het ouderschap niet ambiëren en zij die dat wel doen. In tegenstelling tot de (potentiële) ouders noemen eerstvermeldden meer nadelen dan voordelen. Ook benadrukken ze andere aspecten van het ouderschap dan de (potentiële) ouders doen, zowel wat betreft de positieve kanten als wat betreft de negatieve kanten. En tenslotte blijken ze vaker een antwoord te geven dat niet ondergebracht kan worden in de door de onderzoeker ontworpen indelingen.

Een enigszins afwijkende positie wordt ingenomen door hen die niet meer dan één kind wensen, hoewel deze afwijking veel minder duidelijk is dan voor hen die geen kinderen wensen. Opvallend hierbij is dat zij die één kind wensen wat betreft de benadrukking van bepaalde positieve of negatieve aspecten van het hebben van kinderen geen verzwakte afspiegeling vormen van de (potentiële) niet-

ouders. Onze gegevens suggereren dat zij die slechts één kind wensen een min of meer eigen attitudepatroon ten aanzien van het ouderschap hebben, dat overigens meer aansluit bij het attitudepatroon van de overige (potentiële) ouders, dan bij dat van de respondenten die het ouderschap afwijzen.

De gegevens over hen die het ouderschap niet ambiëren wijzen op een relatief grote betrokkenheid op egalitarisme in het huwelijk (de aard van de huwelijksrelatie, besproken in par. 5.2.3 en het belang van een werkkring buitenshuis voor de vrouw, besproken in par. 5.2.4 en 5.3). Het is daarom niet onaannemelijk dat een verdere verbreiding van de gedachten over emancipatie van vrouw en man een toename van het aantal vrijwillig kinderloze paren zal stimuleren.

De gegevens over hen die niet meer dan één kind wensen, kunnen niet op deze wijze geïnterpreteerd worden: in het onderhavige onderzoek zijn er geen aanwijzingen gevonden voor (een meer dan gebruikelijke) betrokkenheid op egalitarisme in het huwelijk. De eerder door ons geuite veronderstelling dat een zich verder verbreidende emancipatie van de vrouw één van de factoren zou kunnen zijn die het voorkomen van het eenkindgezin zal stimuleren (Niphuis-Nell, 1975, d.i. hst. 3 vindt daarom geen steun in de resultaten van de onderhavige analyse. Dit sluit evenwel niet uit dat in een dieper gaand onderzoek of in een toekomstig onderzoek een dergelijk verband tussen eenkindgezinnen en emancipatie zich wel zal blijken voor te doen.

6. Achtergronden van de keuze voor vrijwillige kinderloosheid

In het raakvlak van het psychologisch en het demografisch onderzoek is de belangstelling voor de "value and costs of children to parents" - benadering de laatste jaren sterk toegenomen. De pogingen om deze benadering te gebruiken voor de verklaring van het aantal kinderen dat men wenst of krijgt, heeft het besef doen toenemen dat de satisfacties en kosten van kinderen verschillen per rangnummer van het kind. Tegelijkertijd, en tevens in samenhang met de hiervoor genoemde ontwikkeling, wordt ook, sterker dan tot voor kort het geval was, de aandacht gevestigd op het feit dat het aantal kinderen dat een paar uiteindelijk krijgt het resultaat is van een gefaseerd besluitvormingsproces. In dit proces zijn de huwelijkssluiting en de geboorten van de achtereenvolgende kinderen de cruciale momenten waarna een eerder gevormde houding ten aanzien van het gewenste kindertal op grond van de recent opgedane ervaringen opnieuw geëvalueerd en mogelijk herzien wordt. Het proces van besluitvorming ten aanzien van het aantal kinderen kan daarom deels gezien worden als een aantal opeenvolgende momenten waarop men zich steeds opnieuw voor de keuze geplaatst ziet al dan geen (volgend) kind te willen krijgen. Het uiteindelijk kindertal komt zo tot stand als gevolg van de wisselwerking tussen een lange termijnplanning (gewenst kindertal) en een aantal fasen van waarschijnlijk minstens zo belangrijke korte termijnplanningen (al dan geen volgend kind). Daarnaast speelt uiteraard ook een rol het al dan niet slagen van de planning, en de mate van uitstel van een volgende geboorte in elke fase.

Het onderhavige artikel richt zich op het keuzemoment na de huwelijkssluiting; de keuze dus tussen kinderloos blijven en minstens één kind willen hebben. De overgrote meerderheid van de echtparen kiest voor het laatste. De vrijwillig kinderlozen vormen statistisch gezien een minderheid en kunnen sociologisch gezien als deviant beschouwd worden in houding en gedrag. Om deze laatste aspecten niet geheel buiten beschouwing te laten zullen we beginnen met een globaal overzicht van de omvang van het verschijnsel van vrijwillige kinderloosheid, de belangstelling ervoor, en de houding die men er tegenover aanneemt.

Daarna volgen de resultaten van het Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie (NOVOM). Na een uiteenzetting over opzet en methode zullen we achtereenvolgens ingaan op de verschillen tussen vrijwillig kinderloze vrouwen en (potentiële) moeders ten aanzien van een aantal sociaal-psychologische factoren, waaronder satisfacties en kosten van kinderen, de verschillen in hun sociaal-demografische achtergrond, en tenslotte de verklarende waarde van de gezamenlijke sociaal-psychologische en sociaal-demografische factoren ten aanzien van de geneigdheid al dan niet te kiezen voor het ouderschap.

6.1. RECENTE TOENAME IN AANTAL, BELANGSTELLING EN TOLERANTIE

Sinds 1937 verzamelt het Centraal Bureau voor de Statistiek jaarlijks gegevens over het aantal geboorten naar huwelijksjaar der ouders en rangnummer uit het huwelijk. Met behulp van deze statistische reeks kan het totaal aantal kinderloos blijvende echtparen per huwelijkscohort worden berekend. Het percentage kinderloze huwelijken voor het oudste cohort waarvoor dit gegeven bekend is, het huwelijkscohort van 1937, bedraagt 16%. Voor de daaropvolgende huwelijkscohorten varieert dit percentage, maar bereikt uiteindelijk een laagtepunt voor het cohort van 1944 met 13%. Daarna volgt een vrij snelle stijging tot 19% voor het cohort van 1949, en vervolgens een geleidelijke daling tot een nieuw laagtepunt voor het cohort van 1966 dat 11% kinderloze echtparen telt (Frinking, 1977). Het vervolg van deze geschiedenis kan men aflezen in tabel 6.1, waarin de

vooruitberekeningen zijn gepresenteerd van de percentages uiteindelijk kinderloos blijvende huwelijken van de cohorten 1967 t/m 1973. Volgens deze vooruitberekeningen kan een nieuwe top in het percentage kinderlozen worden voorzien voor het huwelijkscohort van 1973 of een later cohort. Deze top zal het eerdere hoogtepunt van cohort 1949 overtreffen met minstens 6%. Wanneer we ervan uitgaan dat van het totale percentage kinderlozen 7 à 8% onvrijwillig kinderloos is (Frinking, 1975, 1977), dan zien we voor de jongere huwelijkscohorten een stijging van het percentage vrijwillig kinderloze echtparen van 3% voor het cohort 1966 tot 13% voor het cohort 1973. Blijkens de hypothesen op grond waarvan de laatste bevolkingsprognose tot stand is gekomen, sluit het Centraal Bureau voor de Statistiek een verdere toename niet uit. In de maximum-schatting van de bevolkingsgroei wordt rekening gehouden met 15% kinderlozen in de huwelijken die na 1980 gesloten zullen worden. Voor de minimum-schatting wordt uitgegaan van 30% kinderloze huwelijken, waarvan dan dus ruim 20% vrijwillig zal zijn (CBS, 1976, 30).

De belangstelling voor het verschijnsel van de vrijwillige kinderloosheid is nog maar van recente datum. In Nederland vinden we een eerste literatuurverwijzing in 1973. Naar aanleiding van een artikel in de Telegraaf over de oprichting van de National Organization for Non-parents in de Verenigde Staten publiceert Van Hasselt (1973) een artikel in Tal en Last waarin hij veronderstelt dat in Nederland de gewilde kinderloosheid toeneemt. In een volgend nummer wordt deze veronderstelling door De Goederen (1973) bestreden. Sekstant publiceert in 1974 een artikel over vrijwillige kinderloosheid (Veenhoven, 1974a), dat o.m. gebaseerd is op onderzoek van Veevers (1972a, 1972b, 1973) in Canada. In de serie "Kiezen voor kinderen" die van 1974 tot 1976 gepubliceerd werd in Intermediair verschijnen vijf artikelen over het onderwerp (Veevers, 1975a, 1975b; Bram, 1975, 1976a, 1976b; later opgenomen in Veenhoven en Van der Wolk, 1977). Binnen de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming wordt in 1975 de Werkgroep Vrijwillige Kinderloosheid opgericht. Als gevolg van de media-campagne van deze werkgroep wordt in 1977 en 1978 veel aandacht besteed aan het onderwerp in kranten, tijdschriften, radio en televisie (Montagne, 1979).

De toename in belangstelling van de kant van de wetenschap is minder spectaculair, maar niettemin duidelijk aanwezig. Frinking (1975a, 1975b, 1977; Frinking en De Roo, 1978)

TABEL 6.1. Vooruitberekeningen voor de percentages uiteindelijk kinderloos blijvende huwelijken van de huwelijkscohorten 1967 t/m 1973.
(Projections of the percentages of ultimately childless marriages of the marriage cohorts 1967-1973).

1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
11	12	13	14	16	18	20

Bron: Frinking persoonlijke mededeling.

TABEL 6.2. Houding jegens bewust gewilde kinderloosheid (percentages)*.
(Attitude towards voluntary childlessness; percentages).

	1965	1970	1975
kan billijken	23	60	72
hangt ervan af	10	11	15
onaanvaardbaar	67	29	14
100% = (N)	(1476)	(1865)	(1698)

Bron: S.C.P., 1976, 261.

* Op basis van representatieve steekproeven uit de Nederlandse bevolking.

zorgt voor een aantal vooruitberekeningen, een groep Groningse studenten voor een eerste onderzoek naar motieven voor vrijwillige kinderloosheid (Delleman et al., 1975; Rozeboom, 1976) en in 1977 begint M.L. den Bandt haar onderzoeksproject "Kinderloosheid als alternatief".

Zoals in de voorgaande alinea's reeds naar voren kwam, staat de toenemende belangstelling in Nederland niet los van ontwikkelingen in de Verenigde Staten en Canada. Belangstelling van de kant van de journalistiek valt in de V.S. reeds te signaleren in de jaren zestig (Greene, 1963; Balchin, 1965), met een duidelijke toename in het begin van de 70-er jaren (Peck, 1971; Rollin, 1971; Silverman en Silverman, 1971; Radl, 1974). In deze periode (1972) wordt ook de National Organization for Non-parents opgericht (sinds 1978: National Alliance for Optional Parenthood). De belangstelling die van wetenschappelijke zijde ontstaat, is kennelijk groter dan in Nederland. In een overzichtsartikel over vrijwillige kinderloosheid vermeldt Veevers (1978) 29 afgeronde empirische onderzoeken gericht op dit onderwerp. Hiervan werden er 27 uitgevoerd in de V.S., waarbij over 24 onderzoeken werd gepubliceerd na 1970 en over 20 na 1975. De sterk toegenomen belangstelling in de laatste jaren is hieruit duidelijk af te lezen.

De toenemende tolerantie ten aanzien van vrijwillige kinderloosheid blijkt duidelijk uit tabel 6.2. Opmerkelijk is dat de grootste verschuiving al plaats heeft gehad vóór 1970, dus voordat een toenemende belangstelling voor dit thema in Nederland merkbaar begon te worden. We mogen dit zien als een uiting van de veranderingen in het algehele waardencomplex rond huwelijk en gezin, welke hun beginpunt hadden in de jaren zestig. Deze veranderingen hielden onder meer een verzwakking in van de koppeling van huwelijk en voortplanting.

Deze sterk toegenomen tolerantie impliceert echter nog niet dat er geen negatieve stereotypen meer bestaan ten aanzien van vrijwillig kinderlozen. Resultaten uit een onderzoek in Nijmegen in 1977 wijzen er op dat aan vrijwillig kinderlozen ook nu nog minder positieve eigenschappen worden toegeschreven dan aan mensen die wel kinderen wensen (Bierkens et al., 1978). Ook in de V.S. doet zich deze tendens voor (Polit, 1978). Daar de meeste van deze negatieve percepties ongetoetst zijn en daarom als vooroordelen beschouwd kunnen worden, vormen de vrijwillig kinderlozen niet alleen statistisch, maar ook sociologisch gezien een minderheidsgroep (zie ook: Veenhoven en Van der Wolk, 1977, 78 en 210-212).

6.2. DE INTENTIE OM KINDEREN TE KRIJGEN IN HET NOVOM

6.2.1. *Definities*

Het NOVOM 1975 is gebaseerd op een landelijke steekproef van op het moment van interview nog gehuwd zijnde vrouwen van de huwelijkscohorten 1963 t/m 1973 (voor uitgebreide informatie, zie Moors et al., 1976). In deze steekproef komen dus zowel moeders voor als kinderloze vrouwen. Voor een vergelijking van de kenmerken van de vrijwillig kinderloze vrouwen met die van de overige vrouwen, werd een variabele "intentie om kinderen te krijgen" geconstrueerd die de kinderloze, niet-subfecunde vrouwen onderverdeelt in vier categorieën. De belangrijkste criteria voor indeling zijn het antwoord op de vraag "Bent u van plan kinderen te krijgen?" (ja, weet niet, nee) en het antwoord op de vraag naar de mate van tevredenheid of ontevredenheid die de respondent zou voelen wanneer ze uiteindelijk geen kinderen zou hebben (7-punts schaal uit de Family Size Utility Function, zie Niphuis-Nell en Moors, (1979)). Ook anticonceptiegebruik kan men in dit verband

als een belangrijk criterium beschouwen. Vooral om technische redenen echter hebben we dit slechts bij de definiëring van één categorie ook inderdaad als indelingscriterium meegenomen. Een controle op anticonceptiegebruik na operationalisatie van de definities gaf geen aanleiding tot wijziging.

De categorie vrouwen met de zwakste intentie om kinderen te krijgen is gedefinieerd als de groep die geen kinderen heeft, niet van plan is om kinderen te krijgen, en die een kinderloos gezin voor zichzelf als neutraal of positief waardeert. Zij worden de vrijwillig kinderlozen genoemd.

De tweede categorie bestaat uit vrouwen die geen kinderen hebben, nog niet weten of ze kinderen willen krijgen, maar wel een kinderloos gezin voor zichzelf neutraal of positief waarderen. Deze groep wordt aangemerkt als zij die nog niet tot een besluit zijn gekomen.

Na de definiëring van deze eerste twee categorieën ressteerden de nog kinderloze vrouwen die zeiden wel van plan te zijn kinderen te krijgen en die we in het hierna volgende uitstellers zullen noemen. Er waren twee op elkaar aansluitende redenen om deze uitstellers verder onder te verdelen naar sterkte van de intentie om kinderen te krijgen. In de eerste plaats leverde de meting in het NOVOM een veel lager percentage vrijwillig kinderloze vrouwen op dan op grond van de in de vorige paragraaf gepresenteerde vooruitberekeningen verwacht mocht worden. Echter, en dit is tegelijkertijd de tweede reden, onderzoek van Veevers (1973) en van Nason en Poloma (1976) suggereert dat een groot deel - circa tweederde - van de uiteindelijke vrijwillig kinderlozen pas tot hun besluit komen in de loop van het huwelijk. Veevers (1973, 1978) beschrijft hoe deze paren aanvankelijk wel van plan zijn om kinderen te krijgen, maar de eerste geboorte uitstellen voor een bepaalde tijd, veelal tot een bepaald doel is bereikt, zoals bijv. het voltooien van een opleiding, het kopen van een huis, of het elkaar beter leren kennen. In de tweede fase is men nog steeds van plan kinderen te krijgen, maar het karakter van het uitstel verschuift steeds meer van "voor een bepaalde tijd" naar "voor een onbepaalde tijd". In de derde fase begint het echtpaar de voor- en nadelen van het hebben van kinderen ter discussie te stellen en komt het afzien van kinderen als keuzemogelijkheid binnen hun gezichtsveld. In de vierde fase tenslotte komt het paar tot de conclusie dat hun kinder-

loosheid niet langer als tijdelijk gezien kan worden, maar inmiddels een permanent karakter heeft gekregen.

Uit deze ontwikkelingsgang is af te leiden dat er zich onder de uitstellers potentieel vrijwillig kinderlozen kunnen bevinden. Ook hier gebruikten we de Family Size Utility Function als criterium voor verdere indeling. Door middel van de waardering voor het hebben van een gezin zonder kinderen, werden de uitstellers onderverdeeld in hen die kinderloosheid voor zichzelf negatief beoordelen en hen die dit neutraal of positief waarderen. Aan de laatste categorie werd bovendien de eis gesteld dat zij ten tijde van het interview effectieve anticonceptie toepasten, zodat ook hun gedrag de mogelijkheid indiceert en openlaat van een intentievermindering ten aanzien van het krijgen van kinderen.

Voor de regressieberekeningen die gepresenteerd zijn in par. 6.5, is alleen gewerkt met de hierboven beschreven vier categorieën van de variabele "intentie om kinderen te krijgen". Deze 4-punts schaal loopt dus van een zeer zwakke ofwel geen intentie om kinderen te krijgen (de vrijwillig kinderlozen) tot een zeer sterke intentie om kinderen te krijgen (de uitstellers die kinderloosheid voor zichzelf negatief waarderen). In par. 6.2.2 t/m 6.2.4 worden ook de vrouwen die reeds één of meer kinderen hebben in de beschouwingen betrokken; zij worden de moeders genoemd. In par. 6.2.2 en 6.2.3 was het nodig om uit te gaan van alle vrouwen in een eerste huwelijk, zodat hier tevens de categorie van de subfecunde vrouwen zonder kinderen opgenomen werd.

6.2.2. Aantallen vrijwillig kinderlozen in het NOVOM

De ontwikkeling van de relatieve aantallen vrijwillig kinderlozen in de loop van de tijd zoals deze in het NOVOM tot uiting komt, is weergegeven in tabel 6.3. Allereerst zij opgemerkt dat deze gegevens zeker niet zonder meer vergeleken kunnen worden met de gegevens uit tabel 6.1. De twee belangrijkste verschillen zijn de volgende. In de eerste plaats heeft tabel 6.3 uitsluitend betrekking op eerste huwelijken van zowel vrouw als man, terwijl de gegevens uit tabel 6.1 betrekking hebben op alle huwelijken. In de tweede plaats blijven huwelijken die zijn ontbonden voordat een eerste kind is geboren opgenomen in de berekeningen voor tabel 6.1. In tabel 6.3 zijn alleen de nog bestaande huwelijken opgenomen. Deze

beide verschillen hebben tot gevolg dat de percentages vrijwillig kinderlozen zoals geschat aan de hand van tabel 6.1 hoger zullen zijn dan in tabel 6.3. Een andere moeilijkheid bij de vergelijking van beide tabellen is het verschijnsel dat de jongere huwelijkscohorten waarin volgens tabel 6.1 de uiteindelijke vrijwillige kinderloosheid het hoogst zou moeten zijn, tegelijkertijd de cohorten zijn met de kortste huwelijksduur en dus mogelijkserwijs met het hoogste aantal "verborgen" vrijwillig kinderlozen.

Niettemin blijkt uit tabel 6.3 dat ook in de gegevens uit het NOVOM een toenemende trend waarneembaar is voor de jongere cohorten. De zes oudste cohorten kennen te zamen 1% vrijwillig kinderlozen, de vijf jongste 2%, een verschil dat statistisch significant is (nauwkeuriger: 0,6% en 1,6%; $\chi^2 = 8,775$, $df = 1$, $p < .01$).

Dat het percentage uitstellers toeneemt naarmate het huwelijkscohort jonger is, is niet verbazingwekkend en een gevolg van de verschillen in huwelijksduur. Wel kunnen we binnen de categorie van de uitstellers de trend waarnemen van een relatieve toename van de groep die kinderloosheid niet afwijst voor de jongere huwelijkscohorten. Van de

TABEL 6.3. Percentages (nog) kinderlozen en moeders per huwelijkscohort (alle eerste huwelijken).
(Percentages of (still) childless wives and of mothers by marriage cohort; all first marriages).

	vrij- willig kinder- lozen	nog niet be- sloten	uitstellers		moeders	subfe- cunden zonder kinde- ren	100% = (N)
			kinderloos- heid niet afwijzend	kinder- loosheid afwijzend			
1963	0	-	-	-	94	6	(301)
1964	0	-	-	-	96	4	(341)
1965	1	0	-	-	95	4	(346)
1966	0	0	-	1	94	5	(367)
1967	1	0	0	1	93	5	(391)
1968	1	0	0	2	91	6	(385)
1969	2	1	1	3	89	4	(388)
1970	1	2	1	8	84	4	(423)
1971	2	3	4	18	69	4	(433)
1972	2	3	8	31	55	1	(409)
1973	2	3	14	48	30	2	(373)
allen	1	1	3	11	80	4	
(N)	(46)	(57)	(115)	(439)	(3337)	(163)	(4156)

TABEL 6.4. De intentie om kinderen te krijgen ten tijde van de huwelijks-sluiting en de situatie ten tijde van het interview (alle eerste huwelijken).

(The intention to have children at the time of marriage and at the time of the interview (all first marriages)).

	Toen u trouwde, wilde u toen kinderen hebben?				
	ja	dat wist ik toen niet	nee	weet ik nu niet meer, en overige	100% = (N)
vrijwillig kinderlozen	20	21	59	-	(46)
nog niet besloten	31	39	28	2	(57)
uit- kinderloosheid	78	11	11	1	(115)
stel- niet afwijzend					
lers kinderloosheid	93	3	3	1	(439)
afwijzend					
moeders	93	3	2	3	(3337)
subfecunden zonder kin-	86	5	8	1	(163)
deren					
allen	91	4	3	2	(4156)

cohorten 1969 t/m 1971 wijst 15 à 18% van de uitstellers kinderloosheid voor zichzelf niet af, van de cohorten 1972 en 1973 is dit resp. 21 en 23%. Wanneer we deze trend echter toetsen voor alleen de drie jongste cohorten (vanwege het onregelmatige verloop in de oudere cohorten) dan blijkt hij evenwel niet statistisch significant te zijn ($\chi^2 = 1,074$, $df = 2$, $.70 > p > .50$).

6.2.3. Geschiedenis van de intentie om kinderen te krijgen

In par. 6.2.1 gaven we het besluitvormingsproces weer, zoals dat door Veevers is beschreven en zou gelden voor een meerderheid van de vrijwillig kinderlozen. In het NOVOM werd gevraagd naar de wens om al dan geen kinderen te krijgen ten tijde van de huwelijks-sluiting. De antwoorden op deze retrospectieve vraag geven de mogelijkheid er een indruk van te krijgen in hoeverre Veever's bevindingen ook voor Nederland opgaan. In tabel 6.4 is de intentie ten tijde van de huwelijks-sluiting gekruist met de intentie ten tijde van het interview. We kunnen hierin de veranderingen aflezen, die hebben plaatsgehad na enkele jaren huwelijk. Wel moeten we er op wijzen dat de samenstelling van de respondenten naar huwelijksduur sterk heteroog is, en varieert van ruim één jaar tot ruim 11

jaar. Dit impliceert dat voor sommigen een eventuele verandering inmiddels gevolgd is door een definitief besluit, zoals dat bijvoorbeeld bij de moeders het geval is. Voor anderen kan dit proces echter nog tot nieuwe veranderingen leiden.

Als we de geschiedenis bekijken van de vrijwillig kinderlozen dan zien we dat, in tegenstelling tot de eerdergenoemde onderzoeksresultaten, de meerderheid (59%) reeds ten tijde van de huwelijkssluiting geen kinderen wenste. Slechts 20% begon het huwelijk inderdaad op de door Veevers beschreven wijze, terwijl 21% het toen nog niet wist. Gesteld kan worden dat de gegevens uit deze steekproef de bevindingen van Veevers niet bevestigen. Of een bevestiging ook bij een gemiddeld langere huwelijksduur niet gevonden zou worden, blijft echter een open vraag.

Voor de vrijwillig kinderlozen geldt dus dat stabiliteit van de intentie om kinderen te krijgen in de loop van het huwelijk het meest voorkomt. Deze stabiliteit geldt in sterkere mate nog voor de moeders en uitstellers. Opmerkelijk is wel dat de uitstellers die kinderloosheid afwijzen en zij die dat niet doen een duidelijk andere geschiedenis achter de rug hebben. De uitstellers die kinderloosheid afwijzen sluiten wat dit betreft zeer nauw aan bij de moeders.

Naast deze hoge mate van stabiliteit, zien we echter tevens dat elke denkbare verandering van de intentie zich ook inderdaad voordoet. Daarbij is het aanvankelijke "nee" tegen kinderen echter gevoeliger voor verandering dan het aanvankelijke "ja". Het saldo van de veranderingen resulteert in tabel 6.4 in een daling van het totale percentage vrouwen dat geen kinderen wenst, nl. van 3 naar 1%. Voorts lijkt het vermoeden gewettigd dat zich onder de vrouwen die uiteindelijk vrijwillig kinderloos zullen blijven meer vrouwen zullen bevinden die van mening zijn veranderd tijdens het huwelijk dan onder hen die uiteindelijk tot de groep van de moeders zullen behoren.

6.2.4. *Analyseproblemen*

In de volgende paragrafen zullen we ingaan op de sociaal-psychologische en sociaal-demografische kenmerken van de vier categorieën kinderloze vrouwen en van de moeders, waarbij we vooral willen achterhalen in welke opzichten de vrijwillig kinderlozen verschillen van de moeders en

potentiële moeders. Deze analyse draagt in eerste instantie een beschrijvend karakter, waarbij echter de achterliggende gedachte is dat de sociaal-psychologische en sociaal-demografische factoren een causaal effect hebben op de intentie om kinderen te krijgen (zie ook par. 6.5). De richting van dit causale effect is echter niet steeds eenzijdig.

De wederzijdsheid in de causale relatie doet zich al enigszins gevoelen voordat de intentie om kinderen te krijgen omgezet is in gedrag, dus voordat men moeder is geworden. Zo zal bijvoorbeeld een sterkere interesse voor het volgen van een hogere opleiding de sterkte van de intentie om kinderen te krijgen althans tijdelijk temperen. Anderzijds schept een zwakke intentie om kinderen te krijgen de mogelijkheid van het volgen van een hogere en langer durende opleiding. Ten aanzien van de interesse om te werken kan een soortgelijke redenering gevolgd worden. Dit neemt uiteraard niet weg dat de houding ten opzichte van kinderen en die ten opzichte van alternatieven beide sterk positief kunnen zijn. Toch mogen we over het algemeen een wisselwerking veronderstellen tussen de houding ten opzichte van huwelijk en gezin en die ten opzichte van minder traditioneel vrouwelijke rollen.

Wanneer de intentie om kinderen te krijgen inmiddels heeft geresulteerd in een geboorte, treedt voor sommige aanvankelijk determinerende factoren een sterk terugkoppelingseffect op. Het feit van het moederschap beïnvloedt dan sterker de sociaal-psychologische of sociaal-demografische factor, dan omgekeerd. Het niet meer buitenshuis kunnen werken is hiervan het duidelijkste voorbeeld, maar ook ten aanzien van het te bereiken opleidingsniveau is een dergelijke terugkoppeling denkbaar.

In het navolgende gaan we ervan uit dat het terugkoppelingseffect van moederschap op de sociaal-psychologische factoren vrij sterk is. Dit betekent dat we verschillen ten aanzien van deze factoren tussen uitstellers en moeders in de eerste plaats zien als een gevolg van het al dan niet hebben van kinderen, en dus niet zozeer als een gevolg van een intentieverschil. In het geval van de sociaal-demografische factoren verschilt het te veronderstellen terugkoppelingseffect per variabele. In verband hiermee zullen we steeds per variabele aangeven met welke categorieën de vrijwillig kinderlozen het beste vergeleken kunnen worden.

Zoals ten aanzien van de definitieve keuze kinderen te

krijgen kan men ook ten aanzien van de definitieve keuze geen kinderen te krijgen een terugkoppelingseffect veronderstellen. Moeders hebben echter niet (of nauwelijks) de mogelijkheid om op hun besluit terug te komen, en in die zin is hun besluit inderdaad definitief. Het besluit kinderloos te blijven is echter nog steeds herroepbaar zolang biologische vruchtbaarheid verondersteld kan worden. Om deze reden hebben we de leeftijd van de te analyseren subgroep van vrouwen beperkt tot hen die jonger zijn dan 40 jaar. Van de resterende vrijwillig kinderlozen bleek er slechts één gesteriliseerd te zijn. We achten daarom het terugkoppelingseffect voor de categorie vrijwillig kinderlozen gering.

Hier zij nog opgemerkt dat de in het navolgende gepresenteerde gegevens betrekking hebben op voor beide echtgenoten eerste huwelijken waarvan niet gebleken is dat er zich subfecunditeit voordoet en waarvan de vrouw jonger is dan 40 jaar.

6.3. SOCIAAL-PSYCHOLOGISCHE KENMERKEN

In het NOVOM zijn tien sociaal-psychologische factoren opgenomen, waarop alle respondenten hebben gescoord. Dit betreft vijf attitudeschalen die de gepercipieerde satisfacties van het hebben van kinderen meten, twee schalen die de gepercipieerde sociale en psychologische kosten indiceren, en drie schalen die verschillende aspecten meten die van invloed kunnen zijn op het proces van besluitvorming ten aanzien van het krijgen van kinderen. Over de itemsamenstelling en de wijze waarop de schalen zijn geconstrueerd werd eerder gerapporteerd (Niphuis-Nell en Moors, 1979).

Van de vijf satisfactieschalen geeft "volledigheid van huwelijk en gezin" het duidelijkst de waarde van huwelijk en gezin als institutie weer, waarin benadrukt wordt dat het hebben van kinderen in een huwelijk een vanzelfsprekendheid is die het begrip huwelijk, en ook het begrip gezin, pas zijn volledige betekenis geeft. Twee andere satisfacties kunnen gezien worden als afgeleiden van deze waarde van huwelijk en gezin als institutie. Aan de implicatie van voortplanting in deze waarde, zijn de rolverwachtingen ten aanzien van de vrouw verbonden. "Sociale identiteit" verwijst naar de status van volwassene en van 'vrouw' die pas onomstreden bereikt wordt als zij moeder is. "Moederschap als zingeving" verwijst naar het

meer dynamische aspect van de zelfvervulling die de vrouw kan vinden in de moeder- en gezinsrol.

"Geluk en affectie" heeft vooral betrekking op de gene-
genheid in de relatie met het kind. In "continuïteit en
zekerheid" ligt de functie van het hebben van kinderen
meer buiten het kerngezin. Het gaat hier om de continuï-
teit van familietradities en de familienaam, en om de
verzekering tegen een eenzame oude dag.

De dimensie "kosten" heeft hoofdzakelijk betrekking op so-
ciale en psychische kosten, terwijl het accent ligt op de
directe kosten, bijv. de zorgen en problemen die het
grootbrengen van kinderen met zich meebrengen. "Alterna-
tieve activiteiten" impliceert de belangstelling voor
m.n. werken buitenshuis, en kan daarmee gezien worden
als een indicatie voor de perceptie van indirecte kosten,
d.w.z. die dingen die men niet of moeilijk kan doen als
men kinderen heeft.

De drie factoren die het proces van besluitvorming kunnen
beïnvloeden, tenslotte, zijn de mate van gevoeligheid
voor sociale druk, de geneigdheid om de nadelen van het
hebben van kinderen in de besluitvorming te betrekken
(geneigdheid tot reflectie) en de mate van moderniteit.
Dit laatste kan het beste nader omschreven worden als het
openstaan voor veranderingen, nieuwe informatie en nieuwe
ervaringen.

De literatuur over vrijwillige kinderloosheid geeft aan-
leiding te veronderstellen dat de keuze voor kinderloos-
heid voortkomt uit het percipiëren van negatieve conse-
quenties van het hebben van kinderen enerzijds en ander-
zijds uit het vooral geïnteresseerd zijn in andere acti-
viteiten dan het grootbrengen van kinderen (Veevers,
1978). Voor de sociaal-psychologische factoren mondt dit
uit in de hypothese dat de vrijwillig kinderlozen in min-
dere mate satisfacties van het hebben van kinderen zullen
percipiëren, in hogere mate kosten zullen percipiëren, en
meer belangstelling zullen hebben voor alternatieve acti-
viteiten dan de uitstellers. Ze zullen voorts minder ge-
voelig zijn voor (pronatale) sociale druk en meer geneigd
zijn kosten te laten meewegen in de besluitvorming. Wan-
neer we de invloed van moderniteit in attitude en gedrag
op de voortdurend dalende vruchtbaarheid in de afgelopen
eeuw doortrekken naar de vrijwillig kinderlozen dan kun-
nen we voor hen een hogere moderniteit verwachten dan
voor de uitstellers en moeders.

TABEL 6.5. Gemiddelde scores van (nog) kinderlozen en moeders op enkele sociaal-psychologische factoren¹⁾
(Mean scores of (still) childless wives and of mothers on some social psychological factors).

	Positieve aspecten of satisfacties van het hebben van kinderen					Negatieve as- pecten v.h. hebben v.kind.		Overige factoren die het proces van besluitvorming beïnvloeden			(N)
	conti- nuïteit en ze- kerheid	moeder- schap als zinge- ving	soci- ale iden- titeit	geluk en affec- tie	volle- digh. v. huw. en ge- zin	kosten	alter- natie- ve ac- tivi- teiten	gevoelig- heid v. soc. con- trole	geneigd- heid tot reflec- tie	moder- niteit	
vrijwillig kinderlozen	3,9	3,3	3,4	3,7	2,8	8,2	8,3	4,6	7,5	7,7	(41- 45)
nog niet besloten	4,6	4,0	3,9	4,3	3,6	7,0	7,8	4,6	6,9	7,4	(55- 57)
uit- stel- klh. niet afwijzend	5,2	4,4	4,3	4,3	3,9	6,2	7,7	4,7	6,7	7,6	(112- 115)
klh. afwijzend moeders	5,9	5,6	5,6	5,5	5,4	6,1	6,9	5,4	6,6	6,3	(430- 439)
Pearson's r ²⁾	.31	.36	.39	.29	.46	-.28	-.28	.17	-.11	-.27	(3000-3004)

- 1) De schalen waarop de sociaal-psychologische factoren zijn gemeten lopen van 1 t/m 11 en hebben voor de substeekproef van alle eerste huwelijken een gemiddelde van 6 en een standaardafwijking van 2.
- 2) Pearson's correlatiecoëfficiënten voor de respectievelijke sociaal-psychologische factoren en de intentie om kinderen te krijgen. Alle waarden hebben een $p < .01$.

In tabel 6.5 zijn de gemiddelde scores op de hierboven beschreven sociaal-psychologische factoren weergegeven voor de vier groepen kinderlozen. Ter illustratie zijn ook de scores van de moeders opgenomen. De correlatiecoëfficiënten zijn echter om de in par. 6.2.3 genoemde redenen, alleen berekend op de categorieën nog kinderloze vrouwen. Uit de richting van de gedemonstreeerde verbanden en het significantieniveau van de correlaties kan de conclusie worden getrokken dat de bovengenoemde hypothesen door ons onderzoeksmateriaal ondersteund worden. We zien dat het effect van de factoren die het besluitvormingsproces beïnvloeden het geringst is en dat het effect van de satisfacties het grootst is. Binnen de satisfacties zijn het vooral volledigheid van huwelijk en gezin, sociale identiteit en moederschap als zingeving die een redelijk sterk verband laten zien met de intentie om kinderen te krijgen. Vooral dus die satisfacties die de waarde van het huwelijk als institutie met voortplanting als implicatie aangeven, en de gevolgen hiervan voor de rol van de vrouw, worden door de vrijwillig kinderloze vrouwen niet als zodanig gepercipieerd.

Kosten en belangstelling voor alternatieve activiteiten geven volgens de correlatiecoëfficiënten een even sterk verband te zien met de afhankelijke variabele. Het verschil in scores voor vrijwillig kinderlozen en uitstellers is echter voor kosten duidelijk hoger dan voor alternatieve activiteiten.

Bekijken we tot slot de scores van de moeders dan zien we dat zij hogere satisfacties en lagere kosten percipiëren dan alle categorieën kinderlozen, inclusief de uitstellers met de sterkste intentie om kinderen te krijgen. Zoals in par. 6.2.4 reeds gesteld werd, zijn we veeleer geneigd om dit verschil te interpreteren als een gevolg van het al dan niet hebben van kinderen dan als een gevolg van een verschil in de sterkte van de intentie om kinderen te krijgen. Anders gezegd, de moeders hebben voor de geboorte van hun eerste kind gemiddeld waarschijnlijk een even hoge perceptie van satisfacties, resp. kosten gehad als de uitstellers nu, of omgekeerd, de nu nog kinderlozen zullen gemiddeld waarschijnlijk een even hoge perceptie laten zien als de moeders nu, wanneer ook zij eenmaal moeder zijn geworden. Het grootste verschil doet zich, wat betreft de satisfacties, ook in dit geval voor bij de factor volledigheid van huwelijk en gezin.

6.4. SOCIAAL-DEMOGRAFISCHE KENMERKEN

Wat we kunnen verwachten ten aanzien van de sociaal-demografische karakteristieken van vrijwillig kinderlozen komt kort en bondig naar voren in het volgende citaat van Veevers (1978, 26): "Voluntary childlessness is occasionally found in all walks of life, but available demographic studies suggest that compared with the rest of the population, persons who deliberately avoid parenthood tend to live in large urban areas, to have been married for the first time at a late age, to have been married more than once, to be non-religious, to be college educated, and to have both husband and wife employed in relatively high income positions".

Voor alle genoemde kenmerken, behalve voor de rangorde van het huwelijk, zullen we nagaan in hoeverre ze ook gelden voor de Nederlandse vrijwillig kinderlozen. Als vergelijkingscategorie moeten we hier niet alleen de uitstellers maar in de meeste gevallen ook de moeders nemen, enerzijds omdat het terugkoppelingseffect in het geval van de laatsten, voor de meeste sociaal-demografische factoren, gering zal zijn, en anderzijds omdat een verschil in samenstelling tussen uitstellers en moeders in de onderhavige steekproef o.m. veroorzaakt wordt door een verschil in de mate van uitstel van de geboorte van het eerste kind per sociale categorie. Zo zal bijv. wel de godsdienst invloed kunnen hebben op het al dan niet wensen van kinderen, maar het is onwaarschijnlijk dat het uitvoeren van die wens vrouwen zal doen veranderen van godsdienst. En zo mag verwacht worden dat de uitstellers een gemiddeld hoger opleidingsniveau hebben dan de moeders, terwijl anderzijds aangenomen mag worden dat deze uitstellers zich in de toekomst voor het merendeel bij de moeders zullen voegen, zodat het gemiddelde opleidingsniveau van de groep moeders uiteindelijk hoger zal zijn dan ze nu in deze steekproef is. Het faseverschil in het proces van gezinsvorming tussen uitstellers en moeders wordt geïllustreerd door het feit dat in onze te analyseren substeekproef de uitstellers gemiddeld ruim 4 jaar jonger zijn dan de moeders en ook gemiddeld ruim 4 jaar korter zijn gehuwd.

Hoewel de moeders en de vrijwillig kinderlozen even oud zijn (28,8 en 28,9 jaar) en dus afkomstig zijn uit dezelfde geboortencohorten, is de huwelijksleeftijd van de vrijwillig kinderlozen significant hoger dan die van de moeders, resp. 24,1 en 21,9 jaar. De huwelijksleeftijd

van de uitstellers verschilt niet van die van de moeders (21,8 jaar) en de huwelijksleeftijd van de vrouwen die nog geen besluit hebben genomen, neemt een tussenpositie in (22,4 jaar). Veevers (1978, 22) veronderstelt dat "... the same social and psychological factors which predispose women to delay marriage may also predispose them to delay, and ultimately to forgo, having children". Ook Mason en Schulz (1974, 20) veronderstellen dat de aanwezigheid en de lengte van een rolhaat tussen de positie van dochter in het gezin van oriëntatie en die van echtgenote-moeder in het gezin van procreatie de kindereens negatief beïnvloedt, hetgeen vooral een gevolg is van de ervaring in deze periode met andere rollen dan die van dochter, echtgenote of moeder.

Tabel 6.6a heeft de verdeling naar godsdienst weer. De verschillen doen zich niet zozeer voor tussen de godsdienstige richtingen onderling alswel tussen de vrouwen die zich wel en de vrouwen die zich niet tot een kerkgenootschap rekenen. De vrijwillig kinderlozen geven relatief gezien 2,3 maal zo vaak op geen godsdienst te hebben als de uitstellers en de moeders te zamen. Voorts valt op dat binnen de categorie uitstellers, zij die kinderloosheid wel, resp. niet afwijzen duidelijk verschillen. Van de eerste is 39% buitenkerkelijk, van de tweede groep is dit 50%, een ongeveer even hoog percentage als van de vrouwen die nog niet tot een besluit zijn gekomen.

De verdeling naar opleidingsniveau van de vrouw is weer gegeven in tabel 6.6b. Hieruit blijkt dat vooral onder hen die nog niet besloten hebben de vrouwen met een universitaire opleiding oververtegenwoordigd zijn en dat zich dit pas in de tweede plaats voordoet onder de vrijwillig kinderlozen. Nemen we de twee hoogste opleidingsniveaus samen dan blijkt dat onder de vrijwillig kinderlozen dit niveau relatief 3,4 maal zo sterk vertegenwoordigd is dan onder de uitstellers en moeders te zamen. De scheidslijn treffen we echter aan tussen voortgezet lager onderwijs en middelbaar onderwijs: onder de vrijwillig kinderlozen zijn de vrouwen met (voortgezet) lager onderwijs ondervertegenwoordigd, en de vrouwen met een middelbaar opleidingsniveau of hoger oververtegenwoordigd ten opzichte van de uitstellers en moeders. De verschillen tussen de twee categorieën uitstellers zijn hier veel minder duidelijk dan bij de variabele godsdienst het geval was. Uit de gegevens over het opleidingsniveau van de man blijkt voorts dat de vrijwillig kinderloze vrouwen gehuwd zijn met gemiddeld hoger opgeleide echtgenoten dan

TABEL 6.6. (Nog) kinderlozen en moeders naar enkele sociaal-demografische factoren (percentages).
 ((Still) childless wives and mothers by some social-demographic factors; percentages).

6.6a. Godsdienst van de vrouw. (Wife's religion).

	rooms- kath.	nederl. herv.	gerefor- meerd	andere kerke- lijke gezindte	geen kerke- lijke gezindte	100% = (N)	
vrijwillig kinderlozen	10	5	-	2	83	(45)	
nog niet besloten	24	17	4	4	52	(57)	
uit- stel- lers	klh. niet afwijzend	31	14	3	2	50	(115)
	klh. afwijzend	40	11	9	1	39	(439)
moeders		36	17	10	3	34	(3008)
allen		36	16	10	3	36	(3663)

$\chi^2 = 85,4$ p = .00

6.6b. Opleidingsniveau van de vrouw. (Wife's educational attainment).

	lager onder- wijs	voortg. lager (be- roeps-) onderw.	middel- baar (be- roeps-) onderw.	hoger be- roeps- onder- wijs	univer- sitair onder- wijs	100% = (N)	
vrijwillig kinderlozen	4	43	35	15	4	(45)	
nog niet besloten	6	45	30	10	9	(57)	
uit- stel- lers	klh. niet afwijzend	-	62	28	9	1	(115)
	klh. afwijzend	7	60	23	6	4	(439)
moeders	13	67	15	4	1	(3010)	
allen	12	65	17	4	2	(3665)	

gamma = -.36

pearson's r = -.17 p = .00

de moeders en uitstellers. Hier doet het verschijnsel van een hoog opleidingsniveau voor hen die nog niet besloten hebben zich nog sterker voor. Van de echtgenoten van deze vrouwen heeft 29% een universitaire opleiding en 14% een hogere beroepsopleiding, tegen 20 en 6% voor de echtgenoten van de vrijwillig kinderloze vrouwen.

De invloed van het al dan niet hebben van kinderen op het verrichten van beroepsarbeid is zeer groot. Als vergelijkingscategorie voor de arbeidsmarktparticipatie van de vrijwillig kinderloze vrouwen kunnen we daarom niet de uitstellers en de moeders te zamen nemen, maar moeten we ze apart bekijken. We zien dan dat van de vrijwillig kinderloze vrouwen een hoger percentage beroepsarbeid verrichtten ten tijde van het onderzoek dan van de uitstellers, resp. 82 en 72%, terwijl ook van hen die nog niet besloten hebben 72% werkt. Opmerkelijk is echter dat van de uitstellers die kinderloosheid niet afwijzen 87% werkt, een hoger percentage dus dan van de vrijwillig kinderlozen. Als vergelijkingscategorie kunnen we hier ook de subfecunde vrouwen zonder kinderen kiezen, de onvrijwillig kinderlozen, omdat ook bij hen kinderen als belemmerende factor om te gaan werken afwezig zijn. Van deze vrouwen (jonger dan 40 jaar) werkte 55% ten tijde van het interview. Hun participatie op de arbeidsmarkt is hiermee beduidend hoger dan die van de moeders (19%), maar tevens duidelijk lager dan die van de vrouwen die vrijwillig kinderloos zijn.

De in het NOVOM gebruikte beroepenclassificatie is in de eerste plaats een indeling naar de aard van het werk, bijv. administratief, commercieel, agrarisch, dienstverlening, produktiesector. Niettemin kunnen we van de onderscheiden categorieën er één aanmerken als de groep met gemiddeld de hoogste beroepsstatus, te weten, die van de "wetenschappelijke onderzoekers, technici, hogere beleidsvoerende en leidinggevende functies, managers". Zowel van de vrijwillig kinderloze vrouwen als van de vrouwen die nog geen besluit hebben genomen heeft (of had) 34% een beroep in deze hoogste beroepscategorie, terwijl van de uitstellers dit 25% is en van de moeders slechts 17%. Het verschil tussen de twee categorieën uitstellers is niet in de verwachte richting, maar evenmin duidelijk in de tegengestelde richting (24 en 26%). Van de echtgenoten van de vrijwillig kinderloze vrouwen heeft 40% en van de echtgenoten van de nog niet tot een besluit gekomen vrouwen 43% een beroep in deze beroepscategorie. Van de echtgenoten van de uitstellers en de moeders is dit

6.6c. Netto-inkomen van de man; studerenden zijn buiten beschouwing gelaten. (Net income of the husband; students excluded).

	minder dan f 7.000,-	f 7.000,- tot f 14.000,-	f 14.000,- tot f 18.000,-	f 18.000,- tot f 23.000,-	f 23.000,- tot f 28.000,-	f 28.000,- tot f 35.000,-	f 35.000,- en meer	100% = (N)
vrijwillig kinderlozen	-	14	17	37	18	9	5	(34)
nog niet besloten	-	22	41	11	22	-	4	(45)
uit- khl. niet stel- afwijzend	2	9	46	31	12	-	1	(102)
lers khl. afwijzend	0	27	38	23	8	2	1	(383)
moeders	1	18	33	23	13	8	5	(2767)
allen	1	18	34	23	12	7	4	(3331)

gamma = .18

pearson's r = .06 p = .00

6.6d. Grootte van de woongemeente. (Size of residence).

	platte- land	dorp	kleine stad	grote stad	100% =	
vrijwillig kinderlozen	11	39	12	37	(45)	
nog niet besloten	8	30	27	35	(57)	
uit- stel- lers	klh. niet afwijzend	15	33	22	31	(115)
	klh. afwijzend	20	32	29	19	(439)
moeders	24	39	25	12	(3010)	
allen	23	38	25	14	(3665)	

gamma = -.23

pearson's r = -.14 p = .00

resp. 27 en 24%. Hier is het verschil tussen de twee groepen uitstellers wel in de verwachte richting, maar eveneens niet groot (30 en 27%).

Tabel 6.6c laat zien dat het inkomen van de echtgenoten van de vrijwillig kinderloze vrouwen hoger is dan van enige andere categorie. Zij zijn oververtegenwoordigd in bijna alle groepen die f 18.000,- of meer verdienen. De verschillen tussen de beide groepen uitstellers resulteren in een gemiddeld iets hoger inkomen voor de echtgenoten van vrouwen die kinderloosheid niet afwijzen. Voorts zien we ook dat de echtgenoten van de moeders een vrij hoog inkomen hebben. Hierin speelt, naar we kunnen aannemen, de hogere leeftijd van de vaders, en daardoor hun hogere anciënniteit in hun functie, een rol. Een factor die overigens ook een rol speelt bij het inkomen van de echtgenoten van de vrijwillig kinderloze vrouwen, zij het hier in iets mindere mate, omdat zij als gevolg van hun langer durende opleiding een minder hoge anciënniteit bereiken zullen hebben.

In tabel 6.6d tenslotte is de verdeling naar de grootte van de woongemeente opgenomen. We zien dat de vrijwillig kinderlozen vooral zijn oververtegenwoordigd in de grote steden en vooral zijn ondervertegenwoordigd in de kleine steden en op het platteland. Dit resultaat komt dus overeen met de bevindingen buiten Nederland, maar niet met eerdere bevindingen binnen Nederland. Delleman et al.

(1975) vonden in ons land een oververtegenwoordiging van vrijwillig kinderlozen in kleine gemeenten. Oorzaken voor dit afwijkende resultaat moeten gezocht worden in het niet landelijk representatieve karakter van hun steekproef, terwijl daarnaast de aard van hun vergelijkingscategorïe (de totale Nederlandse bevolking), maar vooral ook een geheel andere indeling naar gemeentegrootte hierin een rol speelt. Tabel 6.6d laat voorts zien dat het verschil in het percentage van in de steden woonachtigen tussen de twee groepen uitstellers vrij groot is. Over de richting van de causale relatie tussen vrijwillige kinderloosheid en stedelijkheid zegt Veevers (1978, 22): "Compared with rural areas, urban communities may be more conducive to voluntary childlessness, in that they are less traditional and offer women a wider variety of acceptable social roles. Conversely, it is possible that urban rates of childlessness are somewhat inflated due to selective migration of rural childless persons seeking a more tolerant environment". Een derde mogelijkheid is een selectieve emigratie van ouders van jonge kinderen uit de grote steden teneinde een betere woonomgeving te creëren voor hun kinderen.

6.5. DE GEZAMENLIJKE INVLOED VAN DE SOCIAAL-PSYCHOLOGISCHE EN SOCIAAL-DEMOGRAFISCHE FACTOREN OP DE INTENTIE OM KINDEREN TE KRIJGEN

Uit het voorgaande blijkt dat alle behandelde factoren samenhang vertonen met het al dan niet wensen en/of hebben van kinderen. Om zicht te krijgen op de gezamenlijke invloed van deze factoren en de respectievelijke bijdragen ervan, werden enkele regressies uitgevoerd. Het theoretisch model dat hierbij als referentiekader diende, werd eerder gepresenteerd in een literatuurstudie ter voorbereiding van het NOVOM (Niphuis-Nell, 1974, hst. 8). De hoofdlijn van dit model is de hypothese dat zowel de sociaal-psychologische als de sociaal-demografische factoren rechtstreeks invloed uitoefenen op intenties ten aanzien van de vruchtbaarheid, maar dat daarnaast de sociaal-demografische factoren een modellerende werking hebben op de sociaal-psychologische, zonder dat deze laatste groep factoren echter geheel en al bepaald wordt door de eerste groep factoren. De invloed van de sociaal-demografische factoren op de sociaal-psychologische factoren en op de vruchtbaarheidsintenties wordt verklaard door de invloed die socialisatie binnen of participatie

in een bepaalde sociale groepering heeft op de waarden, normen en attitudes die een individu zich eigen maakt. In een nuancering van deze hoofdlijn willen we nog opmerken dat m.n. de categorie der sociaal-demografische factoren tamelijk heterogeen van aard is, in die zin dat de mate waarin sprake is van participatie in een groepering of de mate waarin een wisselwerking tussen sociaal-demografische en sociaal-psychologische factoren verondersteld kan worden, verschilt per sociaal-demografische variabele. In het navolgende zullen we echter alleen aandacht besteden aan de hoofdlijn van het theoretisch model, en daarbij dus de sociaal-psychologische factoren beschouwen als deels interverniërend tussen sociaal-demografische factoren en de vruchtbaarheidsintentie.

In de eerste plaats werd een regressie uitgevoerd met als afhankelijke variabele de intentie om kinderen te krijgen. De moeders worden hierin buiten beschouwing gelaten, vanwege het veronderstelde terugkoppelingseffect op de sociaal-psychologische factoren. Als onafhankelijke variabelen werden alle sociaal-psychologische factoren genomen, zoals die zijn weergegeven in tabel 6.5, te zamen met de volgende sociaal-demografische factoren: huwelijksleeftijd vrouw, godsdienst vrouw, al dan niet werken vrouw, opleidingsniveau vrouw, resp. man, inkomen man, en grootte van de woongemeente. Wat betreft godsdienst werden de respondenten verdeeld in hen die zich wel en hen die zich niet tot een kerkgenootschap rekenden. Alleen de vraag naar het inkomen van de man leed aan het euvel door een vrij hoog aantal respondenten niet beantwoord te zijn ($N = 66$). Om deze respondenten toch voor de regressie te behouden, werden ze ingedeeld in de inkomenscategorie die de respondenten met dezelfde intentie om kinderen te krijgen gemiddeld hadden. Deze bewerking werd ook toegepast op de nog studerende ($N = 26$). De correlatiecoëfficiënt van inkomen en intentie veranderde hierdoor slechts in geringe mate (van $-.18$ naar $-.21$).

De regressie van de intentie om kinderen te krijgen op deze 17 variabelen leverde een totale verklaarde variantie op van 33%. Voor de 10 sociaal-psychologische factoren alleen bedroeg dit 29%, voor de sociaal-demografische factoren alleen 12%. Blijkt hieruit reeds het belang van de sociaal-psychologische factoren, dit wordt verder geïllustreerd door de daling van het percentage verklaarde variantie door de sociaal-demografische factoren tot 5% wanneer de sociaal-psychologische variabelen constant gehou-

den worden (multipеле-partiële correlatiecoëfficiënt, Blalock, 1960, 350). Tevens refererend aan het hierboven beschreven theoretisch model, kunnen we dus concluderen dat de invloed van de sociaal-demografische factoren op de intentie om kinderen te krijgen in hoge mate loopt via de sociaal-psychologische factoren als een groep van interveniërende variabelen. Deze laatste categorie blijkt echter niet alleen en zelfs niet in hoofdzaak interveniërend van aard te zijn. Wanneer we de invloed van de sociaal-demografische factoren uitschakelen, dan blijken de sociaal-psychologische factoren als zelfstandig beïnvloedende factor toch nog 23% van de variantie in de intentie om kinderen te krijgen voor hun rekening te nemen.

Meer in detail uitgewerkt vinden we deze verhoudingen terug in de eerste kolom van tabel 6.7 waar de gestandaardiseerde multipеле regressiecoëfficiënten zijn gegeven van de belangrijkste verklarende variabelen. De eerste acht variabelen uit de regressievergelijking bleken te zamen reeds 32% van de variantie te verklaren. We zien dat volledigheid van huwelijk en gezin en kosten hierin de belangrijkste componenten vormen. De invloed van het inkomen van de man en van het opleidingsniveau van de vrouw kunnen we wellicht interpreteren als de invloed van een bepaalde levensstijl die alternatieven voor het hebben van kinderen gemakkelijk binnen het gezichtsveld brengt en waarvan de uitvoering niet of nauwelijks beperkt wordt door financiële omstandigheden.

Om na te gaan of de interveniërende posities van de vier belangrijkste sociaal-psychologische factoren van elkaar verschilden werden vervolgens nog vier regressieanalyses uitgevoerd met steeds de vier belangrijkste sociaal-demografische factoren als onafhankelijke variabelen. De resultaten hiervan zijn opgenomen in de vier laatste kolommen van tabel 6.7. De drie belangrijkste conclusies die we kunnen trekken zijn de volgende. De invloed van de vier sociaal-demografische variabelen op de perceptie van kosten van het hebben van kinderen is vrijwel nihil ($R^2 = .01$); de kostenfactor neemt dus geen interveniërende positie in. De drie andere sociaal-psychologische factoren nemen wel een deels interveniërende positie in. De tweede conclusie is dat de achtergrondvariabele die de meeste invloed uitoefent op de perceptie van satisfacties en alternatieve activiteiten, het opleidingsniveau van de vrouw is. Een vrouw met een hogere opleiding percipieert minder satisfacties van het hebben van kinderen en een

TABEL 6.7. Regressie van de intentie om kinderen te krijgen, resp. enkele satisfacties en kosten van het hebben van kinderen, op een aantal verklarende factoren; gestandaardiseerde multiële regressiecoëfficiënten.
(Regression of the intention to have children and of some satisfactions and costs of having children resp., on a number of explaining factors; standardized multiple regression coefficients).

Verklarende factoren	T e v e r k l a r e n f a c t o r e n				
	Intentie om kinderen te krijgen	S a t i s f a c t i e s e n k o s t e n			
		volledigh. v. huwelijk en gezin	kosten	alternatieve activiteiten	sociale identiteit
Satisfacties en kosten:					
volledigh. v. huw. en gezin	.28*				
kosten	-.20*				
alternatieve activiteiten	-.12*				
sociale identiteit	.11*				
Sociaal-demografische factoren:					
inkomen man	-.12*	-.10*	-.04	.11*	-.16*
godsdienst vrouw	.10*	.26*	-.09*	.07*	.17*
huwelijksleeftijd vrouw	-.10*	-.06	.08*	-.09*	-
opleidingsniveau vrouw	.07*	-.23*	-	.32*	-.27*
Totaal verklaarde variantie (R^2)	.32*	.16*	.01*	.12*	.15*

* $p < .05$

- De multicollineariteit is te hoog om deze variabele in de regressie op te nemen.

hogere aantrekkelijkheid van alternatieve activiteiten. Ten derde valt de vrij sterke invloed op van de godsdienst van de vrouw op de factor volledigheid van huwelijk en gezin. Wanneer zij zich tot een kerkgenootschap rekent percipieert zij het hebben van kinderen als belangrijk voor deze volledigheid. Dit strookt met de waarde van huwelijk en gezin die zich traditioneel binnen het kerkelijk milieu sterk deed gevoelen en waarin de implicatie van voortplanting zeer sterk vervat lag.

Tot slot kunnen we concluderen dat de gevonden correlaties niet strijdig zijn met de hoofdlijn van het theoretisch model. Wel kunnen, voor wat betreft de resultaten van de onderhavige analyse twee nuanceringen worden toegevoegd, nl.: 1) de directe invloed van de sociaal-psychologische factoren op de intentie om kinderen te krijgen is veel sterker dan de directe invloed van de sociaal-demografische factoren; en 2) niet elke sociaal-psychologische factor is deels interveniërend tussen sociaal-demografische factoren en de vruchtbaarheidsintentie, of m.a.w., niet elke sociaal-psychologische factor krijgt mede zijn vorm door participatie in de van oudsher belangrijke sociaal-demografische groeperingen.

6.6. SAMENVATTING VAN DE ONDERZOEKSRESULTATEN UIT HET NOVOM.

Samenvattend kunnen we concluderen dat de uitspraak van Veevers die in het begin van paragraaf 6.4 werd aangehaald, ook van toepassing is op de vrijwillig kinderlozen in Nederland. Vrijwillig kinderloze vrouwen hebben een hogere gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk, zijn in grotere getale buitenkerkelijk, hebben een hoger opleidingsniveau en een hogere beroepsstatus, echtgenoten met een hoger opleidingsniveau, een hogere beroepsstatus en een hoger inkomen, wonen in grotere getale in de grote steden en zijn vaker werkzaam in een beroep dan de moeders en (of) de uitstellers. De groep vrouwen die nog niet besloten heeft of ze al dan geen kinderen willen, neemt in de regel een tussenpositie in. Tussen de uitstellers die kinderloosheid wel afwijzen en de uitstellers die dat niet doen, zijn niet steeds duidelijke verschillen waarneembaar. Voor zover deze echter wel aanwezig zijn neigen de kenmerken van de uitstellers die kinderloosheid niet afwijzen het sterkst naar die van de vrijwillig kinderlozen.

"Demographically, the voluntarily childless seem to epitomize the logical extreme of the world-wide trend of declining fertility (Veevers, 1978, 20)". En inderdaad blijken ook de factoren die gedurende de demografische transitie steeds samengingen met een lagere vruchtbaarheid, thans ook samen te gaan met een zwakke of afwezige intentie om überhaupt kinderen te krijgen.

Ondanks deze historische consistentie bleken de sociaal-demografische factoren te zamen genomen toch veel minder invloed te hebben op de intentie om kinderen te krijgen dan alle sociaal-psychologische factoren te zamen. De invloed van de eerste groep factoren loopt in hoge mate via de tweede groep als interveniërende categorie, terwijl deze tweede groep naast zijn interveniërend karakter een in hoofdzaak zelfstandige invloed uitoefent op de intentie. De belangrijkste determinant is de satisfactie volledigheid van huwelijk en gezin die deels interveniërend is, gevolgd in belangrijkheid door de perceptie van kosten die - in afwijking van de hoofdlijn van het theoretisch model - in het geheel niet beïnvloed blijkt te worden door sociaal-demografische achtergrondfactoren. Van de sociaal-demografische factoren heeft het opleidingsniveau van de vrouw de meeste invloed op de sociaal-psychologische factoren.

7. Achtergronden van de keuzes voor een eenkindgezin, een tweekindgezin en een (middel)groot gezin

In het Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie kreeg de sociaal-psychologische benadering onder meer gestalte in de vorm van tien attitudeschalen waarmee werd beoogd houdingen te meten die in min of meer directe relatie staan tot keuzes ten aanzien van ouderschap. In dit artikel wordt uiteengezet wat de resultaten van deze benadering zijn geweest. Rapportage hierover heeft gedeeltelijk al plaatsgevonden in het artikel „Kenmerken van vrijwillig kinderloze vrouwen in Nederland" (Niphuis-Nell, 1979a, d.i. hst. 6), waarin beschreven werd door welke sociaal-psychologische en sociaal-demografische kenmerken vrouwen die geen kinderen willen zich onderscheiden van vrouwen die dat wel willen. Het onderhavige artikel behandelt de intentie ten aanzien van een volgend kind bij vrouwen die één kind, twee kinderen of drie of meer kinderen hebben. Tevens worden de resultaten in een meer algemeen theoretisch en empirisch kader geplaatst en wordt geïnventariseerd welke psychologische en welke sociale variabelen de belangrijkste zijn in de samenhang met diverse vruchtbaarheidswensen.

7.1. INLEIDING

Toen in 1974 het NOVOM werd voorbereid werd besloten een aantal sociaal-psychologisch georiënteerde vragen op te nemen omdat uit het vorige vruchtbaarheidsonderzoek was gebleken dat de conventionele sociaal-demografische variabelen steeds minder verklaarden van de differentiële vruchtbaarheid (Moors, 1974). De gedachte was dat vruchtbaarheidsverschillen in afnemende mate een gevolg waren

van een verschil in waarden en normen tussen sociaal-culturele categorieën of groepen en in toenemende mate een gevolg van verschillen in individuele attitudes en motivaties. De beschikbaarheid van meetinstrumenten hiervoor was zeer beperkt en de keus viel uiteindelijk op een vragenstel die ontworpen was voor het internationale Value-of-Children project. Deze werd bewerkt en aangevuld zodat uiteindelijk tien attitudeschalen beschikbaar kwamen. Hiervan zijn er vijf die de houding meten ten aanzien van de positieve kanten of satisfacties van het hebben van kinderen, twee die de houding meten ten aanzien van de negatieve kanten van het hebben van kinderen, en drie schalen die aspecten meten van het proces van besluitvorming ten aanzien van gezinsuitbreiding (zie: Niphuis-Nell, 1979d, d.i. bijlage B). Sociaal-psychologische factoren, in het NOVOM geïndiceerd door deze tien schalen, werden verondersteld meer invloed uit te oefenen op vruchtbaarheidswensen dan de conventionele sociaal-demografische variabelen. Deze hypothese wordt behandeld in par. 7.2. Vervolgens is het interessant te weten welke variabelen binnen deze twee verschillende categorieën van variabelen de belangrijkste zijn. Hiertoe worden in de eerste plaats de bivariate verbanden geanalyseerd in par. 7.3.2 voor de sociale variabelen en in par. 7.3.4 voor de psychologische variabelen. In par. 7.3.5 worden de resultaten van een multivariate analyse (discriminantanalyse) gepresenteerd voor de vrouwen met één kind en met twee kinderen. In par. 7.4 wordt een samenvattend overzicht gegeven voor zowel het totale gewenste kindertal, als voor de vrouwen zonder kinderen, resp. met één kind en met twee kinderen. Van de sociaal-psychologische factoren werd verondersteld dat ze - althans deels - een interveniërende positie innemen tussen de sociaal-demografische variabelen en vruchtbaarheidswensen. Voor de vrouwen met één kind en met twee kinderen komt deze positie aan de orde in par. 7.3.6. Het artikel eindigt met conclusies en onderzoeksaanbevelingen (par. 7.5).

De steekproef van het NOVOM is elders uitgebreid besproken (Moors et al., 1976). Hier zij slechts het belangrijkste vermeld. Het betreft een landelijke steekproef van 4522 op het moment van interview nog gehuwd zijnde vrouwen van de huwelijkscohorten 1963 t/m 1973. De maximale huwelijksduur ten tijde van het onderzoek (1975) is dus 12 jaar.

7.2. DE AFHANKELIJKE VARIABLEN: VRUCHTBAARHEIDSWENSEN

Uit het voorgaande bleek reeds dat we geïnteresseerd waren in vruchtbaarheidswensen als afhankelijke variabelen. Deze wensen kunnen op verschillende manieren geconceptualiseerd worden. Aanvankelijk kreeg voornamelijk het *totale* gewenste (geplande, geprefereerde of verwachte) kindertal onze aandacht. De eerste resultaten bleken minder bemoedigend dan we hadden gehoopt. De hoogste enkelvoudige produkt-moment correlatiecoëfficiënt van de diverse maten voor het totale gewenste kindertal met de tien attitude-schalen bedroeg .22 en gemiddeld lag het niveau op .13. Een multi-pele regressie voor de tien sociaal-psychologische en zeven sociaal-demografische factoren te zamen

TABEL 7.1. Percentages door de psychologische¹⁾ en/of sociale²⁾ variabelen verklaarde variantie³⁾ in verschillende vruchtbaarheidswensen. (Percentages of explained variance in selected fertility preferences by psychological and/or social variables).

	Totaal gepland kindertal 4)	Totaal geprefereerd kindertal 5)	Intentie om een (volgend) kind te krijgen			
			zonder kinderen	met 1 kind	met 2 kinderen	met 3+ kinderen
Psychologische en sociale variabelen	13	13	33	10	9	7
Psychologische variabelen	8	9	29	4	4	5
Sociale variabelen	7	6	12	6	5	3

- 1) De psychologische variabelen bestaan uit tien attitudeschalen. Deze worden in tabel 7.3 in extenso genoemd.
- 2) De sociale variabelen zijn de volgende: opleidingsniveau van de vrouw, resp. de man, inkomen van de man, al dan niet buitenshuis werken van de vrouw, al dan niet buitenkerkelijk zijn van de vrouw, grootte van de woongemeente, huwelijksleeftijd van de vrouw.
- 3) De verklaarde varianties voor het totaal geplande kindertal, het totaal geprefereerde kindertal en de intentie om een kind te krijgen bij de vrouwen zonder kinderen, zijn afkomstig uit multi-pele regressieanalyses; de verklaarde varianties voor de intentie om een volgend kind te krijgen bij de vrouwen met één kind, met twee, en met drie of meer kinderen, zijn afkomstig uit de hierna te beschrijven discriminantanalyses (zie Tatsuoaka, 1970, 48-49).
- 4) Het totaal geplande kindertal is bepaald door bij het aanwezig kindertal het aantal kinderen dat men er nog bij wil krijgen op te tellen. Dit additioneel geplande kindertal is gebaseerd op dezelfde vraag waarop ook de intentie om een (volgend) kind te krijgen is gebaseerd.
- 5) Het totaal geprefereerde kindertal is berekend uit de Family Size Utility Function, die bestaat uit waarderingsscores voor elk kindertal van 0 t/m 6 (zie: Moors, 1979).

leverde een multipele regressiecoëfficiënt op van .37 hetgeen gelijk staat aan een verklaarde variantie van 13%. Hierbinnen namen de psychologische variabelen weliswaar iets meer van de variantie voor hun rekening dan de sociale, maar het verschil was toch niet bepaald treffend (zie tabel 7.1).

Intussen kwamen in de Verenigde Staten een aantal theoretische stromingen samen die vruchtbaar op elkaar inwerkten. Dit was enerzijds de nieuwe value-of-children benadering en anderzijds de steeds verder ontwikkelde besluitvormingstheoriën, ook wel 'utility' of 'value-expectancy' theorieën genoemd. Door de toegenomen contraceptieve mogelijkheden vatte steeds meer de opvatting post dat de voortplanting onder controle stond van de vrije wil. De gezinsvorming zou hiermee steeds meer het karakter gaan dragen van een rationeel keuze- of besluitvormingsproces. Rationeel betekent in dit verband in de eerste plaats dat er althans tot op zekere hoogte sprake is van een expliciet besluit, en in de tweede plaats dat men alvorens tot een besluit te komen een enigermate gedegen afweging uitvoert van de consequenties die elk mogelijk alternatief met zich meebrengt en van de persoonlijke waardering van deze consequenties. Door deze gedachtengang werd tegelijkertijd het besef dat het uiteindelijke kindertal in een gezin niet het gevolg is van één besluit, maar van een serie besluiten, nieuw leven ingeblazen. Het rangnummer van het eventuele additionele kind speelt hierin een cruciale rol. De gezinsvorming werd meer en meer gezien als een sequentieel proces van besluitvorming.

Deze ontwikkelingen hadden hun weerslag op de wijze waarop het NOVOM-materiaal uiteindelijk geanalyseerd werd: hoewel we ons realiseerden dat de vraagstelling daar niet direct op was afgestemd, besloten we toch om ook pariteitsgewijs te werk te gaan. Voor de vrouwen zonder kinderen, resp. met één kind, met twee kinderen, en met drie en meer kinderen, werd afzonderlijk nagegaan welke de invloed was van de psychologische en sociale factoren op hun intentie om al dan geen kind of volgend kind te krijgen. De resultaten voor de pariteiten 1, 2 en 3+ bleken niet beter dan die voor het totale gewenste kindertal (zie tabel 7.1). De psychologische en sociale variabelen te zamen verklaarden resp. 10, 9 en 7% van de variantie. Geheel anders lag dit voor de vrouwen zonder kinderen. De sterkte van hun intentie om een eerste kind te krijgen werd voor 33% verklaard door de variantie in deze variabelen, terwijl voor deze categorie tevens de hoogste verklarende

waarde onmiskenbaar lag bij de psychologische factoren. Achteraf gezien is het succes voor de vrouwen zonder kinderen heel wel verklaarbaar uit het feit dat onze vraagstellingen inderdaad vooral waren toegespitst op de dichotomie wel-geen kinderen. Toen we in 1973 begonnen met de voorbereidingen voor het NOVOM was in Nederland de term „vrijwillige kinderloosheid" nog niet eens gevallen. Aan het einde van de NOVOM-rit echter blijkt het meeste succes te danken te zijn aan het bestaan van juist deze categorie.

7.3. INTENTIE T.A.V. EEN VOLGEND KIND BIJ VROUWEN MET KINDEREN

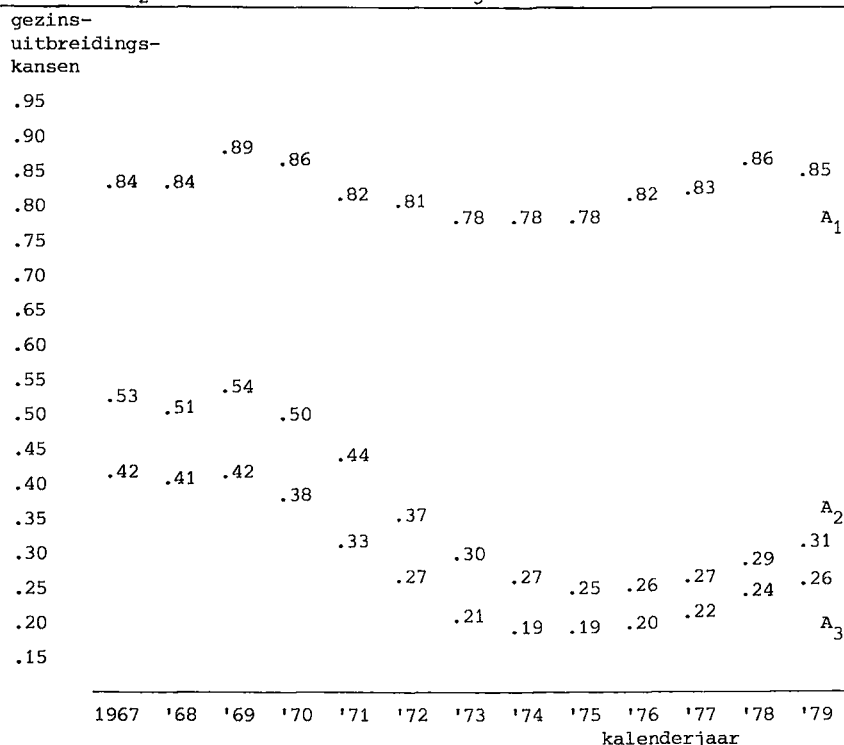
7.3.1. Aantalsontwikkelingen

In ons artikel over vrijwillige kinderloosheid (Niphuis-Nell, 1979a, d.i. hst. 6; zie ook: Niphuis-Nell, 1979c) lieten we zien dat jonge echtparen in toenemende mate kiezen voor kinderloosheid. Welke veranderingen hebben zich nu voorgedaan in de voorkeuren voor de overige gezinsgrootten? Om hiervan een beeld te krijgen hebben we, behalve gegevens uit het NOVOM, ook gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek geraadpleegd.

Sinds 1967 beschikt het CBS over alle benodigde gegevens om gezinsuitbreidingskansen te kunnen berekenen. Deze kansen komen tot stand door het aantal geboorten van rangnummer 1, resp. 2, 3, 4, enz. in een bepaald kalenderjaar te relateren aan het aantal huwelijken waarin geen, resp. 1, 2, 3 enz. kinderen aanwezig zijn (CBS, 1974c). Voor de gezinnen met 1, 2 en 3 kinderen zijn de gezinsuitbreidingskansen weergegeven in grafiek 7.1. Hoewel deze gegevens een transversaal karakter dragen en ze dus geen uitsluitsel geven over het aantal huwelijken dat uiteindelijk resp. 1, 2 en 3 kinderen zal hebben, kunnen er toch wel enkele conclusies getrokken worden over de trend in aantalsontwikkelingen. Voor alle drie de gezinsgrootten geldt dat de kans op de geboorte van een volgend kind daalde vanaf de tweede helft van de jaren zestig tot ongeveer het jaar 1974, en daarna weer in meerdere of mindere mate steeg. Een duidelijk verschil is echter waarneembaar in de grootte van deze fluctuatie. Voor de gezinsgrootten twee en drie deed zich meer dan een halvering voor in de periode tot 1974/1975. De kans dat in een gezin met twee kinderen een derde kind geboren zou worden

GRAFIEK 7.1. Gezinsuitbreidingskansen voor gezinnen met 1 kind (A_1), met 2 kinderen (A_2), en met 3 kinderen (A_3); 1967-1979.

(Parity progression ratios for one-child families (A_1), families with two children (A_2) and with three children (A_3); 1967-1979).

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1980a, tabel 24, p. 54; en voor 1979: mondelinge mededeling.

daalde van 53% in 1967 tot 25% in 1975. De kans dat in een gezin met drie kinderen een vierde geboren zou worden daalde van 42% in 1967 tot 19% in 1974 en 1975. Het „herstel" in deze cijfers dat zich tot en met het laatste waarnemingsjaar (1979) voordoet, doet echter geenszins de duidelijk dalende trend teniet. Bovendien zal dit herstel deels veroorzaakt zijn door de hogere vruchtbaarheid onder de in de laatste jaren in omvang toenemende bevolkingsgroepen met niet-Nederlandse nationaliteit (Van den Brekel, 1979, 1980). Een en ander betekent dat een echtpaar dat nu twee kinderen heeft, veel minder dan in het recente verleden geneigd is om een derde kind te

krijgen, en dat een echtpaar dat nu drie kinderen heeft, veel minder geneigd is om een vierde kind te krijgen.

De fluctuatie in de gezinsuitbreidingskansen voor gezinnen met één kind is duidelijk beperkter dan die voor de gezinnen met twee en drie kinderen. Van een niveau van 84 à 89% in de jaren 1967 t/m 1969 daalde deze kans tot 78% in de jaren 1973 t/m 1975. Deze daling blijkt bovendien in het laatste waarnemingsjaar al weer geheel teniet gedaan te zijn, hoewel ook hierin de niet-Nederlanders een rol gespeeld zullen hebben. De conclusie kan voorlopig niet-temin zijn dat de kans dat in een gezin met één kind een tweede kind geboren wordt, in het recente verleden tamelijk stabiel gebleven is.

De intenties ten aanzien van een volgend kind in het NOVOM zijn weliswaar niet zonder meer vergelijkbaar met het gedrag zoals dat in de gezinsuitbreidingskansen is berekend, maar op een globaal niveau kunnen de ontwikkelingen in beide soorten gegevens wel vergeleken worden. Dit leidt tot de constatering dat ze dezelfde trends vertonen. Wanneer we de gehele NOVOM-steekproef bekijken dan zien we dat van de vrouwen die een eerste kind kregen er 3 à 8% hun gezin hiermee voltooid achtten, afhankelijk van het jaar waarin dit kind geboren werd. Tot een ontwikkeling in de tijd kan men op grond van de schommelingen echter niet concluderen. Anders is dit voor het tweede kind. Van de vrouwen die in 1967 hun tweede kind kregen (N=147) achtte - ten tijde van de interviews, in 1975 - 40% hun gezin voltooid. De overige vrouwen die hun tweede kind kregen in 1967 hadden inmiddels al een derde kind of waren alsnog van plan om een volgend kind te krijgen. Dit percentage van 40% steeg gestaag tot 65% voor de vrouwen die hun tweede kind kregen in 1973 (N=188). De waarnemingsperiode ten aanzien van het derde kind werd te kort geacht en de absolute aantallen te gering om ook voor deze pariteit tot conclusies te komen op grond van NOVOM-gegevens. Uit het voorgaande moge echter genoegzaam gebleken zijn dat de populariteit uit het eenkindgezin in het recente verleden onveranderlijk laag is gebleven en dat die van het tweekindgezin sterk is toegenomen.

7.3.2. Sociaal-demografische kenmerken van het eenkindgezin, het tweekindgezin en het (middel)grote gezin

In ons artikel over vrijwillig kinderloze vrouwen (Niphuis-Nell, 1979a, d.i. hst. 6) behandelden we vrij uitgebreid de sociaal-demografische categorieën die onder

deze vrouwen oververtegenwoordigd zijn. Een zelfde analyse voerden we uit voor de vrouwen die kozen voor één kind, voor twee kinderen, voor minstens drie kinderen en voor minstens vier kinderen. Een samenvatting van de belangrijkste resultaten wordt gepresenteerd in tabel 7.2, waarin volledigheidshalve ook de kenmerken van hen die kiezen voor kinderloosheid zijn opgenomen. Deze laatste categorie wordt hier niet verder besproken omdat dit reeds geschiedde in het voorgenoemde artikel.

Ten behoeve van de interpretatie van tabel 7.2 willen we het volgende opmerken.

1. De analyse is steeds gebaseerd op vrouwen die voor de eerste maal gehuwd zijn, met een man die eveneens voor de eerste maal gehuwd is en met wie ze samenwonen. Voor elke pariteit zijn alleen die vrouwen gekozen die jonger zijn dan 40 jaar en die niet subfecund zijn gebleven in het open interval. Dit laatste wil zeggen dat, als ze een conceptie- en anticonceptieloze periode achter de rug hebben, deze niet langer geduurd mag hebben dan drie jaar. Wanneer dit wel het geval is zijn ze in deze analyse buiten beschouwing gelaten.
2. Voor de keuze voor resp. kinderloosheid, voor één kind en voor twee kinderen bestaan de vergelijkingscategorieën uit die vrouwen die resp. al minstens een eerste, al minstens een tweede, en al minstens een derde kind hebben gekregen, te zamen met hen die resp. geen kinderen hebben en minstens een eerste kind willen, één kind hebben en minstens een tweede willen, en twee kinderen hebben en minstens een derde willen.
3. De vrouwen die resp. drie of meer kinderen of vier of meer kinderen hebben of van plan zijn te krijgen (terwijl ze er al twee, resp. drie of meer hebben) worden vergeleken met de vrouwen die twee kinderen hebben en geen volgend kind willen, resp. de vrouwen die drie of meer kinderen hebben en geen volgend kind willen.
4. Omdat van de vrouwen die drie of meer kinderen hebben er slechts 20 een volgend kind willen is het niet zinvol om deze categorie vrouwen verder onder te verdelen naar aanwezig kindertal.
5. De categorie vrouwen die zei niet te weten of ze een volgend kind willen is voor alle pariteiten buiten beschouwing gelaten. Deze categorie beslaat per pariteit 8 tot 10% van de vrouwen.

Ten aanzien van punt 1 willen we nog opmerken dat het verwijderen uit het onderzoek van de vrouwen die subfecund

TABEL 7.2. Sociaal-demografische kenmerken¹⁾ die oververtegenwoordigd zijn bij vrouwen die hun gezin voltooid achten bij 0, 1 en 2 kinderen en bij vrouwen die ≥ 3 en ≥ 4 kinderen hebben of van plan zijn te krijgen; volgens de pariteitsgewijze analyse.

(The degree of overrepresentation of women with selected social-demographic characteristics, who expect to have their family completed with zero, one or two children and for women who have or intend to have at least three or at least four children; according to the parity-specific analysis).

Vrouwen die geen (volgend) kind willen naar aanwezig kindertal												
0 ²⁾				1				2				
Sociaal-demografische kenmerken	% in vol-tooid	% in onvol-tooid	sur-plus 3)	Sociaal-demografische kenmerken	% in vol-tooid	% in onvol-tooid	sur-plus 4)	Sociaal-demografische kenmerken	% in vol-tooid	% in onvol-tooid	sur-plus 5)	
Opleidingsniveau vrouw	hoger beroepsond. universit. ond. middelb. ond.	15 4,0 35	4,0 1,6 16	3,7 2,5 2,1	lager onderw. 22	13	1,6	-				
Opleidingsniveau man	universit. ond. middelb. ond.	20 31	6,8 20	2,9 1,5	lager onderw. 22	13	1,7	-				
Netto-inkomen man	> f 18.000,-/jr.	69	47	1,5	< f 14.000,-/jr.	25	17	1,5	(f 18.000,- - f 23.000,-/jr.	26	20	1,3)
Beroep vrouw (huidig of vroeger beroep)	wetens./hoger leidinggev. administratief	34 40	18 29	1,9 1,4	industrieel huish. hulp	18 15	11 11	1,6 1,4	administratief commercieel	29 15	22 12	1,3 1,3
Beroep man	agrar. (niet zelfst.) (42) commercieel wetens./hoger leidinggev.	2,1 16 40	1,1 9,3 24	1,9 1,7 1,6	industrieel	58	44	1,3	dienstverlenend	6,0	4,7	1,3

Werken vrouw ⁸⁾	-				werkt nooit gewerkt in huwelijk	26 30	15 22	1,7 1,3	-			
Kerk. gez. vrouw	buitenkerk.	83	35	2,3	buitenkerk.	52	33	1,5	buitenkerk.	39	21	1,9
Kerkbezoekfreq. vrouw (alleen vrouwen met kerkelijke gezindte)	zelden of nooit	75	30	2,5	zelden of nooit	52	30	1,8	zelden of nooit <1x/maand	37 19	22 14	1,7 1,3
Grootte van woon- gemeente	grote stad	37	13	2,8	grote stad	21	11	1,9	grote stad kleine stad	12 26	6,8 20	1,8 1,3
Huw. leeftijd vrouw	≥ 30 jaar	15	1,3	11,3	-				-			
N (100%)		45 (2,2%)				169 (8,1%)				1195 (58%)		

- 1) Kenmerken, gebaseerd op tabellen die geen statistisch significante χ^2 opleverden, zijn tussen haakjes geplaatst. Het kenmerk is alleen vermeld bij een oververtegenwoordiging (surplus) van 1,25 of hoger. Wanneer de subcategorie minder dan 50 respondenten telde, is het absolute aantal respondenten tussen haakjes vermeld.
- 2) Over de sociaal-demografische kenmerken van vrijwillig kinderloze vrouwen werd eerder gerapporteerd in Niphuis-Nell (1979a).
- 3) Aantal malen dat het kenmerk vaker voorkomt bij vrijwillig kinderloze vrouwen dan bij vrouwen die minstens 1 kind hebben of van plan zijn minstens 1 kind te krijgen.
- 4) Aantal malen dat het kenmerk vaker voorkomt bij vrouwen die 1 kind hebben en geen volgend kind willen dan bij vrouwen die minstens 2 kinderen hebben of die 1 kind hebben en van plan zijn een 2e kind te krijgen.
- 5) Aantal malen dat het kenmerk vaker voorkomt bij vrouwen die 2 kinderen hebben en geen volgend kind willen dan bij vrouwen die minstens 3 kinderen hebben of die 2 kinderen hebben en van plan zijn een 3e kind te krijgen.
- 6) Aantal malen dat het kenmerk vaker voorkomt bij vrouwen die ≥ 3 kinderen hebben of 2 kinderen hebben en van plan zijn een 3e kind te krijgen dan bij vrouwen die 2 kinderen hebben en geen volgend kind willen. De gegevens onder noot 5) (2 kinderen) en noot 6) (≥ 3 kinderen) zijn afkomstig uit dezelfde tabellen.
- 7) Aantal malen dat het kenmerk vaker voorkomt bij vrouwen die wel een volgend kind willen dan bij vrouwen die geen volgend kind willen.
- 8) Voor deze variabele zijn steeds de vrouwen die al een volgend kind hadden buiten beschouwing gelaten, omdat de feedback hiervan op het werken van de vrouw te groot is. Steeds is dus alleen de categorie die wel een (volgend) kind wil vergeleken met de categorie die geen (volgend) kind wil.

Vervolg TABEL 7.2. Sociaal-demografische kenmerken¹⁾ die oververtegenwoordigd zijn bij vrouwen die hun gezin voltooid achten bij 0, 1 en 2 kinderen en bij vrouwen die ≥ 3 en ≥ 4 kinderen hebben of van plan zijn te krijgen; volgens de pariteitsgewijze analyse.

(The degree of overrepresentation of women with selected social-demographic characteristics, who expect to have their family completed with zero, one or two children and for women who have or intend to have at least three or at least four children; according to the parity-specific analysis).

	Vrouwen die minstens 2 kinderen hebben en die van plan zijn om een 3e kind te krijgen of al ≥ 3 kinderen hebben					Vrouwen die minstens 3 kinderen hebben en die van plan zijn een volgend kind te krijgen			
	Sociaal- demografische kenmerken	% in onvol- tooid	% in vol- tooid 6)	sur- plus 6)	% met ≥ 3 kin- deren	Sociaal- demografische kenmerken	% in onvol- tooid	% in vol- tooid 7)	sur- plus 7)
Opleidingsniveau vrouw	universit. ond. (26)	1,6	1,1	1,5	45	(middelb. ond.	22	16	1,4)
	hoger beroepsond.	3,9	2,9	1,3	62				
Opleidingsniveau man	universit. ond.	7,5	5,6	1,3	64	(voortgezet ond.	73	49	1,5)
	hoger beroepsond.	8,7	6,8	1,3	67				
Netto-inkomen man	-					(< f14.000,-/jr.	28	15	1,9)
Beroep vrouw (huidig of vroeger beroep)	agrar. (niet zelfst.) (28)	2,4	0,8	3,0	67	(commercieel	25	12	2,1)
	huish. hulp	15	10	1,5	82				
	wetens./hoger leidinggev.	21	15	1,4	69				
Beroep man	agrar. (zelfst.)	7,7	2,4	3,2	78	agrar. (zelfst.) (39)	23	7,3	3,2
	agrar. (niet zelfst.) (26)	1,7	0,9	1,8	55	commerc. (39)	14	7,0	2,0
Werken vrouw ⁸⁾	-					(-)

Kerk. gez. vrouw	gereformeerden	17	6,3	2,8	71	overige kerk.			
	overige kerk. gez.	3,9	2,9	1,3	54	gez. (14)	9,2	1,6	5,8
						gereformeerden	50	13	3,8
Kerkbezoekfreq. vrouw									
(alleen vrouwen met									
kerkelijke gezindte)	≥ 1x/week	44	22	2,0	71	≥ 1x/week	74	39	1,9
Grootte van woongemeente	platteland	30	23	1,3	70	(platteland	46	29	1,6)
						(grote stad (33)	8,8	7,0	1,3)
Huw. leeftijd vrouw	-					-			
N (100%)			668 (32%)		487			20	

(Voor noten zie vorige pagina).

zijn tot doel heeft om uit de vrouwen die een bepaald aantal kinderen krijgen alleen die vrouwen over te houden die dat bepaalde aantal ook wensten. Sub- en nonfecunditeit is vaak de oorzaak van kinderloosheid en niet meer dan één kind in het gezin. Omdat deze beïnvloedende factor ons hier niet interesseert zijn de vrouwen die hiermee geconfronteerd worden buiten beschouwing gelaten.

De vrije keuze voor een bepaald kindertal kan niet alleen gedwarsboemd worden door het bovenbedoelde tekort aan kinderen, maar ook door ongewenste kinderen in die zin dat men er één (of meer) meer krijgt dan men van plan was. Dit verschijnsel begint pas bij derde en vierde kinderen een rol van enige betekenis te spelen. In de NOVOM-steekproef bleek 8% van de derde zwangerschappen en 13% van de vierde zwangerschappen een aantalsfout te zijn. Naar schatting heeft in onze analyse van de vrouwen die drie of meer kinderen hebben 9% een kind dat als „te veel” beschouwd kan worden. Waar dit verschijnsel invloed op de analyse kan hebben zullen we dit in de navolgende tekst vermelden.

De vrouwen die één kind hebben en geen volgend kind willen blijken oververtegenwoordigd te zijn onder de categorieën met een lagere sociaal-economische status. Onder hen zijn zowel vrouwen als mannen met alleen lagere school oververtegenwoordigd. Mannen met een inkomen beneden f 14.000,- komen hier 1,5 maal zo vaak voor als bij de categorie die wel een tweede kind wil of heeft. Het beroep van zowel de man als de vrouw is relatief vaak te vinden in de industriële sector waaronder hier ook begrepen zijn de lagere leidinggevende functies in deze sector, ambachtelijk werk en werk dat verbonden is met transport en vervoer. De vrouwen hebben voorts vaak werk, of hadden dat, als hulp in een particuliere huishouding. Deze lage sociale status draagt er waarschijnlijk toe bij dat enerzijds een grotere groep van deze vrouwen nooit heeft gewerkt tijdens hun huwelijk, terwijl anderzijds een - relatief nog - grotere groep vrouwen door hun economische situatie gemotiveerd is om buitenshuis te werken. In par. 7.3.4 zal inderdaad blijken dat de economische motivatie van deze vrouwen om te werken vrij sterk is. De vrouwen die wel een tweede kind willen zijn juist iets sterker vertegenwoordigd in de categorie die wel heeft gewerkt tijdens het huwelijk, maar op het moment van interview niet meer werkt.

Buitenkerkelijkheid komt onder hen die het bij één kind willen houden 1,5 maal vaker voor dan onder hen die wel een tweede kind willen of die al een tweede kind hebben

gekregen. Voor zover ze zich wel tot een kerkgenootschap rekenen gaan ze minder vaak ter kerke dan hun procreatiever ingestelde zusters. Tenslotte zijn de vrouwen die het eenkindgezin verkiezen oververtegenwoordigd in de grote stad (1,9 maal zo vaak) in vergelijking met hen die opteren of reeds opteerden voor tenminste twee kinderen.

Over de vrouwen die kiezen voor twee kinderen, valt weinig opmerkelijks te melden. Dit is een gevolg van het feit dat het de modale keuze is en daarmee impliciet de categorie die voor elke andere pariteit de belangrijkste vergelijkingscategorie vormt. In onze analyse, zoals die is samengevat in tabel 7.2, vormen zij (ongeveer) de standaardcategorie, en datgene wat statistisch gezien (het meest) normaal is. De vrouwen die twee kinderen hebben en er niet meer willen, zijn, in vergelijking met de vrouwen die wel een derde kind willen of al gerealiseerd hebben, vaker buitenkerkelijk en minder kerks. Dit kenmerk vinden we in tabel 7.2 vermeld omdat de vrouwen die opteren voor drie of meer kinderen een grotere (dus statistisch normalere) vergelijkingscategorie vormen dan de vrouwen die kiezen voor één kind of minder. Zouden we deze laatsten als standaard nemen dan zou blijken dat vrouwen die voor twee kinderen kiezen zich vaker tot een kerkgenootschap rekenen en vaker ten kerke gaan.

Onder de vrouwen die kiezen voor (tenminste) een derde kind vinden we de hogere opleidingsniveaus iets oververtegenwoordigd ten opzichte van hen die hun gezin bij twee kinderen voltooid achten. Van deze hogere opleidingsniveaus heeft 45 tot 67% dit derde kind reeds gerealiseerd. Hier zij vermeld dat dit percentage voor de vrouwen met alleen lagere school 89 is en voor de vrouwen met een man met alleen lagere school 84. Dit verschil in realiseringspercentages is vermoedelijk deels een gevolg van een groter aantal ongewenste zwangerschappen (in de zin van aantalsfouten) bij de lager opgeleiden (zie Jansen, 1980, 82, 86). Wanneer we deze vrouwen met een ongewenst derde kind uit de steekproef hadden verwijderd - en dus de analyse sterker hadden toegespitst op de vrije keuze - was de oververtegenwoordiging van de hogere opleidingsniveaus nog iets sterker geweest. Met deze voorkeur voor een derde kind doet zich onder de hoger opgeleiden een zekere tweeledigheid voor. Enerzijds zijn ze oververtegenwoordigd onder het zeer kleine gezin, de vrijwillig kinderlozen, en anderzijds onder hen die kiezen voor een (middel)groot gezin van drie of meer kinderen.

Vooraf agrariërs blijken een duidelijke voorkeur te hebben voor een gezin van minstens drie kinderen. De vrouwen die een agrarisch beroep hebben maar niet als zelfstandige werkzaam zijn, zijn voornamelijk of uitsluitend zgn. meewerkende echtgenotes in het land- of tuinbouwbedrijf van hun man. Onder de zelfstandige boeren en tuinders en de meewerkende echtgenotes komt de keuze voor kinderloosheid in onze steekproef niet voor, en de keuze voor één kind komt hier het minst voor van alle beroepsgroepen. Zij kennen dus niet de tweeledigheid die de hogere opleidingsniveaus kenmerkt.

Na de agrariërs zijn het de gereformeerden die het sterkst vertegenwoordigd zijn onder de vrouwen die een derde kind willen of reeds gekregen hebben. Zij komen hier 2,8 maal zo vaak voor dan onder de vrouwen die twee kinderen hebben en het daarbij willen laten. Evenals bij de agrariërs koos van de gereformeerde vrouwen in onze steekproef niemand voor kinderloosheid en is het de godsdienstige groepering die het minst vaak kiest voor het eenkindgezin. Ook de vrouwen met een „overige” kerkelijke gezindte (d.i. anders dan rooms-katholiek, Nederlands hervormd, of gereformeerd) zijn iets oververtegenwoordigd onder hen die minstens drie kinderen willen of hebben. In tegenstelling tot de gereformeerden kent deze categorie wel een zekere tweeledigheid. Van de vrouwen die zich tot een kerkgenootschap rekenen kiezen de „overigen” namelijk tevens het vaakst voor kinderloosheid en voor een gezin met één kind. Dit is echter niet zo verwonderlijk omdat deze groep vrouwen zeer heterogeen van samenstelling is. Buiten de drie bekendste godsdienstige richtingen kennen we in Nederland immers nog 45 kerkgenootschappen (Van Hemert, 1979) waarvan de karakters variëren van zeer orthodox tot zeer vrijzinnig. Tenslotte blijkt nog dat de vrouwen die drie of meer kinderen prefereren vaker naar de kerk gaan en in grotere getale woonachtig zijn op het platteland.

Het aantal vrouwen dat drie of meer kinderen heeft en nog een volgend kind wil is in onze steekproef zeer gering, nl. 20. De χ^2 -toets bleek hierdoor voor de meeste tabellen geen statistische significantie op te leveren. In de tabellen waarin dit wel gebeurde vinden we de zelfstandige boeren en tuinders, de gereformeerden en de kerksen weer terug als de meest geïnteresseerden in een groot gezin. Uit de tendensen bij de opleidingsniveaus en het inkomen zouden we kunnen afleiden dat mogelijk ook onder de lagere sociale status categorie een zekere tweeledig-

heid bestaat die zich echter hier richt op enerzijds het eenkindgezin en anderzijds op het grote gezin van vier of meer kinderen.

Een algemene bevinding van de laatste decennia is dat verschillen in vruchtbaarheidsgedrag tussen sociale categorieën zoals we die tot voor kort nog kenden, vrijwel zijn verdwenen. Dit geldt zeker wanneer we de verschillen beoordelen op grond van het gemiddeld kindertal per subgroep en daarbij bovendien refereren aan de vroegere „betere” tijden. Wanneer we echter van het gemiddelde afstappen, als zijnde een wat grove maat, en bekijken wie er een voorkeur heeft voor welk aantal kinderen, zoals in deze par. geschiedde, dan blijken er toch nog verschillen gevonden te worden die interessant genoemd kunnen worden. Dit hangt samen met het feit dat onder gelijke of vrijwel gelijke gemiddelden een andere spreiding over de diverse kindertallen kan schuilgaan. Zo bleek bijv. buitenkerkelijkheid bij elke pariteit de wens tot een volgend kind te verlagen. Een hoog opleidingsniveau daarentegen verlaagt de wens tot een kind bij pariteit 0 maar verhoogt deze wens bij pariteit 2. Het gemiddeld te realiseren kindertal van de buitenkerkelijken en de hoger opgeleiden verschilt echter niet of nauwelijks van elkaar (zie hiervoor Moors, 1977, 382).

7.3.3. Motivatie voor een eenkindgezin, tweekindgezin of een middelgroot gezin; een beknopt literatuuroverzicht

De - overigens schaarse - literatuur over pariteitsgewijze motivatie in een aantal westerse landen (vnl. de V.S. van Amerika) laat het volgende beeld zien. Voor vrouwen van elke pariteit geldt dat de intentie een volgend kind te krijgen sterker is naarmate zij meer satisfacties en minder dissatisfacties van dit volgend kind percipiëren. Daarbinnen kunnen echter tevens een aantal duidelijke nuances geconstateerd worden. Zo is een motivatie die zeer specifiek is voor het tweede kind het gezelschap dat het eerste kind zal verschaffen. Ook ten aanzien van het derde en volgende kinderen speelt deze factor een rol, maar in aanzienlijk mindere mate. Dit hangt samen met datgene wat men het sterkst geneigd is te vermijden, nl. een kind zonder enig gezelschap van leeftijdgenootjes binnen het gezin, het enig kind (Ware, 1973; Townes et al., 1974; Beckman, 1976b; Vinokur-Kaplan, 1977; Deven, 1978; Urdze, 1978). De bestaande negatieve stereotypen ten aanzien van

het enig kind dragen hier sterk toe bij. Het enig kind zou verwend, eenzaam, egoïstisch, egocentrisch en eigenzinnig zijn, niet hebben leren delen met andere kinderen, sociale vaardigheid missen en geneigd zijn veel aandacht te vragen. Hierdoor acht men het enig kind tamelijk zwaar gehandicapt in zijn persoonlijke ontwikkeling. Weliswaar worden deze stereotypen door onderzoek hiernaar niet bevestigd (Terhune, 1974b; Thompson, 1974), maar dat doet niets af aan het bestaan ervan en hun invloed op de wens naar een tweede kind. Bovendien bestaan er ook over de ouders van een gewenst eenkindgezin negatieve stereotyperingen. Hun karakters zouden meer dan die van anderen neurotische en egoïstische trekken vertonen. Dit hangt waarschijnlijk onder meer samen met het feit dat men het unfair vindt ten opzichte van het kind om het willens en wetens op te laten groeien als een enig kind. Al met al levert dit duidelijke redenen om het eerste kind van het gezelschap van een broertje of zusje te voorzien en zo te voorkomen dat het een enig kind wordt.

Voor een aantal vrouwen die hun gezin met één kind voltooid achten lijken bepaalde vormen van subfecunditeit, een problematische zwangerschap of bevalling of andere fysieke factoren een rol te spelen (Deven, 1978; Falbo, 1978; Beckman, 1976b; Hoffman, 1975). In een onderzoek in West-Duitsland stelde Urdze (1978) vast dat de belemmeringen ten aanzien van de beroepsuitoefening door de vrouw een deel vormen van de motivatie niet meer dan één kind te willen. Een economische motivatie om met één kind het gezin voltooid te achten, zoals in par. 7.3.2 gesuggereerd wordt door de sociale kenmerken van het eenkindgezin en zoals in par. 7.3.4 andermaal naar voren zal komen voor de Nederlandse situatie, hebben we in de buitenlandse literatuur niet genoemd gevonden (behalve in het Westduitse onderzoek, dat echter niet geheel consistente informatie hierover oplevert, zie Urdze, 1978, en Bolte, 1980).

De in par. 7.3.1 gepresenteerde cijfers lieten zien dat thans een ruime meerderheid van de jonge ouders met twee kinderen van verdere gezinsuitbreiding afziet. De belangrijkste motieven hiervoor zijn de afnemende aandacht die men aan elk kind kan besteden, de toenemende hoeveelheid werk, de toenemende financiële kosten, de toenemende beperkingen, een verwachte negatieve invloed op de relatie met de partner, en de overbevolking (Deven, 1978; Vinokur-Kaplan, 1977; Niphuis-Nell, 1976a, d.i. hst. 5; Hoffman, 1975; Werner et al., 1975; Terhune, 1973b). De minderheid

die de gezinsvorming voortzet tot er een middelgroot of groot gezin is ontstaan wordt, volgens Fawcett (1978), hiertoe vooral gemotiveerd door traditionele rolopvattingen over huwelijk en gezin en de functie van kinderen in dat geheel.

Na deze korte schets van de pariteitsgewijze motivatie gaan we nu over naar de resultaten dienaangaande uit het NOVOM. Als gevolg van de aard van het materiaal is de relatie met de hierboven aangehaalde literatuur beperkt.

7.3.4. *De samenhang tussen de sociaal-psychologische factoren en de intentie ten aanzien van een volgend kind*

Tabel 7.3 laat zien in hoeverre de vrouwen die wel en die geen volgend kind willen, verschillen in hun perceptie van positieve en negatieve aspecten van het hebben van kinderen en in de overige factoren die de besluitvorming beïnvloeden. De gemiddelde scores op deze sociaal-psychologische factoren zijn steeds afzonderlijk gepresenteerd voor de vrouwen met resp. één, twee en drie of meer kinderen. Alle vrouwen van wie de gegevens in de tabel zijn verwerkt voldoen aan dezelfde voorwaarden die gesteld werden voor de analyse van de sociale variabelen (zie par. 7.3.2, punt 1).

De verschillen in de schaalscores voor de vrouwen die wel, resp. geen volgend kind willen zijn steeds in de verwachte richting, op twee uitzonderingen na. Dit betreft de scores op de schalen „moederschap als zingeving” en „geluk en affectie”, voor de vrouwen die één kind hebben. Op een mogelijke oorzaak hiervan komen we later nog terug. In de tweede plaats kunnen we constateren dat het verschil tussen „ja” en „nee” in het algemeen toeneemt met toenemend kindertal, maar dat ook de verschillen voor vrouwen met drie en meer kinderen niet groot zijn. Dat hier slechts op vijf schalen statistisch significant verschillend gescoord wordt ($p < .05$) is echter tevens een gevolg van het kleine aantal vrouwen dat van plan is een kind te krijgen van rangnummer 4 of hoger ($N=19$). De zeer geringe differentiëring bij de vrouwen met één kind is waarschijnlijk het gevolg van het feit dat het besluit om het bij één kind te houden vooral gebaseerd is op zeer specifieke motivaties die in deze tien schalen niet gemeenten zijn.

In de derde plaats valt op dat het verband tussen de in-

TABEL 7.3. Gemiddelde scores op de sociaal-psychologische factoren naar de intentie om een volgend kind te krijgen; voor vrouwen met 1 kind, met 2 kinderen, en met 3 of meer kinderen.
(Mean scores of the social-psychological factors on the intention of having another child; for women with one child, two children and three or more children).

Intentie om een volgend kind te krijgen	Positieve aspecten of satisfacties van het hebben van kinderen					Negatieve as- pecten v.h. hebben v. kind.		Overige factoren die het proces van be- sluitvorming beïnvloeden			(N)
	continuï- teit en zekerheid	moeder- schap als zingeving	sociale iden- titeit	geluk en affectie	volledig- heid van huwelijk en gezin	kosten	alterna- tieve activi- teiten	gevoe- ligheid voor sociale controle	geneigd- heid tot reflec- tie	moder- niteit	
Vrouwen met 1 kind: intentie om een 2e kind te krijgen											
Nee	6,0	6,5	6,1	6,5	6,2	5,7	6,0	6,0	6,2	6,0	(166-168)
Weet niet	6,2	6,1	5,9	5,8	5,6	5,7	6,3	5,7	6,5	6,5	(69)
Ja	6,1	6,4	6,3	6,2	6,3	5,5	6,0	6,0	6,1	5,8	(598-601)
Significantie van het verschil ja-nee (t-test)				**		*					
Vrouwen met 2 kinderen: intentie om een 3e kind te krijgen											
Nee	6,0	6,1	6,0	6,1	6,1	6,2	6,0	5,9	6,0	6,1	(1190-1192)
Weet niet	6,0	5,9	6,0	5,8	6,2	5,6	5,6	6,0	5,6	6,0	(152-153)
Ja	6,3	6,4	6,4	6,2	6,7	5,8	5,7	6,2	5,6	5,7	(180)
Significantie van het verschil ja-nee (t-test)	**	*	**		**	**	**	*	**	**	

Vrouwen met 3+ kinderen: intentie om een volgend kind te krijgen											
Nee	6,5	6,3	6,4	6,2	6,7	6,5	5,2	6,3	5,6	5,7	(415-416)
Weet niet	6,5	6,1	6,6	5,8	6,7	5,6	5,1	6,2	5,2	5,7	(39)
Ja	7,0	7,1	7,4	6,9	7,4	5,7	4,7	6,8	4,6	4,9	(19)
Significantie van het verschil ja-nee (t-test)		**	**	*	**	*			**	**	

** p < .05

* p < .10

tentie ten aanzien van een volgend kind en de psychologische factoren vaak niet-lineair is: de „weet niet" categorie heeft vaak een score die niet tussen die van de „ja" en de „nee" categorie in ligt, zoals wel verwacht zou mogen worden. Hiermee deden zich twee vragen voor.

1. Is hiervoor een verklaring te vinden?
2. Als deze afwijkende situatie niet „verholpen" kan worden - op grond van een onder 1. gevonden verklaring - ligt voor een multivariate analyse de keuze voor een regressieanalyse waarin de intentie ten aanzien van een volgend kind de (één-dimensionele) afhankelijke variabele is (zoals in Niphuis-Nell, 1979a, d.i. hst. 6, voor de vrouwen zonder kinderen werd gebruikt) niet meer voor de hand. In dat geval zullen we overgaan tot discriminantanalyse waarin de intentie ten aanzien van een volgend kind zich kan gedragen als een twee-dimensionele variabele.

Bij het zoeken naar een verklaring hebben we ons voornamelijk geconcentreerd op de vrouwen met één kind omdat bij hen het verschijnsel van een kromlijng verband zich het duidelijkst voordeed. Een verklaring werd in twee richtingen gezocht.

A. Fysieke problemen en planningsgeschiedenis.

B. Onvolledige meting van het motivatiecomplex.

In de eerste plaats werd verondersteld dat subfecunditeit een rol zou kunnen spelen in het antwoordpatroon van de vrouwen met één kind die geen, misschien, en wel een tweede kind willen. De achterliggende gedachte is dat vrouwen die vrijheidsbeperkingen ervaren in de gezinsvorming, enerzijds eerder „weet niet" zullen antwoorden op de vraag naar hun plannen voor een volgend kind, en anderzijds een bepaalde reactie of aanpassing zullen vertonen in hun perceptie van de positieve en negatieve kanten van het hebben van kinderen en van andere aspecten ten aanzien van de besluitvorming. Verwijdering uit de analyse van de vrouwen die langer dan één jaar geen anticonceptie hadden toegepast in het open interval zonder zwanger te zijn geworden, leverde echter nauwelijks veranderingen op in de gemiddelde schaalcores. Dezelfde veronderstelling lag ten grondslag aan de gedachte dat de planningsgeschiedenis invloed zou kunnen hebben op de mate waarin men geneigd was om met „weet niet" te antwoorden. Nagegaan werd welke vrouwen een ongepland (meestal: vroeger verwekt dan de bedoeling was) eerste kind hadden. Van de vrouwen die geen tweede kind wilden was dit 23%, van de vrouwen die misschien een tweede kind wilden 28% en van de vrouwen die zeiden wel

een volgend kind te willen was dit 14%. In de eerste plaats valt op dat zowel van hen die geen tweede kind willen als van hen die nog geen besluit hebben genomen een hoog percentage een ongepland eerste kind vermeld. Het in tweede instantie op te merken verschil tussen deze twee percentages (23 en 28) is niet statistisch significant.

In par. 7.3.3 vermeldde we dat behalve subfecunditeit ook een problematische zwangerschap of bevalling een rol konden spelen in de keuze voor het eenkindgezin. Het zou denkbaar zijn dat vooral onder de vrouwen die geen tweede kind willen dit een belangrijke reden is voor hun keuze - vooral een doktersadvies zal vrij veel gewicht in de schaal kunnen leggen - en dat die keuze niet zozeer wordt ingegeven door de aspecten van het hebben van kinderen die door ons via de tien schalen werden gemeten. De gegevens uit het NOVOM bieden nauwelijks enige indicatie voor het bestaan van een dergelijke fysieke problematiek. Het enige dat we als indicatie konden beschouwen was het aantal miskramen en de leeftijd van de vrouw bij de geboorte van haar eerste kind. Van de vrouwen die nog niet wisten of ze een tweede kind wilden had één op vier een miskraam achter de rug, van de vrouwen die geen zowel als die wel een volgend kind wilden was dit één op zes. Hoewel het verschil tussen de eerstgenoemde en de beide laatstgenoemde categorieën tendeert naar significantie ($p < .10$) ligt het accent niet daar waar we het verwacht hadden. Ook de leeftijd van de vrouw bij de geboorte van het eerste kind verhelderde weinig. De verwachting was dat de vrouwen die geen en die misschien een tweede kind wilden ouder zouden zijn dan de vrouwen die wel een volgend kind wilden. De vrouwen die wel en die geen tweede kind wilden bleken echter even oud te zijn geweest bij de geboorte van hun eerste kind (24,1 en 24,2 jaar) en de vrouwen die nog niet wisten of ze een tweede kind wilden bleken jonger te zijn geweest (23,3 jaar). Er zij echter nogmaals op gewezen dat de indicaties voor een problematische zwangerschap of bevalling die ons ter beschikking stonden zeer beperkt waren.

In fysieke problemen en in de planningsgeschiedenis konden we - althans in ons materiaal - geen aanwijzing vinden voor een verklaring van de kromlijnigheid in de schaalcores. Dat een onvolledige meting van het motivatiecomplex een rol speelt is zeker. Met name meting van de in par. 7.3.3 genoemde motivatie om een enig kind te vermijden ofwel het eerste kind een broertje of een zusje te geven, ontbreekt in het NOVOM geheel. Wel staan er nog twee sociaal-psychologische series van vragen ter beschikking

die wellicht additionele informatie kunnen geven. Dit zijn de vragen naar de redenen waarom men geen of misschien geen volgend kind wil (directe kosten, indirecte kosten, maatschappelijke ontwikkelingen) en de vragen naar de redenen waarom men werkt (psychologische, resp. economische redenen). Uit de redenen waarom men (misschien) geen volgend kind wil bleek dat voor de vrouwen die definitief geen tweede kind wilden 14 van de 15 in de vragenlijst opgegeven redenen belangrijker waren dan voor de vrouwen die misschien geen tweede kind wilden. Eerstgenoemden gaven dus blijk van een algeheel zwaardere motivatie om van een tweede kind af te zien. De uitzondering werd gevormd door de reden „gebondenheid aan huis” die voor de vrouwen die nog niet wisten of ze een volgend kind wilden belangrijker was dan voor de vrouwen die het bij één kind wilden houden. Het verschil in belangrijkheid was evenwel niet voor alle redenen statistisch significant. Significantie deed zich vooral voor in de categorie van de directe kosten („psychische belasting”, „zorg niet aankunnen”, „geen extra energie”) en de maatschappelijke ontwikkelingen („overbevolking” en „ziet toekomst somber”), en daarnaast voor de redenen „man wil geen kind” en voor de hierboven reeds genoemde reden, „gebondenheid aan huis”. Een andere manier om de verschillen te bekijken tussen de vrouwen die geen en zij die misschien geen tweede kind willen is een vergelijking te maken tussen de rangordening naar belangrijkheid van de redenen binnen deze twee categorieën vrouwen. Voor beide categorieën komen de twee redenen die een visie indiceren op maatschappelijke ontwikkelingen op de eerste en tweede plaats; hierin verschillen ze dus niet. Een duidelijk verschil is wel waarneembaar voor de drie bovengenoemde redenen uit de categorie van de directe kosten. Bij de vrouwen die geen tweede kind willen komen „zorg niet aankunnen”, „psychische belasting” en „geen extra energie” op resp. de 4e, 5e en 10e plaats. Bij de vrouwen die nog geen besluit hebben genomen komen deze op resp. de 14e, 11e en 15e plaats. Een groot verschil in de relatieve belangrijkheid doet zich tenslotte ook voor in de redenen „gebondenheid aan huis” en „beperking werken buitenshuis”. Voor de nog niet besloten hebbenden komen deze op de (gedeelde) 5^{1/2}e en 3e plaats, voor de vrouwen die definitief voor één kind hebben gekozen komen ze op de 15e en 8e plaats. De conclusie kan zijn dat voor de vrouwen die kiezen voor een enig kind de directe kosten een groot gewicht in de schaal leggen, terwijl voor de vrouwen die nog twijfelen de indirecte kosten relatief belangrijker zijn.

Van de vrouwen die geen tweede kind willen werkt 26% en van de vrouwen die misschien geen volgend kind willen 29%. Van de vrouwen die wel van plan zijn hun gezin uit te breiden werkt 15%. De vrouwen die (misschien) geen tweede kind willen hebben in mindere mate dan de vrouwen die wel een tweede kind willen het meest gangbare werkpatroon doorlopen. Dit bestaat er uit dat zij werkten tussen de huwelijksluiting en de geboorte van het eerste kind en er daarna, althans tijdelijk, mee stopten. Van de vrouwen die een tweede kind wilden volgden 62% dit patroon, van de vrouwen die misschien geen en die zeker geen tweede kind wilden was dit resp. 40 en 44%. Waarschijnlijk hangt dit werkpatroon van de beide laatste categorieën vrouwen samen met de hoge percentages onder hen die een ongepland eerste kind kregen.

Van de vrouwen die werkten werd nagegaan of zij verschillen in de redenen waarom zij werkten. De verschillen in belangrijkheid van de psychologische redenen bleken klein te zijn, maar voor de economische redenen lag dit anders. De vrouwen die geen tweede kind wilden scoorden hierop het hoogst en de vrouwen die het nog niet wisten het laagst, terwijl het verschil statistisch significant was. In par. 7.3.2 zagen we dat onder de vrouwen die met één kind hun gezin voltooid achten, zij met een lagere school opleiding en zij met een man met een lagere school opleiding en een laag inkomen oververtegenwoordigd waren. Voorts hebben we in een eerdere analyse van NOVOM-gegevens reeds geconstateerd dat vrouwen die één kind hebben en het daarbij willen laten als reden hiervoor de financiële last van een volgend kind sterker benadrukken dan de vrouwen die geen, twee, of drie kinderen hebben en hun gezin voltooid achten (Niphuis-Nell, 1976, d.i. hst. 5). Een en ander maakt het zeer aannemelijk dat voor althans een deel van de vrouwen economische omstandigheden mede een rol spelen in het besluit het bij één kind te houden.

Uit het voorgaande moge zijn gebleken dat de vrouwen die geen en zij die misschien geen tweede kind willen voornamelijk verschillen in het gewicht dat zij geven aan de directe kosten van een tweede kind en - voor hen die werken - in de economische motivatie om werk buitenshuis te verrichten. Beide aspecten zijn voor hen die kiezen voor een eenkindgezin belangrijker dan voor de vrouwen die nog geen besluit hebben genomen. Een conclusie zou kunnen zijn dat vrouwen die afzien van een tweede kind dit niet zozeer doen omdat ze minder satisfacties percipiëren van het hebben van kinderen dan vrouwen die (misschien) wel een twee-

de kind willen, maar vooral omdat ze in sterkere mate een aantal directe psychologische kosten ervaren en voorzien en, wellicht tegelijkertijd, in minder rooskleurige economische omstandigheden verkeren.

Deze conclusie levert ons weliswaar een indicatie voor een oorzaak van het kromlijngige verband tussen de schaa scores en de intentie ten aanzien van een tweede kind, maar dit is niet van zodanige aard dat op grond hiervan de kromlijngigheid geëlimineerd kan worden. Het toepassen van een regressieanalyse op deze gegevens ligt daarom niet voor de hand. Het alternatief waarvoor we kozen is discriminantanalyse. Het voordeel hiervan is dat de resultaten van een discriminantanalyse in het onderhavige geval globaal vergelijkbaar zijn met die van een regressieanalyse. Hierdoor blijven de resultaten van de analyse van de vrouwen zonder kinderen (regressieanalyse) vergelijkbaar met de hierna te beschrijven resultaten van de vrouwen met één of meer kinderen.

7.3.5. Resultaten van de discriminantanalyses

Bij discriminantanalyse wordt de afhankelijke variabele in feite gezien als een aantal verschillende groepen of categorieën. In ons geval zijn dat dus de drie groepen van vrouwen die resp. wel een volgend kind willen, nog niet weten of ze een volgend kind willen, of geen volgend kind willen. Met behulp van discriminantanalyse wordt dan gezocht naar die beïnvloedende variabelen die de groepen het beste van elkaar onderscheiden. Dit gebeurt door de formering van één of meer lineaire combinaties van de discriminerende of onafhankelijke variabelen. Deze discriminantfuncties hebben een vorm die vergelijkbaar is met regressiefuncties. Aan de hand van de gewichten die de onafhankelijke variabelen hierin krijgen, kunnen, op dezelfde wijze als bij regressieanalyse, deze worden geordend naar de mate van belangrijkheid. Bij regressieanalyse heeft men met één functie te maken, bij discriminantanalyse echter kan men met meerdere functies te maken krijgen. Het maximale aantal functies is of één minder dan het aantal groepen of categorieën van de afhankelijke variabele, of gelijk aan het aantal onafhankelijke variabelen, en wel van deze beide dat aantal dat het kleinst is. In ons geval hebben we 3 categorieën en 17 (soms 10 of 7) onafhankelijke variabelen, zodat het maximale aantal functies steeds 2 is.

Wanneer de discriminantfuncties eenmaal bekend zijn kan

men zich richten op twee onderzoeksdoelen, nl. analyse en classificatie. Voor ons doel is alleen de analyse van belang ten behoeve waarvan deze multivariate techniek verschillende hulpmiddelen verschaft voor de interpretatie van de data. Er zijn statistische maatstaven om na te gaan in welke mate de onafhankelijke variabelen discrimineren tussen de groepen. Als er meer dan één discriminantfunctie kan zijn, kan nagegaan worden of alle in principe mogelijke functies ook op zinvolle - statistisch significante -

TABEL 7.4. Enkele statistische maatstaven ter bepaling van het vermogen van de twee discriminantfuncties om de drie groepen van vrouwen - wil wel een volgend kind, weet het niet, wil geen volgend kind - te onderscheiden, op basis van de psychologische en/of sociale variabelen; voor vrouwen met 1 kind, met 2 kinderen, en met 3 of meer kinderen.

(Some statistical standards for measuring the power of the two discriminant functions for distinguishing three categories of women - those wanting another child, those not knowing, those not wanting another child - based on the psychological and/or social variables; for women with one child, two children and three or more children).

	rangnr. van de discr. functie	eigen- waarde	percen- tage v.d. variantie	gekwadra- teerde ca- nonische correlatie	wilk's lambda	signifi- cantie van lambda
vrouwen met 1 kind						
psychologische en	1	.08	71	.07	.90	.00
sociale variabelen	2	.03	29	.03	.97	.06
psychologische	1	.02	51	.02	.96	.03
variabelen	2	.02	49	.02	.98	.06
sociale	1	.06	83	.06	.93	.00
variabelen	2	.01	17	.01	.99	.12
vrouwen met 2 kinderen						
psychologische en	1	.09	92	.08	.91	.00
sociale variabelen	2	.01	8	.01	.99	.69
psychologische	1	.03	87	.03	.96	.00
variabelen	2	.01	13	.01	1.00	.56
sociale	1	.06	97	.05	.94	.00
variabelen	2	.00	3	.00	1.00	.88
vrouwen met 3+ kinderen						
psychologische en	1	.06	75	.06	.92	.36
sociale variabelen	2	.02	25	.02	.98	.90
psychologische	1	.04	78	.04	.95	.23
variabelen	2	.01	22	.01	1.00	.80
sociale	1	.02	67	.02	.97	.45
variabelen	2	.01	33	.01	.99	.59

te - wijze bijdragen tot de discriminatie tussen de groepen. Voor ons is dat hier van belang omdat dat aanwijzingen kan geven over de „ernst” van de afwijking van een lineair verband tussen de intentie ten aanzien van een volgend kind en de psychologische variabelen. Ten derde kunnen de discriminantfuncties gezien worden als de assen van een meetkundige ruimte en kunnen ze zo gebruikt worden om de ruimtelijke relatie tussen de groepen te bestuderen door middel van de gemiddelde posities van de groepen op deze assen. En, tenslotte, zoals hiervoor reeds vermeld werd, kunnen de gewichten van de onafhankelijke variabelen in de discriminantfuncties geïnterpreteerd worden op de wijze zoals dat bij regressieanalyse of factoranalyse gebeurt (zie: Nie et al., 1975; Tatsuoaka, 1970).

In tabel 7.4 zijn enkele gegevens van de in ons onderzoek resulterende discriminantfuncties opgenomen die aangeven hoe groot het discriminerend vermogen is van de verschillende categorieën onafhankelijke variabelen en hoe dit is verdeeld over de beide functies. De analyses werden steeds per aanwezig kindertal en daarbinnen steeds per categorie van variabelen uitgevoerd. De drie groepen zijn steeds de vrouwen die geen, zij die misschien, en zij die wel een volgend kind willen.

Het eerste wat opvalt is dat voor aanwezig kindertal 3+ geen van de discriminantfuncties op statistisch significante wijze bijdraagt tot het onderscheiden van de drie groepen. De reeds eerder genoemde kleine aantallen in twee van de drie groepen zullen hiervan een belangrijke oorzaak zijn. In onze verdere analyses zullen we pariteit 3+ om deze reden buiten beschouwing laten. Voor aanwezig kindertal één en twee discrimineert steeds de eerste functie wel en de tweede functie niet meer significant wanneer we een significantieniveau aanhouden van 5%. Voor de vrouwen met twee kinderen doet zich dit steeds onmiskenbaar voor, terwijl hier ook het percentage van de variantie dat de tweede functie voor zijn rekening neemt steeds laag is. Ook met alleen de psychologische variabelen als onafhankelijke is dit slechts 13%. Dit betekent dat de afwijking van een lineair verband hier niet als al te ernstig beschouwd behoeft te worden. Anders ligt dit voor de vrouwen met één kind. Wanneer alleen de psychologische factoren als onafhankelijke variabelen worden gebruikt is het discriminerend vermogen van de eerste en tweede functie zelfs ongeveer gelijk. Dit weerspiegelt duidelijk de hoge mate van onregelmatigheid of kromlijnigheid die we in par. 7.3.4 constateerden. Ook wanneer de

psychologische variabelen te zamen met de sociale in de analyse worden gebruikt is deze invloed nog merkbaar, zij het in mindere mate: hier komt 29% van de variantie voor rekening van de tweede functie. Het discriminerend vermogen van de tweede functie is hier dus veel belangrijker dan bij pariteit 2.

De tabellen 7.5 en 7.6 geven de gestandaardiseerde discriminantcoëfficiënten of gewichten van de onafhankelijke variabelen en de gemiddelde posities van de drie groepen op de discriminantfuncties gebaseerd op alle 17 variabelen voor vrouwen met één en met twee kinderen. De eerste functie onderscheidt onder de vrouwen met één kind de groep die wel een volgend kind wil van de andere twee groepen; onder de vrouwen met twee kinderen onderscheidt hij vooral de groep die geen volgend kind wil van de overige twee. De overeenkomst die hierin waar te nemen valt is dat in beide gevallen de groep die van plan is zich te gaan gedragen volgens de norm - in ieder geval in de zin van het statistisch gezien meest voorkomende gedrag - door de eerste functie onderscheiden wordt van de twee groepen die op z'n minst overwegen om hiervan af te wijken. De tweede functie onderscheidt onder zowel de vrouwen met één kind als onder hen met twee kinderen vooral de groep der nog niet besloten hebbenden van de overige twee groepen, die wel al een besluit hebben genomen. Dit onderscheid is voor de vrouwen met twee kinderen echter, zoals reeds geconstateerd werd, nauwelijks van enige betekenis.

Uit de gestandaardiseerde discriminantcoëfficiënten kunnen we afleiden welke de belangrijkste discriminerende variabelen zijn. Het leggen van de grens belangrijk-onbelangrijk is hierbij enigermate arbitrair, maar het is niet ongebruikelijk om slechts variabelen te kiezen waarvan het gewicht niet lager is dan de helft van het hoogste gewicht en om daarnaast rekening te houden met grote verschillen in gewicht tussen twee opeenvolgende variabelen. Deze richtlijnen leiden tot de volgende conclusies.

Voor de vrouwen met één kind zijn het werken van de vrouw, het opleidingsniveau van de man, en moderniteit de belangrijkste discriminerende variabelen. Het feit dat twee sociale variabelen het belangrijkste zijn komt overeen met het iets grotere belang van alle sociale variabelen tegenover dat van alle psychologische variabelen (zie tabel 7.1). Voor de groepen betekent dit dat er de volgende trend bestaat. De vrouwen die geen tweede kind willen of die hierover nog geen besluit hebben genomen werken in

TABEL 7.5. Het belang van de psychologische en sociale variabelen per discriminantfunctie, en de wijze waarop de twee discriminantfuncties de drie groepen van vrouwen ruimtelijk van elkaar onderscheiden; vrouwen met 1 kind.

(The significance of the psychological and social variables for each discriminant function and the discriminating power of the two discriminant functions with regard to the three categories of women, for women with one child).

<i>Gestandaardiseerde discriminantcoëfficiënten</i>			
<i>Functie 1</i>	<i>71% v.d. variantie</i>	<i>Functie 2</i>	<i>29% v.d. variantie</i>
werken vr.	.57	continuïteit	.74
opleiding m.	-.49	volledigheid h & g	-.68
moderniteit	.36	opleiding vr.	.44
opleiding vr.	-.28	huwelijkslft. vr.	-.43
geluk en affectie	.28	geluk en affectie	-.39
buitenkerkel.h. vr.	-.28	sociale identiteit	.30
att. altern. activ.	-.27	opleiding m.	-.26
sociale identiteit	-.22	geneigdh. tot reflectie	.24
volledigheid h & g	-.18	grootte woonplaats	.24
grootte woonplaats	.16	buitenkerkel.h. vr.	.20
soc.-ps. kosten	.16	soc.-ps. kosten	-.16
inkomen m.	.12	inkomen m.	.11
geneigdh. tot refl.	.10	moederschap als	-.08
huwelijkslft. vr.	.04	zingeving	
moederschap als	-.03	att. altern. activiteiten	-.07
zingeving		moderniteit	.06
gev. v. soc. controle	.01	werken vr.	.04
continuïteit	.00	gev. v. soc. controle	-.03
<i>Gemiddelde posities v.d. groepen op de discriminantfuncties</i>			
	whn	nee ja	whn
ja	nee	-.22 -.00	.52
-.18	.44		
		.22	.52
.62			
werkt niet	werkt	continuïteit	continuïteit
opl. m. hoog	opl. m. laag	onbelangrijk	belangrijk
traditioneel	modern	volledigh. h & g	volledigheid h & g
(opl. vr.	(opl. vr. laag)	belangrijk	onbelangrijk
hoog)*			
(geluk & aff.	(geluk & aff.		
onbelang-	belangrijk)		
rijk)			
(vr. kerke-	(vr. buitenk.)		
lijk)			

* De tussen haakjes genoemde variabelen worden nog als middelmatig belangrijk beschouwd.

TABEL 7.6. Het belang van de psychologische en sociale variabelen per discriminantfunctie, en de wijze waarop de twee discriminantfuncties de drie groepen van vrouwen ruimtelijk van elkaar onderscheiden; vrouwen met 2 kinderen.

(The significance of the psychological and social variables for each discriminant function and the discriminating power of the two discriminant functions with regard to the three categories of women, for women with two children)

<i>Gestandaardiseerde discriminantcoëfficiënten</i>					
<i>Functie 1</i>		<i>92% v.d. variantie</i>	<i>Functie 2</i>		<i>8% v.d. variantie</i>
opleiding m.		-.50	geluk en affectie		.50
volledigh. h & g		-.44	att. altern. activiteiten		.48
buitenkerkel.h. vr.		-.42	grootte woonplaats		-.46
opleiding vr.		-.38	soc.-ps. kosten		.36
geluk en affectie		.27	moderniteit		-.34
soc.-ps. kosten		.27	opleiding vr.		.30
inkomen m.		.26	continuïteit		-.30
grootte woonplaats		.25	volledigheid h & g		.27
huwelijkslft. vr.		.24	buitenkerkel.h. vr.		-.24
moderniteit		.20	gev. v. soc. controle		-.20
att. altern. activ.		.13	moederschap als		.20
geneigdh. tot refl.		.11	zingeving		.20
sociale identiteit		-.10	werken vr.		-.14
werken vr.		.07	sociale identiteit		.12
moederschap als		.07	geneigdh. tot reflectie		.10
zingeving		.07	huwelijkslft. vr.		-.05
continuïteit		-.06	inkomen m.		.04
gev. v. soc. controle		.02	opleiding m.		-.01
<i>Gemiddelde posities v.d. groepen op de discriminantfuncties</i>					
ja	whn	nee	whn	nee	ja
-.67	-.43	.16	-.26	.01	.15
.24		.59	.27		.14
opl. m. hoog		opl. m. laag	geluk & aff.		geluk & aff.
volledigh. h		volledigh. h	onbelangrijk		belangrijk
& g belang- rijk		& g onbelang- rijk	motivatie alt.		motivatie alt. act.
vr. kerkelijk		vr. buitenk.	act. laag		hoog
opl. vr. hoog		opl. vr. laag	woonplaats		woonplaats klein
(geluk & aff.		(geluk & aff.	groot		
onbelang- rijk)*		belangrijk)			
(soc.-ps. kos- ten onbe- langrijk)		(soc.-ps. kos- ten belang- rijk)			
(inkomen m. laag)		(inkomen m. hoog)			

* De tussen haakjes genoemde variabelen worden nog als middelmatig belangrijk beschouwd.

grotere getale buitenshuis dan de vrouwen die wel een tweede kind willen, hebben echtgenoten met een lager opleidingsniveau en hebben een moderne instelling. Het buitenshuis werken en het lage opleidingsniveau herinneren aan de al eerder geuite veronderstelling dat minder rooskleurige economische omstandigheden een rol spelen in het afzien van een tweede kind. De belangrijkste discriminerende variabelen in de tweede functie zijn twee psychologische factoren, namelijk de satisfacties van het hebben van kinderen „continuïteit en zekerheid" en „volledigheid van huwelijk en gezin". De vrouwen die nog niet wisten of ze een tweede kind willen vinden de satisfactie continuïteit belangrijk maar de satisfactie volledigheid juist niet. De beste interpretatie voor dit resultaat is wellicht dat de twijfel van de vrouwen die nog geen besluit hebben genomen onder meer voortkomt uit een ambivalent satisfactiepatroon: volgens hun perceptie van de ene satisfactie - continuïteit - zouden ze wel een tweede kind willen, volgens hun perceptie van de andere satisfactie - volledigheid - echter niet.

Ook bij de belangrijkste discriminerende variabelen voor de vrouwen met twee kinderen ligt een tamelijk zwaar accent op de sociale variabelen. De vrouwen die van plan zijn om een derde kind te krijgen, of nog overwegen om dit te doen, hebben een hoger opleidingsniveau en een man met een hoger opleidingsniveau, zijn kerkelijker (deze aspecten kwamen ook in de bivariate analyse in par. 7.3.2 naar voren), en vinden „volledigheid van huwelijk en gezin" een belangrijker satisfactie van het hebben van kinderen dan vrouwen die besloten hebben het bij twee kinderen te houden.

Hoewel de satisfactie „geluk en affectie" noch bij de vrouwen met één kind, noch bij die met twee kinderen tot de belangrijkste variabelen behoort is hij nog wel belangrijk genoeg om aandacht te besteden aan de opmerkelijke richting van het verband met de intentie ten aanzien van een volgend kind. Aanvankelijk veronderstelden we dat naarmate men de satisfacties van het hebben van kinderen belangrijker vond, men meer kinderen zou wensen (Niphuis-Nell, 1975). Geluk en affectie heeft echter bij de vrouwen met één kind en met twee kinderen, wanneer de andere variabelen constant worden gehouden (maar bij de vrouwen met één kind ook zonder deze beperking), een invloed in omgekeerde richting. Dat wil zeggen dat, naarmate men geluk en affectie belangrijker vindt, men minder geneigd is om een tweede of derde kind te krijgen. Geluk en affec-

tie meet het belang dat men hecht aan de genegenheid in de relatie met het kind en is daarmee sterk individueel gericht op deze persoonlijke relatie. Hierin onderscheidt deze satisfactie zich duidelijk van de andere satisfacties die de functie van kinderen in huwelijk en gezin als instituut indiceren (volledigheid van huwelijk en gezin) of ten aanzien van rolaspecten die hiermee sterk samenhangen (sociale identiteit, moederschap als zingeving), of die de functie van kinderen meten voor het wijdere familieverband of voor later wanneer de ouders oud zijn geworden (continuïteit en zekerheid). De verklaring van de richting van het verband van geluk en affectie met de intentie ten aanzien van een volgend kind moet waarschijnlijk zijn dat een zeer intensieve relatie met en aandacht voor een individueel kind niet samen gaat met zelfs maar een middelgroot gezin. Deze individuele gerichtheid op het kind is waarschijnlijk een vrij recente ontwikkeling in die zin dat deze functie van het kind in de afgelopen tijd sterker naar voren komt, terwijl de meer traditionele waarden van huwelijk en gezin die in de overige satisfacties gemeten worden in belangrijkheid afnemen. We zouden deze ontwikkeling als volgt kunnen samenvatten: vroeger had men een gezin, tegenwoordig heeft men een kind, en, eventueel, nog een kind. Of, nog anders gesteld: de huidige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk, gezin en voortplanting omvatten onder meer een tendens tot monopédie.

7.3.6. De positie van de sociaal-psychologische variabelen als interveniërende variabelen

In de inleiding vermeldde we dat van de sociaal-psychologische factoren werd verondersteld dat zij vruchtbaarheidswensen direct beïnvloeden en dat ze op hun beurt deels beïnvloed worden door de sociaal-demografische factoren. Om na te gaan in hoeverre deze veronderstelling juist is, hebben we op de zo juist als belangrijkste geïdentificeerde variabelen een regressieanalyse toegepast. Hierbij zijn de psychologische variabelen de afhankelijke en de sociale de onafhankelijke variabelen. We beperkten ons tot die variabelen die in de eerste discriminantfuncties als belangrijkste of middelmatig belangrijk naar voren waren gekomen.

Voor de vrouwen met één kind voerden we het werken van de vrouw, het opleidingsniveau van man en vrouw en het al dan niet buitenkerkelijk zijn van de vrouw als onafhankelijke variabelen in. De afhankelijke variabelen waren resp.

moderniteit, en geluk en affectie. Van de variantie in deze variabelen werd resp. 17% en 14% verklaard door de genoemde sociale variabelen. Voor de vrouwen met twee kinderen werden als onafhankelijke variabelen ingevoerd: het opleidingsniveau van man en vrouw, het al dan niet buitengewoon zijn van de vrouw, en het inkomen van de man. De afhankelijke variabelen waren resp. volledigheid van huwelijk en gezin, geluk en affectie, en sociaal-psychologische kosten. De genoemde sociale variabelen verklaarden resp. 17%, 15% en 0% van de variantie in deze drie psychologische variabelen. Evenals dat bij vrouwen zonder kinderen het geval was (Niphuis-Nell, 1979a, d.i. hst. 6) blijkt ook hier, bij de vrouwen met twee kinderen, dat de sociale achtergrond geen invloed uitoefent op de perceptie van sociaal-psychologische kosten. Dit leidt ogenschijnlijk tot de conclusie dat deze perceptie van kosten geen interveniërende positie inneemt tussen de sociale variabelen en de intentie om een derde kind te krijgen.

De drie andere attitudes - moderniteit, volledigheid van huwelijk en gezin, en geluk en affectie - blijken wel mede gevormd te zijn door de sociale achtergrond van de individuen. Wanneer we echter de gegevens uit tabel 7.1 voor de vrouwen met één kind, resp. met twee kinderen, invoeren in de formule voor de multi-pele-partiële correlatiecoëfficiënt (Blalock, 1972, 459), zodanig dat de correlatie bepaald wordt voor het verband tussen de sociale variabelen en de intentie onder constant houden van de psychologische factoren, dan blijken de verklaarde varianties nauwelijks te verschillen van de oorspronkelijke - ze blijven resp. 6% en 5%. Dit betekent dat de sociale variabelen een directe invloed uitoefenen op de intentie om een tweede kind of derde kind te krijgen en dat deze invloed niet - ook niet gedeeltelijk - loopt via de psychologische factoren. We kunnen daarom in het algemeen concluderen dat de veronderstelde interveniërende positie van de psychologische variabelen voor de vrouwen met één kind en met twee kinderen niet aangetoond kon worden.

7.4. EEN OVERZICHT VAN DE BELANGRIJKSTE ONAFHANKELIJKE VARIABELEN

Nadat we tot nu toe steeds per pariteit geanalyseerd en gerapporteerd hebben, willen we thans een overzicht geven van de belangrijkste onafhankelijke variabelen en van de wijze waarop ze de intentie om een volgend kind te krijgen

beïnvloeden. Hierbij zal behalve op de hierboven uitgevoerde analyse, ook gesteund worden op de reeds eerder gepubliceerde resultaten van de analyse van de vrouwen zonder kinderen (Niphuis-Neill, 1979a, d.i. hst. 6). Ook zullen de resultaten van de regressieanalyses op het totaal geplande en het totaal geprefereerde kindertal worden meegenomen. Behalve de vermelding in tabel 7.1 van de totale verklaarde varianties die deze regressies opleverden, is hierover niet eerder gerapporteerd. Hier zij slechts vermeld dat beide regressies als belangrijkste beïnvloedende variabelen opleverden de satisfactie „volledigheid van huwelijk en gezin" (beta's resp. .20 en .21) en het al dan niet buitenkerkelijk zijn van de vrouw (beta's resp. .15 en .16). Voor zowel totaal gepland als totaal geprefereerd kindertal behoorden de drie daarop volgende onafhankelijke variabelen tot de categorie van de psychologische variabelen. Twee hiervan hadden ze gemeenschappelijk, te weten „geluk en affectie" (beta's resp. -.11 en -.12) en „geneigdheid tot reflectie" (beta's resp. -.12 en -.10).

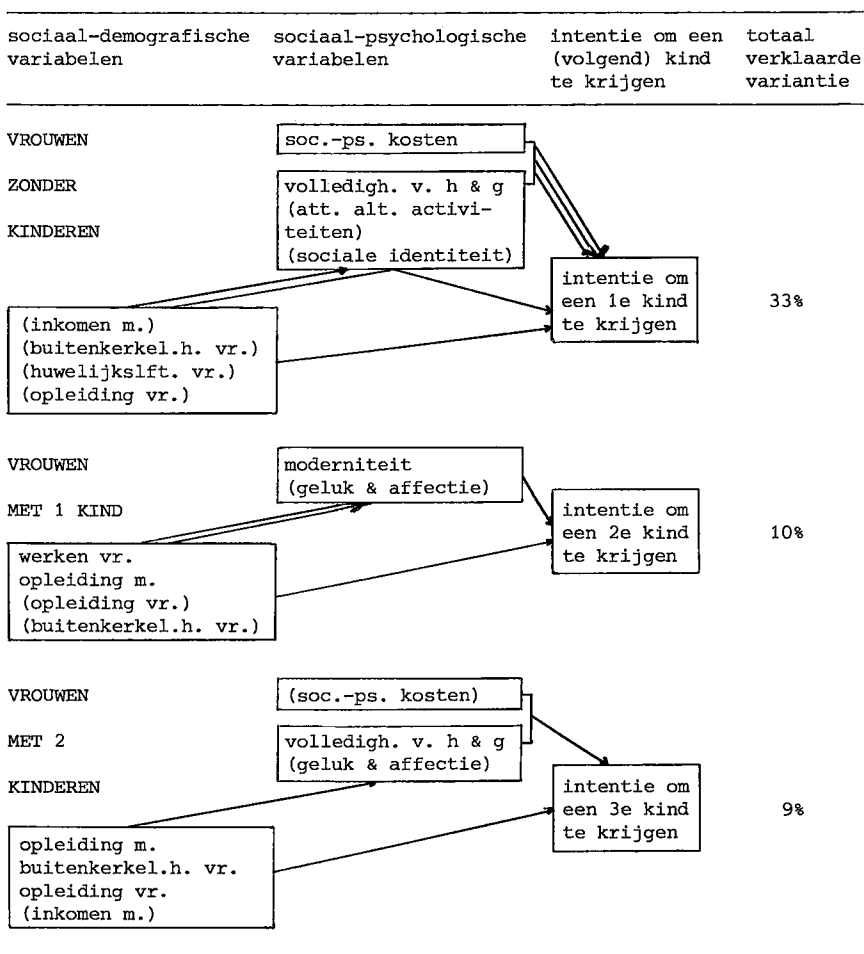
Waar discriminantanalyses gebruikt zijn zal in deze samenvatting alleen gerefereerd worden aan de resultaten van de eerste discriminantfunctie. Dit wordt gerechtvaardigd door de gebleken secundaire betekenis van de tweede functies. Het overzicht van de belangrijkste variabelen en hun onderlinge relaties wordt in beeld gebracht in figuur 7.1. Er zij tenslotte aan herinnerd dat de navolgende samenvatting per onafhankelijke variabele steeds geldt onder de restrictie dat de overige 16 variabelen constant worden gehouden.

7.4.1. De sociaal-psychologische variabelen

De belangrijkste psychologische variabele, ook in die zin dat hij een belangrijke invloed heeft op het grootste aantal vruchtbaarheidswensen is de satisfactie „volledigheid van huwelijk en gezin". Wanneer men de gedachte koestert dat kinderen in een huwelijk een vanzelfsprekendheid zijn, dat kinderen het doel zijn van het huwelijk, dat er daarmee zegen rust op het huwelijk, dat het de band tussen man en vrouw versterkt, en dat het gezin met kinderen de basis vormt van onze samenleving, of, korter gezegd, dat met de komst van kinderen het huwelijk eerst zijn ware doel bereikt en het gezin pas een écht gezin mag heten - wanneer deze attitude in sterke mate aanwezig is heeft dit een positief effect op de vruchtbaarheidswensen: het totaal geplande en geprefereerde kindertal wordt hoger, en bij de

FIGUUR 7.1. De belangrijkste onafhankelijke variabelen* en hun onderlinge verbanden.

(The most important independent variables and their interrelations).

* De nog middelmatig belangrijke variabelen zijn tussen haakjes geplaatst.

vrouwen zonder kinderen en met twee kinderen verhoogt het de intentie om een eerste, resp. een derde kind te krijgen. Alleen bij de vrouwen met één kind is het effect van de perceptie van deze satisfactie te verwaarlozen. We zouden hieraan de conclusie kunnen verbinden dat het in hoog tempo verminderen van de traditionele waarden rond huwelijk en gezin en de functie van kinderen daarin vanaf het

midden van de jaren zestig (zie Kooy, 1975; Glasbergen en Zandanel, 1976; Brinkgreve en Korzec, 1978) de belangstelling voor het kinderloze gezin en het tweekindgezin heeft doen toenemen ten koste van het middelgrote en het grote gezin. Het verminderen van deze traditionele waarden heeft echter tot nu toe geen effect gehad op de belangstelling voor het eenkindgezin, die in deze periode klein was en bleef.

De overige psychologische variabelen die van belang zijn spelen een wat meer specifieke rol dan volledigheid van huwelijk en gezin. Zo is de perceptie van sociaal-psychologische kosten belangrijk in het besluit ten aanzien van het eerste kind, en nog middelmatig belangrijk in het besluit ten aanzien van het derde kind. De belangstelling voor alternatieve activiteiten, en de perceptie van de satisfactie sociale identiteit, leggen alleen enig gewicht in de schaal bij de keuze een eerste kind te krijgen of niet. Moderniteit daarentegen speelt alleen een belangrijke rol in de intentie ten aanzien van het tweede kind.

Tenslotte willen we het in par. 7.3.5 besproken effect memoreren van de satisfactie geluk en affectie ten aanzien van het tweede en derde kind. Ook in het totaal geplande en totaal geprefereerde kindertal bleek een belangrijk vinden van deze satisfactie een negatieve invloed te hebben op de vruchtbaarheidswens. Hoewel deze psychologische factor niet behoort tot de belangrijkste qua invloed, moet hij toch als belangrijk worden beschouwd vanwege de onverwachte en consistente richting van het effect en de interpretatie die hieraan gegeven kan worden.

7.4.2. De sociaal-demografische variabelen

De belangrijkste sociale variabele met de meest algemene invloed is het al dan niet buitenkerkelijk zijn van de vrouw. Kerkelijkheid leidt tot een hoger gepland en geprefereerd kindertal en tot een sterkere intentie om een eerste en derde kind te krijgen. Ook op de intentie om een tweede kind te krijgen heeft het nog een middelmatige invloed in dezelfde richting.

Opleidingsniveau van de vrouw en/of de man heeft alleen een belangrijke invloed op pariteitsspecifiek niveau, met name ten aanzien van het derde kind. Maar ook ten aanzien van het tweede kind speelt het opleidingsniveau van de man een belangrijke en van de vrouw een middelmatig belangrijke rol. De intentie ten aanzien van het eerste kind

wordt alleen enigermate beïnvloed door het opleidingsniveau van de vrouw. In deze multivariate analyses is de richting van het verband steeds positief: een hoger opleidingsniveau versterkt de intentie een volgend kind te krijgen. Voor de vrouwen met één kind en met twee kinderen komt dit overeen met de richting van het enkelvoudige verband tussen opleidingsniveau en intentie. Dit is echter niet het geval voor de vrouwen zonder kinderen: in het enkelvoudig verband hebben de vrijwillig kinderlozen een gemiddeld hoger opleidingsniveau dan de vrouwen die wel een eerste kind willen. De oorzaak van de omkering van deze richting in de multivariate analyse moet gezocht worden in het constant houden van de overige variabelen waarvan in dit geval waarschijnlijk vooral de satisfacties, en de belangstelling voor alternatieve activiteiten een rol spelen. Een hoog opleidingsniveau leidt weliswaar tot een onbelangrijk vinden van de vijf gemeten satisfacties (enkelvoudige produkt-moment correlaties voor alle eerste huwelijken van -0.25 tot -0.35) en een sterkere belangstelling voor alternatieve activiteiten ($.27$; een verband met sociaal-psychologische kosten is afwezig: -0.01), maar binnen een groep vrouwen die de hier gemeten - vrij traditionele - satisfacties van het hebben van kinderen onbelangrijk vinden en die een sterke belangstelling hebben voor alternatieve activiteiten, zullen de hoger opgeleide vrouwen meer geneigd zijn een eerste kind te krijgen dan de lager opgeleide. Dit wijst erop dat een hoger opgeleide vrouw, sterker dan een lager opgeleide vrouw, bepaalde waarden onderkent in het hebben van kinderen die in ons onderzoek niet zijn gemeten. Deze laatste conclusie kan trouwens ook getrokken worden voor de vrouwen met één kind en met twee kinderen, alhoewel hier de algehele insufficiëntie van de meting een veel grotere rol speelt dan bij de vrouwen zonder kinderen.

Een tegengestelde richting in de enkelvoudige en de multivariate samenhang komt bij de in deze par.(7.4.1 en 7.4.2) behandelde variabelen alleen voor in het hierboven genoemde geval. Bij alle andere hier besproken variabelen zijn deze richtingen steeds dezelfde.

Een meer specifiek effect dan godsdienst en opleidingsniveau heeft het al dan niet buitenshuis werken van de vrouw. Alleen bij de vrouwen met één kind geeft deze variabele een sterke samenhang te zien met de intentie een volgend kind te krijgen. Hiertoe is zij minder geneigd wanneer zij arbeid buitenshuis verricht. Specifiek is ook het effect van de huwelijksleeftijd van de vrouw. Alleen

bij de vrouwen zonder kinderen leidt een hogere huwelijksleeftijd tot een zwakkere intentie om een kind te krijgen.

Het inkomen van de man tenslotte speelt een min of meer belangrijke rol bij de vrouwen zonder kinderen en heeft ook bij de vrouwen met twee kinderen nog een middelmatige invloed op de intentie ten aanzien van een volgend kind. In beide gevallen gaat een hoger inkomen samen met een zwakkere intentie om een eerste, resp. een derde kind te krijgen.

7.5. CONCLUSIES EN ONDERZOEKSAANBEVELINGEN

In de inleiding werden twee veronderstellingen geformuleerd over de relaties tussen de sociaal-demografische achtergrondvariabelen, de sociaal-psychologische factoren en vruchtbaarheidswensen. In de eerste hypothese wordt gesteld dat de sociaal-psychologische factoren een belangrijker rol spelen in het verklaren van vruchtbaarheidswensen dan de sociaal-demografische achtergrondvariabelen. In de tweede hypothese wordt verondersteld dat de sociaal-psychologische factoren een deels interveniërende positie innemen in de relatie tussen de sociaal-demografische achtergrondvariabelen en vruchtbaarheidswensen. Deze laatste hypothese stoelt op het feit dat socialisatie binnen of participatie in een bepaalde sociale groepering invloed heeft op de waarden, normen en attitudes die een individu zich eigen maakt.

Onze bevindingen ten aanzien van de eerste hypothese zijn de volgende. Een duidelijke bevestiging vonden we alleen voor zover de vruchtbaarheidswens bestond uit de intentie om tenminste één kind te krijgen bij de vrouwen die (nog) geen kinderen hadden. Geen bevestiging vonden we echter voor de overige onderzochte vruchtbaarheidswensen: het totaal gewenste kindertal, en de intentie om een volgend kind te krijgen bij vrouwen met één kind, resp. met twee kinderen. Wat betreft deze laatste wensen zijn er nu in principe twee mogelijkheden. De hypothese is hier onjuist of - zoals we in par. 7.2 reeds suggereerden - de keuze dan wel de meting van de sociaal-psychologische factoren is inadequaat geweest. Deze twee mogelijkheden hoeven elkaar niet uit te sluiten en in het onderhavige geval doen beide zich in een bepaalde mate voor. De hypothese is onjuist in zoverre dat hij te ruim is. Hiermee bedoelen we dat niet alle (denkbare) sociaal-psychologische factoren meer verklaren dan de sociaal-demogra-

fische variabelen voor alle (denkbare) vruchtbaarheids-wensen. Aan de oorspronkelijke hypothese zouden we dan ook de beperking toe moeten voegen dat hij in de eerste plaats geldig is voor zover onder vruchtbaarheids-wensen op korte termijn uit te voeren intenties begrepen worden en voor zover onder sociaal-psychologische factoren die attitudes begrepen worden die een hoog specificiteitsniveau hebben ten aanzien van de betreffende intentie. Deze thans toegevoegde beperking, die geïnspireerd is op het werk van Fishbein (cf. Fishbein en Ajzen, 1975), wordt duidelijk gesuggereerd door onze onderzoeksresultaten. Het specificiteitsniveau van de tien gemeten sociaal-psychologische factoren is dat van het hebben van kinderen als zodanig, een niveau dat het sterkst aansluit bij de keuze ten aanzien van het eerste kind. De verklaarde variantie door de sociaal-psychologische factoren is hier dan ook aanzienlijk hoger (29%) dan in het geval van de intentie ten aanzien van het tweede en derde kind (beide 4%) en van het totale gewenste kindertal (8 à 9%). Tevens valt het op dat voor de verklaring van de intentie ten aanzien van het eerste kind in de eerste plaats een satisfactieschaal ("volledigheid van huwelijk en gezin") en de kostenschaal van belang bleken (beta's .28 en -.20). Van de tien gebruikte attitudeschalen vormen de vijf schalen die positieve aspecten van het hebben van kinderen meten en de twee die negatieve aspecten meten een rechtstreekse afspiegeling van de elementen die in het besluitvormingsproces een rol spelen dan de drie overige factoren die het proces van afweging beïnvloeden. Een en ander in beschouwing nemend betekent dit dat de zojuist aan onze oorspronkelijke hypothese toegevoegde beperking in onze onderzoeksresultaten steun vindt in zowel de resultaten ten aanzien van diverse vruchtbaarheidswensen als in de resultaten van de verschillende sociaal-psychologische factoren ten aanzien van de meest geëigende vruchtbaarheidswens, nl. de intentie ten aanzien van het eerste kind.

In het licht van deze vernieuwde hypothese kan men stellen dat het totaal gewenste kindertal een minder geschikte intentie is om als afhankelijke variabele te gebruiken. Immers, wanneer hiernaar gevraagd wordt in het begin van het proces van gezinsvorming, nog voordat er kinderen zijn, dan heeft men te maken met een intentie die slechts op langere termijn gerealiseerd kan worden. Gedurende deze tijdsperiode kunnen zich betrekkelijk gemakkelijk gebeurtenissen voordoen waardoor men van gedachten verandert. De geboorte van een of meerdere kin-

deren en de ervaring van het hebben van deze kinderen kunnen zulke gebeurtenissen zijn. De intentie ten aanzien van een (volgend) kind richt zich veelal op de kortere termijn en is daarom geschikter als afhankelijke variabele wanneer men voor de differentiële vruchtbaarheid een verklaring beoogt te vinden op micro-niveau.

Dat een dergelijke benadering zeer succesvol kan zijn bewijzen inmiddels in de Verenigde Staten van Amerika uitgevoerde onderzoeken die gebaseerd zijn op besluitvormingstheorieën. De kern van deze theorieën bestaat steeds uit de door het individu verwachte consequenties van een bepaald gedrag (bijv. het krijgen van een tweede kind) gekoppeld aan de waardering van die consequenties. Percentages verklaarde variantie in de intentie om een bepaald gedrag uit te voeren van 60% zijn hierin geen zeldzaamheid (cf. Davidson and Jaccard, 1974; Werner et al., 1975; Vinokur-Kaplan, 1978). Genoemde onderzoeken zijn alle gebaseerd op het zgn. Fishbeinmodel. In Nederland wordt het Fishbeinmodel toegepast in het onderzoeksproject "Kinderloosheid als alternatief" dat in het kader van het Nationaal Programma Demografisch Onderzoek wordt uitgevoerd door M.L. den Bandt.

Ook de juistheid van de tweede hypothese wordt alleen aangetoond in het geval de intentie ten aanzien van het eerste kind de afhankelijke variabele is. Bij het constant houden van de tien sociaal-psychologische factoren liep de door de sociaal-demografische variabelen verklaarde variantie terug van 12 naar 5%. Een uitzondering vormde de factor kosten die geen interveniërende positie bleek in te nemen; hij werd niet beïnvloed door de sociaal-demografische achtergrondvariabelen en had dus een geheel autonome invloed op de intentie ten aanzien van het eerste kind. Bij de intenties ten aanzien van het tweede en derde kind echter, daalden de verklaarde varianties niet wanneer de sociaal-psychologische variabelen constant gehouden werden. Het veronderstelde interveniërend zijn van hun positie kon hier dus niet aangetoond worden. Evenals in het geval van de eerste hypothese speelt de inadequate keuze van de sociaal-psychologische factoren hierin een rol. Minstens zo belangrijk echter is het op te merken dat het niveau van de door de sociaal-demografische variabelen verklaarde variantie in laatstgenoemde intenties zeer laag is, nl. 6 en 5%. Hiermee is het zeer de vraag of het überhaupt nog zinvol is om te spreken van een interveniërende positie van sociaal-psychologische factoren. Want ook adequaat ge-

kozen sociaal-psychologische factoren zullen nooit voor meer dan 5 à 6% interveniërend kunnen zijn. Anders geformuleerd is hiermee tegelijkertijd de vraag gesteld of de hier gehanteerde sociale variabelen, die gedurende de demografische transitie zo duidelijk de verschillen in de vruchtbaarheid verklaarden (cf. Van Poppel, 1974a, 1974b), nog wel zo veel betekenis hebben voor de differentiële vruchtbaarheid, dat dit interessant genoemd kan worden.

Op deze vraag werd aan het eind van par. 7.3.2 reeds ingegaan. De conclusie daar was dat bij een pariteitsgewijze analyse sociale verschillen waar te nemen zijn die niet als oninteressant afgedaan kunnen worden. Het blijft daarom zinvol om, zolang er verschillen zijn in vruchtbaarheidswensen en -gedrag, te onderzoeken of er sociale of economische factoren zijn die deze verschillen mede bepalen. Mogelijk moeten we het gaan zoeken bij andere sociaal-economische indicatoren dan de tot nu toe gebruikelijke. Hier valt bijvoorbeeld te denken aan de invloed van referentiegroepen of van bepaalde significant others (uit onderzoekingen met het Fishbeinmodel blijkt dat deze laatsten niet onbelangrijk zijn), van de gezondheidssituatie, de huisvestingssituatie en de directe woonomgeving in zowel fysieke als sociale zin. Toch lijkt het niet aan te bevelen om de oude vertrouwde sociaal-demografische benadering van de vruchtbaarheid ogenblikkelijk overboord te zetten. Immers, wat verdwenen is kan terug komen of kan zich in een andere gedaante gaan voordoen dan we tot nu toe gewend waren.

In dit verband zij de aandacht gevestigd op het volgende. Hoewel de sociaal-demografische variabelen ook in de intentie ten aanzien van het eerste kind niet erg veel verklaren is de verklaarde variantie niettemin tweemaal zo hoog als in de intenties ten aanzien van het tweede en derde kind. Dit zou er op kunnen wijzen dat de keuze voor kinderloosheid nog dermate sociaal deviant is dat deze, meer dan de andere keuzes, de ondersteuning behoeft van bepaalde sociaal-demografische omstandigheden, zoals een relatief hoog opleidingsniveau, afwezigheid van het traditioneel-christelijke pronatalistisch getinte patroon van waarden en normen, en het niet al te vroeg verlakt zijn tot een huwelijk. Het is denkbaar dat ook de bewuste keuze voor het eenkindgezin, welke eveneens als deviant aangemerkt kan worden, in de toekomst in licht toeneemende mate zal plaatshebben en dat zich dat in de eerste plaats zal voordoen bij vanouds bekende voorlopergroepen. De geschiedenis van de variabele opleidingsniveau laat

voorts zien dat de invloed van een variabele van gedaante kan veranderen. Vanoudsher ging een hoog opleidingsniveau samen met een lagere vruchtbaarheid. De laatste decennia werd door sommigen een omkering van deze relatie voorspeld, althans in die zin dat het in het post-transitoire tijdperk een positieve relatie verwacht werd tussen sociaal-economische status (waarvoor opleiding een indicator is) en kindertal (cf. Notestein, 1938; Thompson and Lewis, 1965, 294, 330; Heeren, 1973). Uit onze pariteitsgewijze analyse blijkt nu dat de vrouwen die alleen de lagere school doorlopen hebben in grotere getale geneigd zijn te opteren voor één kind, terwijl de vrouwen met een hogere beroeps- of universitaire opleiding enerzijds vaker kiezen voor kinderloosheid en anderzijds vaker voor meer dan twee kinderen. Het effect van opleidingsniveau komt dan veeleer tot uiting in een verschil in spreiding over de diverse keuzemogelijkheden dan in een verschil in gemiddeld kindertal.

Een en ander pleit er voor om de pariteitskeuzes van de conventionele sociaal-demografische subcategorieën voorlopig nog aandachtig te blijven volgen. Hierbij moet men er echter voorshands tevens rekening mee houden dat bij een juiste keuze van sociaal-psychologische variabelen en vruchtbaarheidsintenties de positie van deze psychologische factoren veeleer als dominerend dan als interverniërend gekarakteriseerd zal kunnen worden, zoals in dit onderzoek in de analyse van de achtergronden van vrijwillige kinderloosheid in feite reeds het geval bleek te zijn.

De onderzoeksaanbevelingen die impliciet gegeven zijn in de bovenstaande evaluatie van de onderzoeksresultaten in het licht van de hypothesen komen er op neer dat gezocht moet worden naar een zo strict mogelijke afstemming van de specificiteitsniveaus van vruchtbaarheidsintenties en sociaal-psychologische factoren, waarbij besluitvormingstheorieën een belangrijk kader zullen zijn waarbinnen gewerkt kan worden. Hierbij zal in de eerste plaats gedacht moeten worden aan intenties die betrekking hebben op de korte termijn, zoals de intentie ten aanzien van een volgend kind van een bepaald rangnummer. Bij de relatie met sociale variabelen zal meer dan tot nu toe geschiedde, gezocht moeten worden naar verschillen tussen subcategorieën in de keuzes voor bepaalde aantallen kinderen, te weten 0, 1, 2, 3 en 4.

In de paragrafen 7.3.3 en 7.3.4 komen een aantal aspecten naar voren die een rol kunnen spelen in de keuze voor een tweede kind en die daarom in een volgend onderzoek meegenomen zouden moeten worden. Het betreft hier problemen rond zwangerschap en bevalling of andere fysieke problemen, de wens het eerste kind het gezelschap te verschaffen van een broertje of zusje ofwel een enig kind te vermijden, en de economische omstandigheden van het echtpaar. Ter vergelijking zouden ook steeds de respondenten met andere kindertallen zo veel mogelijk dezelfde vragen moeten krijgen.

In paragraaf 7.3.5 wezen we op het antinatalistische effect van de satisfactie "geluk en affectie" en we interpreteerden dit als de invloed van een sterk individualistische relatie tussen ouder en kind die niet gemakkelijk te onderhouden is met meerdere kinderen tegelijkertijd. Het zou voor een volgend onderzoek aanbeveling verdienen om na te gaan of het mogelijk is deze vermoedelijk vrij moderne satisfactie op meer adequate wijze te meten. Dat de geprefereerde opvoedingsstijl kan samenhangen met de wens voor een (volgend) kind, bij elke pariteit, wordt gesuggereerd door een recent Duits onderzoek (Schultz, 1980, 28). Advies van pedagogen die inzicht hebben in de verschillende wijzen waarop ouders bij hun kinderen betrokken kunnen zijn, zou daarom waarschijnlijk goede diensten kunnen bewijzen.

8. Sociaal-psychologische determinanten van de keuze voor een (volgend) kind: een literatuuroverzicht

In de vorige eeuw kregen echtparen gemiddeld vijf kinderen. In de jaren zeventig is het gemiddelde aantal kinderen gedaald tot 1,7 per gezin. Jonge echtparen van nu wensen gemiddeld ruim twee kinderen, maar omdat sommigen onvruchtbaar zijn en anderen hun wens in de fase van de gezinsvorming naar beneden bijstellen, krijgen ze er uiteindelijk gemiddeld minder. Hun wensen zijn ongeveer als volgt verdeeld over de verschillende gezinsgrootten: 4% wenst geen kinderen, 3% wenst één kind, 62% wil er graag twee hebben, 22% wenst er drie, 6% wenst er vier, en 3% wenst er vijf of meer (Moors et al., 1976). Twee kinderen is duidelijk het meest geprefereerde aantal. Drie kinderen is weliswaar de tweede voorkeur, maar het percentage dat dit verkiest is toch al aanzienlijk lager dan dat voor twee kinderen.

Hoe verloopt nu dit proces van het kiezen voor een bepaald aantal kinderen. Wat drijft mensen om aan een gezin te beginnen, of niet. En waarom wordt er na een eerste kind nog een tweede gewenst en een derde, of waarom is dat juist niet het geval. Het zijn deze vragen waarop we in het navolgende willen ingaan. Sociaal-psychologisch onderzoek op het terrein van de ouderschapsmotivatie is nog maar zeer recent op gang gekomen. Een belangrijke stimulans hierin was het opnieuw in discussie raken van de bevolkingsproblematiek. Een deel van voor ons interessant onderzoeksmateriaal treffen we daardoor aan in sociaal-demografische enquêtes, een ander deel in meer psychologisch georiënteerd onderzoek. Het onderzoeksmateriaal waarop dit artikel gebaseerd is, is afkomstig uit westerse landen (Nederland, de Verenigde Staten van Amerika, België en West-Duitsland), en dateert allemaal uit de jaren zeventig.

Er zij op gewezen dat de motivatie voor ouderschap, zo-

als wij die hier uit de doeken zullen doen, steunt op percepties. Dat wil zeggen, het steunt op wat potentiële ouders en ouders geloven dat het hebben van kinderen betekent voor de ouders aan voor- en nadelen. Daarmee is niet gezegd dat deze percepties ook altijd juist zijn. Een voorbeeld is hier het negatieve beeld dat men heeft van het enig kind, hetgeen een belangrijke motivatie vormt om een enig kind te vermijden en dus een tweede te wensen. Uit wetenschappelijk onderzoek kunnen echter veel van deze negatieve percepties niet of nauwelijks gestaafd worden.

8.1. SATISFACTIES EN DISSATISFACTIES VAN HET HEBBEN VAN KINDEREN

8.1.1. *Algemeen*

Niemand zal ontkennen dat het hebben van kinderen veel betekent voor ouders. Daarmee is echter nog niet gezegd wat het voor ze betekent. Het eenvoudigste dat men hierover kan vaststellen is dat het naast leuke en positieve kanten of satisfacties, ook minder prettige en negatieve kanten of dissatisfacties met zich meebrengt. Verschillende wetenschappers hebben in de afgelopen jaren geprobeerd dit terrein van satisfacties en dissatisfacties verder te structureren. Een schema dat een aardig overzicht geeft is het schema van Arnold et al. (1975), dat we hieronder laten volgen.

ALGEMENE SATISFACTIES

Emotionele satisfacties. Geluk, liefde, gezelschap, plezier, ontspanning; ook wel omgekeerd gezien als afleiding van spanningen en vermijden van verveling of eenzaamheid; verzekering tegen een eenzame oude dag (dit laatste item is door Arnold et al. ingedeeld bij het economisch profijt).

Economisch profijt. Hulp van kinderen in huis of in het bedrijf, door kinderen ingebracht inkomen; oudedagsverzekering voor zover dit economische ondersteuning en fysieke verzorging en hulp betreft.

Zelfontplooiing en -verrijking. Leren van de ervaring van het grootbrengen van kinderen; verantwoordelijkheid dragen en zich verder ontwikkelen; gezien worden als een vol-

wassene, als volwassen vrouw of man; zelfvervulling; gevoel van competentie als ouder; stimulans en doel in het leven; nodig en nuttig zijn.

Identificatie met kinderen. Zien ontwikkelen en opgroeien van kinderen; trots op hun prestaties; terugzien van zichzelf in kinderen.

Gezinscohesie en continuïteit. Kinderen als een band tussen man en vrouw; vervulling van het huwelijk; volledigheid van het gezinsleven; continuïteit van familienaam en familietradities; erfgenamen; toekomstige kleinkinderen.

ALGEMENE DISSATISFACTIES

Emotionele kosten. Algemene emotionele belasting; zorgen over de opvoeding en het gedrag van kinderen; zorgen over hun gezondheid; lawaai en rommel; onhandelbaarheid.

Economische kosten. Financiële kosten van het grootbrengen van kinderen; kosten van hun opleiding.

Beperkingen of indirecte kosten. Gebrek aan flexibiliteit en vrijheid; beperkingen t.a.v. het sociale leven, recreatie, reizen; gebrek aan privacy; beperkingen t.a.v. de beroepsloopbaan en mobiliteit; geen of weinig tijd voor persoonlijke behoeften en interesses.

Fysieke belasting. Extra huishoudelijk werk, verzorging van kinderen; gebrek aan slaap; vermoeidheid.

Negatieve invloed op de huwelijksrelatie. Minder tijd voor de echtgenoot; onenigheid over of naar aanleiding van kinderen; verlies van genegenheid van de echtgenoot.

Interessant wordt het nu om te zien welke van deze aspecten belangrijk gevonden worden in onze samenleving. Daar kunnen we achter komen door er mensen eenvoudigweg naar te vragen. Dit gebeurde in het Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie (NOVOM) dat werd uitgevoerd in 1975. Hierin werden ruim 4500 vrouwen die op het moment van interview minstens één en maximaal 12 jaar getrouwd waren geënquêteerd. Hen werd onder meer gevraagd wat zij zagen als de voordelen, resp. de nadelen van het hebben van kinderen. De meeste vrouwen wisten hierop wel een antwoord te geven en noemden een of meerdere aspecten. Slechts 8% zag geen voordelen of wist geen voordelen

te noemen. Opmerkelijk was echter dat 28% geen nadelen zag of kon noemen (zie hst. 5). In een vergelijkbaar onderzoek in België deed zich eenzelfde verhouding voor; hier wist 2% geen voordelen en 21% geen nadelen te noemen (Deven, 1977b). Dit verschil lijkt goed verklaard te kunnen worden uit de zich in onze cultuur voordoende neiging de negatieve kanten van het hebben van kinderen te verhullen en eventuele negatieve gevoelens en gedachten te onderdrukken. Fortuin (1976) maakt in dit verband melding van de "gelukkige-ouderschapsnorm" volgens welke gevoelens van teleurstelling ten aanzien van het ouderschap verborgen dienen te blijven, zo zeer zelfs dat de ouder die teleurstellingen ook tegenover zichzelf niet wil toegeven. En Veevers (1975) formuleert het als volgt: "In een pro-natale cultuur als de onze worden vrouwen aangemoedigd zich te concentreren op de voordelen en beloningen van het ouderschap. De nadelen worden vrij weinig geaccentueerd". Over het Belgische onderzoek tenslotte vermeldt Deven (1977b, 15) dat "het denken over kinderen in termen van 'nadelen' bij een aantal vrouwen een voorbehoud, om niet te zeggen een zekere weerstand oproept".

Tabel 8.1. laat zien welke antwoorden de vrouwen uit het NOVOM gaven voor zover zij wel voor- of nadelen wisten te noemen. Het meest genoemde voordeel is "gezellig, leuk" (37%). Dit lijkt een typisch Nederlandse wijze om een diffuus gevoel te uiten van positieve waardering voor de belevingssfeer van de primaire groep die het gezin met kinderen is en voor het plezier dat men aan kinderen beleeft. Op de tweede plaats komt "geeft een doel aan het leven" (28%). Het hebben van kinderen is voor veel vrouwen vermoedelijk een belangrijke levens(ver)vulling, een aspect dat richting geeft aan het leven en houvast biedt om te leven. Het op twee na vaakst genoemde voordeel is het "dragen van verantwoordelijkheid" (20%). Opmerkelijk is dat dit aspect niet alleen als een voordeel gezien wordt, maar door een aantal vrouwen ook als een nadeel wordt genoemd, waarin de verantwoordelijkheid voor kinderen kennelijk als te zwaar ervaren wordt (6%). Hetzelfde doet zich voor ten aanzien van de invloed van het hebben van kinderen op de huwelijksrelatie; 13% noemt een positieve invloed op het huwelijk en 1% een negatieve.

Als nadeel noemden de vrouwen verreweg het vaakst "gebondenheid, verlies van vrijheid" (60%). Dit antwoord is nauwelijks minder vaag dan het vaakst genoemde voordeel "gezellig, leuk", en hoeft op zich ook niet te betekenen dat men de gebondenheid als zeer ernstig ervaart. Het tweede

TABEL 8.1. Percentages vrouwen uit de huwelijkscohorten 1963 t/m 1973 die minstens één antwoord gaven in een van de categorieën.
(Percentages women of the marriage cohorts 1963-1973 who gave at least one answer in a certain category of satisfactions and dissatisfactions of having children).

Satisfacties.		Dissatisfacties.	
"Wat zou u zeggen dat de prettige kanten zijn van het hebben van kinderen, wanneer u dat vergelijkt met het hebben van helemaal geen kinderen?"		"Wat zou u zeggen dat de onprettige kanten of nadelen zijn van het hebben van kinderen, wanneer u dat vergelijkt met het hebben van helemaal geen kinderen?"	
Gezellig, leuk	37	Gebondenheid (aan huis), verlies van vrijheid	60
Geeft doel, zin, inhoud aan het leven, weten waarvoor je werkt	28	Zorgen, ook voor later als ze groot zijn	18
Verantwoordelijkheid, zorgen voor iets, iets van jezelf	20	Beperking van andere activiteiten - anders dan werken buitenshuis	11
Geluk, ontvangen en geven van liefde, houden van kinderen	15	Opvoeden is moeilijk	8
Zien opgroeien, ontwikkelen, opvoeden is creatief	14	Niet of moeilijk kunnen werken	7
Vorming primaire groep, gezin pas volledig met kinderen	13	Dingen wel moeten doen, rekening houden met, eisen je op	6
Positieve invloed op de huwelijksrelatie	13	Financiële kosten	6
Stimulering eigen persoonsontwikkeling, contacten met anderen	11	Conflicten, kinderen lastig, vervelend	6
(Emotionele) zekerheid, vooral ook voor "later"	11	Grote verantwoordelijkheid	6
Expansie van het ego, onsterfelijkheid	5	Veel werk, druk, lichamelijk vermoeiend	6
Identiteit, status van volwassene, van vrouw	1	Remming eigen ontplooiing	3
Naturalisme	1	Negatieve invloed op de huwelijksrelatie	1
(N)	(4170)	(N)	(3277)

nadeel is de "zorgen" (18%) die men zich over kinderen maakt. Het derde nadeel geeft andermaal de vrijheidsbeperking aan, maar hier gaat het om concreet genoemde activiteiten waaraan men geen of althans te weinig tijd kan besteden; 11% noemt deze concrete beperkingen, voor zover dit althans niet betrekking heeft op werken buitenshuis.

Als we de antwoorden uit tabel 8.1 leggen naast het hiervoor gepresenteerde schema van Arnold et al., dan blijken de meeste antwoordcategorieën hierin tamelijk moeiteloos ondergebracht te kunnen worden. In het omgekeerde geval gaat dit alleen niet op voor de hoofdcategorie "economisch profijt" waarvan we in tabel 8.1 vrijwel niets terugvinden. Dit zal weinig verbazing wekken daar in een westerse maatschappij kinderen inderdaad bijna uitsluitend een economische last vormen. In dit verband willen we er echter op attenderen dat het niet of nauwelijks noemen van bepaalde aspecten, niet zonder meer betekent dat het dan ook niet belangrijk is. Zo wordt de satisfactie van het verkrijgen van de status van volwassene in het NOVOM nauwelijks genoemd. Verderop zullen we zien dat dit toch wel degelijk belangrijk is. Een en ander kan sterk samenhangen met de verwoordbaarheid van het betreffende aspect en met de aard van de vraagstelling. Resultaten uit een Amerikaans onderzoek (Hoffman et al., 1978) wijzen er echter op dat het vaak noemen van een bepaalde satisfactie of dissatisfactie wel gezien kan worden als een indicatie voor de belangrijkheid voor de individuele ouder of potentiële ouder.

Als we een blik over de grenzen werpen dan zien we dat de percepties van satisfacties en dissatisfacties daar sterke overeenkomsten vertonen met die in ons land. Ook in de Verenigde Staten, België en West-Duitsland staan de emotioneel-affectieve aspecten en het gezelligheidsaspect bovenaan, ook hier gevolgd door de satisfactie een doel te hebben om voor te werken en leven. Aan de debetzijde boekt men hier eveneens in de eerste plaats de gebondenheid en het verlies van vrijheid, en in de tweede plaats de zorgen en de problemen met de opvoeding. Dit laatste echter met uitzondering van de Verenigde Staten, waar de financiële kosten de tweede plaats innemen. De verschillen op dit punt zijn zeer duidelijk. In de Verenigde Staten geeft 40% van de vrouwen dit antwoord, in West-Duitsland 20%, in België 9% en in Nederland 6% (Hoffman, 1975; Urdze, 1978; Deven, 1977b). Nederlanders (of Nederlandstaligen) mogen dan in de internationale volksmond als lichtelijk gierig bekend staan, als het om kinderen gaat echter lijkt geld geen rol te spelen. In hoeverre kinderen in het buitenland ook reëel duurder zijn, valt moeilijk te zeggen.

8.1.2. *Verschillen in percepties tussen ouders en (nog) kinderlozen*

Niet alle bevolkingscategorieën percipiëren de satisfacties en dissatisfacties van het hebben van kinderen precies hetzelfde. Zo blijken moeders meer satisfacties te noemen dan (nog) kinderloze vrouwen en bovendien blijken ze ze ook als belangrijker te ervaren. Ten aanzien van de dissatisfacties doet zich een vergelijkbare tendens voor, hoewel die wat minder duidelijk is dan bij de satisfacties. Moeders zijn geneigd iets minder dissatisfacties te noemen dan kinderloze vrouwen en ook om ze als minder belangrijk te percipiëren. Deze tendens lijkt het sterkst te zijn bij de moeders die (nog) niet meer dan één kind hebben (hst. 5, Niphuis-Nell, 1979b; Hoffman, 1978; Hoffman et al., 1978; Deven, 1977b; Beckman, 1976a). Hiervoor zijn verschillende verklaringen denkbaar. Moeders met één kind ervaren minder satisfacties omdat ze het kleinste mogelijke aantal kinderen hebben. Moeders met één kind zijn echter ook voor het overgrote deel vrouwen die hun gezin nog niet voltooid hebben en dus behoren tot de categorie die nog maar sinds kort moeder zijn en daarmee dus ook een kind hebben dat nog zeer jong is. Het is mogelijk dat ofwel baby's en peuters weinig dissatisfacties teweeg brengen, ofwel dat juist prille moeders minder dan wie ook geneigd zijn om dissatisfacties te percipiëren of te erkennen. Een dergelijke houding zou uit het oogpunt van aanpassing aan de nieuwe rol begrijpelijk en functioneel zijn.

Beckman (1976a) vond dat bij moeders het saldo van satisfacties minus dissatisfacties van ouderschap hoger is dan bij nog kinderloze vrouwen, en dat het saldo van satisfacties minus dissatisfacties van werken buitenshuis lager is voor moeders dan voor nog kinderlozen. Dit wordt enerzijds veroorzaakt door het feit dat kinderlozen sterker geneigd zijn de belemmeringen ten aanzien van het werken buitenshuis als een belangrijke dissatisfactie te percipiëren. Anderzijds wordt het hebben van kinderen zelf voor de moeders een oorzaak om de dissatisfacties van werken sterker te zien, omdat men als men werkt minder tijd en aandacht kan geven aan de kinderen.

8.1.3. *Verschillen in percepties tussen vrouwen en mannen*

Interessant is ook de vraag voor welke sekse het hebben van kinderen meer betekent. Wel is er een duidelijke ten-

dens voor vrouwen de satisfacties als belangrijker te percipiëren dan mannen dat doen (Hoffman et al., 1978; Deven, 1977b; Kirchner et al., 1976). Ten aanzien van de dissatisfacties echter zijn de onderzoeksresultaten inconsistent en strijdig, zodat een totaalbeeld nog ontbreekt. Niettemin kunnen wel al enkele verschillen aangegeven worden. Zo lijkt het beeld dat mannen en vrouwen van satisfacties en dissatisfacties van kinderen hebben iets anders gestructureerd te zijn. Vrouwen percipiëren concretere, "ich-nähere" en gedetailleerder gestructureerde aspecten dan mannen die meer geneigd zijn bredere meer globale en stereotype of romantische percepties te uiten (Rosenstiel, 1979a; Thompson, 1978; Vinokur-Kaplan, 1977; Kirchner en Locasso, 1973). Voorts lijken mannen het "doorgeven aan kinderen" als iets belangrijker te zien. Dit geldt vooral voor de familienaam, maar het geldt ook voor het doorgeven van lichamelijke en geestelijke kenmerken en voor het doorgeven van waarden. Ook zijn ze geneigd de financiële kosten iets zwaarder te wegen dan vrouwen. Daarentegen zijn het echter de vrouwen die de beperkingen ten aanzien van andere activiteiten, waaronder het werken buitenshuis, als ernstiger percipiëren (Hoffman et al., 1978; Hoffman, 1975; Deven, 1977b, 1978; Kirchner et al., 1976; Kirchner en Locasso, 1973). Wat overigens bij vergelijking van onderzoeksresultaten het meest opvalt zijn de zeer sterke overeenkomsten tussen de percepties van vrouwen en mannen. De waargenomen verschillen zijn heel wel verklaarbaar uit het verschil in directe betrokkenheid bij het grootbrengen van kinderen en uit verschillende rollen die vrouwen en mannen geacht worden te vervullen ten opzichte van de kinderen.

8.1.4. *Percepties van kinderen van verschillende leeftijd en verschillend geslacht*

Percepties van satisfacties en dissatisfacties verschillen ook naar gelang de leeftijd en de sekse van de kinderen. Verschillende leeftijden brengen verschillende satisfacties en dissatisfacties met zich mee en om die reden kan men meer gecharmeerd zijn van baby's dan van teenagers of omgekeerd. Een gevolg van de maatschappelijke sekserollen is, dat men van meisjes andere verwachtingen heeft dan van jongens. Het duidelijkst is dit ten aanzien van de familienaam die - althans volgens de huidige huwelijkswetgeving - alleen door mannen aan de volgende generaties doorgegeven kan worden. Omdat mannen bovendien een hogere status hebben dan vrouwen zullen jongetjes later ook deel hebben in

het hogere prestige en de betere maatschappelijke kansen voor mannen. De maatschappelijke prestaties die ze kunnen leveren zullen ook afstralen op de familie. In jongens lijkt men ook vooral de verrassingsfactor hoger te waarderen; bij meisjes is van te voren al wel duidelijk wat ze later zullen worden (Williamson, 1978). In een Amerikaans onderzoek (Hoffman, 1977) werd aan vrouwen gevraagd waarom ze jongens, resp. meisjes wensten. De meest voorkomende redenen om een jongen te willen waren om hun echtgenoot een plezier te doen, om de familienaam voort te zetten - die van de man uiteraard - en om de echtgenoot een kameraad te geven. De meest voorkomende redenen om een meisje te willen waren zelf een kameraad te hebben en omdat het leuk zou zijn "om haar aan te kleden en iets met haar haar te doen". Deze verschillende verwachtingen van jongens en meisjes hebben twee voor ons hier van belang zijnde consequenties. De ene is dat (potentiële) ouders een voorkeur hebben voor jongens, ook nog in de westerse samenleving. En de andere is dat men graag van beide seksen in ieder geval één kind heeft (Williamson, 1976).

8.2. HOE DOET MEN ZIJN KEUZES?

8.2.1. *De individuele en de normatieve benadering*

Ten aanzien van de wijze waarop men zijn keuzes maakt of tot besluiten komt in het proces van gezinsvorming bestaan globaal gesproken twee zienswijzen: de individuele benadering en de normatieve (cf. Day, 1977; Thompson, 1974). In de individuele benadering wordt er van uitgegaan dat individuele, rationele en bewuste elementen een belangrijke rol spelen. Deze termen verwijzen naar de afweging van voor- en nadelen van het hebben van een kind, zoals men zich voorstelt dat het individu dit uitvoert. Het begrip rationeel wordt hierbij niet gebruikt als tegenhanger van het begrip emotioneel. Integendeel, emotionele factoren kunnen (en zullen) hierin een belangrijke rol spelen. Een dergelijke afweging zou inhouden dat het individu een balans opmaakt van alle positieve en negatieve consequenties die hij voor zichzelf verwacht van het hebben van een kind, dit vergelijkt met de positieve en negatieve consequenties van het alternatief, nl. het niet hebben van dat kind, en vervolgens als een goed econoom de saldi vergelijkt. Is het saldo van het hebben van een (volgend) kind groter dan het saldo van het niet hebben van dat kind, dan verkiest hij er nog een kind bij te krijgen. Is het omge-

keerde het geval dan beschouwt hij zijn gezin vanaf dat moment als voltooid.

De normatieve benadering verklaart het krijgen en ook het wensen van kinderen en van een bepaalde gezinsomvang vanuit het bestaan van maatschappelijke normen, algemeen gedeelde opvattingen over wenselijk gedrag op dit gebied. Hoewel de waarden en normen ten aanzien van huwelijk en gezin sinds de jaren zestig aan duidelijke veranderingen onderhevig zijn, gelden de volgende regels toch nog steeds in sterke mate. Van een gehuwd paar wordt verwacht dat het kinderen krijgt en kinderen wenst. De begrippen huwelijk en ouderschap zijn ook nu nog in sterke mate synoniemen, het een impliceert automatisch en vanzelfsprekend ook het ander. Om echter geheel aan de verwachtingen te voldoen is daarbij het hebben van slechts één kind niet voldoende. Pas bij een minimum van twee heeft men voldaan aan de maatschappelijke norm. De norm kan ook overschreden worden door een kindertal dat als te groot beoordeeld wordt. De bovengrens ligt echter minder duidelijk en scherp dan de ondergrens (cf. Griffith, 1973). Een mechanisme waardoor deze normen in stand blijven zijn de negatieve stereotypingen van vrijwillig kinderlozen, van ouders die slechts één kind wensen en van het enig kind zelf. Evaluaties van ouders van grote gezinnen zijn in het algemeen veel minder duidelijk negatief.

De "berekeningen" die in het individuele model door het individu zelf worden gemaakt, blijken in het normatieve model allang door anderen, door de maatschappij, voor hem te zijn uitgevoerd, terwijl hij als vanzelfsprekend de getrokken conclusie zich tot de zijne maakt. Het betekent ook niet dat individuen die zich volgens de norm gedragen het gevoel hebben dat ze daartoe gedwongen worden; integendeel, voor de meesten is dat ook het gedrag dat ze werkelijk zelf wensen. De overlap tussen het normatieve en het individuele model vinden we in dezelfde positieve en negatieve waarden waarop beide gebaseerd zijn. De waarden die verwerkt zijn in het maatschappelijk berekeningsmodel waarop de normen gebaseerd zijn, zijn - althans grotendeels - dezelfde waarden die het individu tijdens zijn socialisatie verinnerlijkt heeft en op grond waarvan hij zijn individuele berekening maakt. De satisfacties en dissatisfacties van het hebben van kinderen zoals die door een individu gepercipieerd worden, worden zo mede beïnvloed door het maatschappelijk verankerde waardensysteem. We vinden daarom in de percepties van verschillende individuen zowel individuele variatie als gemeenschappelijke

elementen.

De mate waarin men komt tot een individuele afweging dan wel zich laat leiden door de normatieve berekening, zal verschillen per individu en per besluit. Degene die een sterk individuele afweging wil volgen, kan echter voor welhaast onoverkomelijke problemen komen te staan. Hij stuit al gauw op de gecompliceerdheid en onoverzichtelijkheid van het probleem en op het gebrek aan feitelijke kennis over de consequenties van het hebben van een (volgend) kind en van het alternatief. Elk van beide keuzes zal ingrijpende gevolgen hebben voor vele levensterreinen en voor zijn hele verdere levensloop. Daarenboven is het een besluit dat het karakter draagt van het onomkeerbare. Een situatie die de besluitvormer licht kan immobiliseren.

8.2.2. *Waarover besluit men?*

Weinig is bekend over de gang van zaken in het proces van besluitvorming. Zo weten we niet in welke fase van de gezinsvorming men welk besluit neemt. Wel is duidelijk dat in de regel een vermenging optreedt van enerzijds het van het begin van het huwelijk af weten hoeveel kinderen men wenst - en dat ook uitvoeren - en anderzijds het steeds per (volgend) kind beslissen of men het al dan niet wenst (Beckman, 1979a; Young, 1975). Men kan zijn huwelijk beginnen met meer of minder vage ideeën omtrent het gewenste aantal kinderen. De geboorten van de achtereenvolgende kinderen kunnen echter steeds cruciale momenten zijn waarna een eerdere wens op grond van de recent opgedane ervaringen opnieuw geëvalueerd en mogelijk herzien wordt. Het uiteindelijk kindertal komt zo tot stand als gevolg van de wisselwerking tussen een lange termijn planning (gewenst kindertal) en een aantal fasen van korte termijn planningen (al dan geen volgend kind).

8.2.3. *Wie besluit er?*

Besluiten ten aanzien van kinderen zijn in de regel een aangelegenheid van twee personen. In hoeverre vindt er tussen echtelieden communicatie plaats over het gewenste kindertal en over de wens tot een volgend kind? Beckman (1979a) concludeert dat een meerderheid van de echtparen het eens is over het feit of er al dan geen beslissing is genomen en dat hun preferenties daarmee overeenkomen. Niettemin stelt ze vast dat er een niet te verwaarlozen

minderheid (20 à 30%) van echtparen is die discrepanties te zien geven in hun antwoordpatronen. Hierbij wordt door de individuen meer overeenstemming gerapporteerd, zowel ten aanzien van de besluitvorming als ten aanzien van de preferenties, dan zich werkelijk tussen de partners blijkt voor te doen. Ook in andere onderzoeken vindt men aanwijzingen voor het voorkomen van een gebrekkige en weinig expliciete communicatie. Rosenstiel (1979a) concludeert dat voor veel paren de vraag over het volgende kind een "taboe-onderwerp" is. Er wordt vaak niet doelgericht over gepraat. Veeleer leidt men uit niet expliciete aanwijzingen af wat de ander wil, of gaat er zonder er over na te denken van uit dat men het eens is.

8.3. WEL OF GEEN EERSTE KIND

8.3.1. *Kiezen voor een eerste kind*

Als motivator tot de wens voor een eerste kind treden de satisfacties op die men verwacht te zullen krijgen en zoals die zijn besproken in par. 8.1. Fawcett (1978) veronderstelt dat daarnaast een positieve motivatie voor met name het eerste kind ook die van de nieuwsgierigheid is. Men is nieuwgierig naar de ervaringen van zwangerschap, bevalling en ouderschap, naar een reproductie van zichzelf en naar het zien opgroeien en ontwikkelen van die reproductie. Ook veronderstelt hij dat de positieve motivaties voor het eerste kind, veel meer dan voor volgende kinderen, van symbolische aard zijn. Dit is gedeeltelijk een gevolg van het gebrek aan ervaring met kinderen, maar belangrijker is dat de motivatie vooral samenhangt met de maatschappelijke rolverwachtingen. Van jonggehuwden verwacht men dat ze ouders zullen (willen) worden, en vooral van vrouwen dat ze moeder zullen (willen) worden. Het eerste kind symboliseert volwassenheid, ouderschap, vrouwelijkheid of mannelijkheid, vervulling van het huwelijk, en het stichten van een "echt" gezin.

Voor met name de vrouw is inderdaad de geboorte van het eerste kind nog steeds een belangrijke initiatie in de volwassenheid en het daarmee verbonden gevoel iets gepresteerd te hebben, competent te zijn. Hoffman (1978) vroeg Amerikaanse vrouwen op welk moment in hun leven ze het gevoel hadden gehad werkelijk volwassen te zijn. Van de vrouwen die nog geen kinderen hadden antwoordde 34% dat dit lag op het moment van "jezelf onderhouden" en 11%

voorzag dat dit het moment zou zijn dat ze moeder waren geworden. Van de vrouwen die inmiddels een kind hadden, antwoordde nog maar 18% dat dit lag op het moment dat je jezelf kon onderhouden en 44% had die ervaring na het moeder worden. Hoewel steeds meer vrouwen het uitoefenen van een beroep buitenshuis belangrijk gaan vinden, lijkt de kans voorlopig gering dat deze activiteit, als initiatie in de wereld der volwassen en competente mensen, de initiatie door het moederschap van zijn eerste plaats zal kunnen verdringen. Onderzoek van Hoffman et al. (1978) suggereert dat ook voor vrouwen met een hoog opleidings- en beroepsniveau de behoefte om de status van volwassene te verwerven door kinderen en om ook op het terrein van het moederschap prestaties te leveren, niet lager is dan bij vrouwen die een dergelijk hoog opleidings- en beroepsniveau niet hebben. Voor de meeste vrouwen zal daarom het hebben van een beroepsloopbaan voorlopig geen alternatief zijn voor het hebben van minstens één kind.

Iets van de externe sociale pressie om een eerste kind te krijgen, komt tot uiting in het onderzoek van Townes et al. (1974). Meer dan ten aanzien van een tweede of derde kind, verwachtten de onderzoekspersonen ten aanzien van het eerste kind een positieve invloed van de komst van dat kind op de relaties met verwanten. Het ging hier om de invloed van het eerste kind op de relatie met de (schoon) ouders en broers en zusters en het geven van kleinkinderen aan de (schoon)ouders. Een dergelijke invloed verwachtte men niet ten aanzien van de relaties met vrienden. Ook uit het onderzoek van Griffith (1973) blijkt dat men meer sociale pressie verwacht van familie dan van leeftijdgenoten.

Tenslotte kan ook de beeldvorming over vrijwillige kinderloosheid en kinderloze echtparen als een stimulus werken om een eerste kind te krijgen, en wel in die zin dat men daarmee de negatieve evaluaties over (vrijwillige) kinderloosheid wil vermijden. Hoewel vrijwillige kinderloosheid veel meer dan ongeveer 15 jaar terug getolereerd en geaccepteerd wordt (Middendorp, 1974, 1975; SCP, 1976) ziet men ook nu nog steeds vrijwillig kinderlozen als behept met negatieve karaktertrekken dan mensen die wel kinderen wensen. De termen waarin deze negatieve evaluaties tot uiting kunnen komen, zijn bij voorbeeld de volgende: geestelijk abnormaal en onaangepast, onnatuurlijk, neurotisch, egoïstisch, egocentrisch, immoreel, emotioneel onvolwassen, onverantwoordelijk, ongelukkig, onvervuld, onvrouwelijk, eenzaam, seksueel incompetent,

een ongelukkig huwelijk hebbend, ontevreden met het leven, gemakzuchtig en een minder sterk karakter hebbend. Ook konden enkele evaluaties vastgesteld worden die in de huidige tijd als meer of minder positief beschouwd worden; vrijwillig kinderlozen worden namelijk ook gezien als autonomer, onafhankelijker, onconventioneler, geëmancipeerder en milieubewuster (Veevers, 1978; Polit, 1978; Veenhoven, 1979a). Maar dat neemt niet weg dat de balans nog duidelijk naar de negatieve kant doorslaat. Deze wijdverbreide negatieve evaluatie kan mede een motivatie zijn om een kind of kinderen te wensen.

8.3.2. *Kiezen voor vrijwillige kinderloosheid*

Niettemin is er een minderheid van echtparen die kiest voor kinderloosheid. Een minderheid die in de afgelopen jaren tot circa 10% van de jonge huwelijken is toegenomen (Niphuis-Nell, 1979c). Wat voor mensen zijn nu deze maatschappelijke afwijkingen? Men treft ze aan in alle sociale categorieën, opleidingsniveaus en godsdienstige groeperingen. Daarnaast vindt men ze echter relatief iets sterker dan de overige bevolking vertegenwoordigd in de stedelijke gebieden, onder hen die gemiddeld op iets latere leeftijd een eerste huwelijk hebben gesloten, onder de niet-godsdienstigen, onder de hoger opgeleiden en onder die echtparen waarvan zowel de man als de vrouw een beroep uitoefent waaraan een relatief hoog inkomen verbonden is (hst. 6; Veevers, 1978).

Veel meer echter dan hun sociale achtergrond verklaren hun percepties van satisfacties en dissatisfacties van het hebben van kinderen, waarom kinderloosheid voor hen de betere keuze is. In het algemeen percipiëren ze minder satisfacties en meer dissatisfacties, en zien ze ook de satisfacties als onbelangrijker en de dissatisfacties als belangrijker dan mensen die wel kinderen wensen. De verschillen tussen vrijwillig kinderlozen en (potentiële) ouders die het meest in het oog springen omdat ze in meerdere onderzoeken naar voren komen, betreffen de perceptie van de negatieve invloed op de huwelijksrelatie, van de zware verantwoordelijkheid voor kinderen, en van de vrijheidsbeperkingen.

Het onderzoek van Bram (1975, 1978) suggereert dat deze vrees voor verstoring van de huwelijksrelatie voortkomt uit een vergaande egalitaire opvatting over deze relatie. Kinderen worden door vrijwillig kinderlozen gezien als een bedreiging voor de gelijkwaardigheid in hun relatie waar-

bij hun vrees met name is dat de traditionele man-vrouw rollen in de taken die het ouderschap met zich meebrengt hun gelijkheid binnen het huishouden zullen aantasten. Zoals ander onderzoek laat zien, is dit voor een op kameraadschap en gelijkheid gebaseerd huwelijk geen ongegronde vrees (Feldman, 1974).

Ook laten de vrijwillig kinderlozen de dissatisfacties van de vrijheidsbeperkingen zwaar meewegen in hun besluit. Het betreft hier de invloed op de mogelijkheid voor de vrouw om buitenshuis te werken, maar het betreft ook de algehele voordelen van de kinderloze levensstijl die veel bewegingsvrijheid toelaat en mogelijkheden openlaat. Veevers (1978) wijst hier op het openhouden van de mogelijkheid tot mobiliteit, zowel wat betreft de beroepsuitoefening als geografisch, de mogelijkheid te reizen, en in het algemeen de mogelijkheid nieuwe ervaringen op te doen en routine en sleur te vermijden. Vooral in de man-vrouw relatie wordt de mogelijkheid van spontaneïteit en van gezamenlijke activiteiten hoog gewaardeerd. Daarnaast ziet men bij vrijwillig kinderlozen een relatieve afwezigheid van generativiteit, althans in die zin dat ze er eerder een voorkeur voor hebben zelf iets te leren dan anderen iets te leren.

8.3.3. *De sekse van het eerste kind*

Ouders kunnen de sekse van hun kinderen niet kiezen, maar in de toekomst gaat dit misschien wel tot de mogelijkheden behoren (Williamson, 1978). Des te interessanter wordt hierdoor de aanwezigheid van een seksevoorkeur van ouders voor hun kinderen. In par. 8.1 vermeldde we reeds een voorkeur voor jongens. Deze voorkeur geldt met name het eerste kind. In het Libelle-onderzoek uit 1975 bleek 56% van de echtparen als eerste kind een jongen te wensen, 25% wenste als eerste kind een meisje en 15% was indifferent; 4% wenste geen kinderen (geciteerd in Heeren en De Vries, 1975). In het NOVOM dat eveneens werd uitgevoerd in 1975, wensten van de nog kinderloze vrouwen die wel van plan waren een eerste kind te krijgen 19% een jongen, 8% een meisje, terwijl 73% indifferent was (Moors en Niphuis-Nell, 1980). In beide onderzoeken worden circa twee maal zoveel jongens als meisjes gewenst, maar het percentage indifferenten is sterk verschillend hetgeen waarschijnlijk een gevolg is van verschillen in de steekproeven en onderzoekopzet. De aanwezigheid van deze voorkeur impliceert dat eerstgeboren meisjes vaker ongewenst zijn

qua sekse dan eerstgeboren jongens. In de Verenigde Staten vond Markle (1974) dat 34% van zijn steekproef die als eerste kind een meisje had gekregen liever een jongen had gehad, terwijl vrijwel niemand van hen die een jongen had gekregen liever een meisje had gehad. Uit een onderzoek in Engeland rapporteert Oakley (1979) dat 44% van de vrouwen die als eerste kind een meisje kregen teleurgesteld waren over de sekse van hun kind, tegen slechts 7% van hen die als eerste kind een jongen kregen. Deze voorkeur ten aanzien van de sekse van het eerste kind blijft bestaan wanneer hij geen broertjes of zusjes meer zou krijgen. Als men de sekse van een enig kind moet kiezen, prefereert men ook in overwegende mate een jongen (Williamson, 1976).

8.4. WEL OF GEEN TWEEDE KIND

8.4.1. *Consequenties van de komst en aanwezigheid van het eerste kind*

In par. 8.1 zagen we al dat ouders meer satisfacties percipieerden van het hebben van kinderen dan niet-ouders, en dat in ieder geval prille moeders relatief weinig dissatisfacties zien. De komst van het eerste kind verandert de houding ten opzichte van kinderen in positieve zin. Maar dat betekent niet dat alles rozegeur en maneschijn is. De komst van het eerste kind betekent een grote verandering in het leven van het echtpaar. Ze worden tamelijk abrupt geplaatst voor het feit dat ze een geheel nieuwe rol moeten vervullen, waarvoor ze bovendien weinig of geen opleiding hebben gehad of praktijkervaring hebben opgedaan. De gezinsorganisatie verandert ingrijpend. Was tot dan toe alles georganiseerd rond de behoeften van volwassenen, nu raken de dagindeling en bezigheden sterk gecentreerd rond de behoeften van het kind. Vooral voor de vrouw kan de verandering zeer groot zijn, wanneer zij tot de eerste geboorte buitenshuis werkte, maar zich nu ineens beperkt ziet tot een aan huis en huishouden gebonden bestaan. Ook zullen de echtgenoten minder tijd en aandacht voor elkaar hebben nu alles rond de nieuwe boreling draait. Het is daarom niet verbazend dat naast een genomen positieve houding ten opzichte van kinderen, de komst van het eerste kind en de periode daarna tegelijkertijd als meer of minder problematisch ervaren kan worden, omdat de aanpassing aan de nieuw ontstane situatie niet altijd vlekkeloos zal verlopen (Rossi, 1968; Russell, 1974).

Een effect van de eerste geboorte is een toeneming van de sekserolscheiding wat betreft de taakverdeling en bovendien een traditioneler worden van de houding tegenover de vrouwenrol en de mannenrol. De man krijgt meer exclusief de taak van kostwinner en de vrouw meer exclusief die van huisvrouw. In het onderzoek van Hoffman (1978) werd aan vrouwen gevraagd of hun man vaak, incidenteel of zelden meehielp in het huishouden. Vrouwen die kortgeleden hun eerste kind hadden gekregen rapporteerden een iets lagere frequentie dan vrouwen die nog geen kinderen hadden. Dit gold zowel voor vrouwen die geen baan buitenshuis hadden, als voor vrouwen die part-time, resp. full-time werkten. Niettemin antwoordde 76% van de vrouwen met een eerste kind dat de geboorte van dit kind hen dichter bij elkaar had gebracht. Als belangrijkste redenen hiervoor gaf men op "het hebben van een gemeenschappelijke taak", "het delen van de vreugdes", en het hebben van "een produkt van onze liefde". Hoffman citeert Durkheim als ze er op wijst dat een scheiding van functies niet een gebrek aan cohesie, aan samenhang hoeft te betekenen, zolang er onderlinge afhankelijkheid is en een gemeenschappelijk doel. Zoals we in par. 8.3 echter reeds aangaven, is de invloed van de geboorte van het eerste kind op de huwelijkssatisfactie mede afhankelijk van de aard van de huwelijksrelatie vóór deze geboorte. Een gesegregeerde rolrelatie in het nog kinderloze huwelijk geeft een grotere kans op stijging van de tevredenheid met het huwelijk na de komst van het eerste kind dan een meer egalitaire relatie in de kinderloze fase (Feldman, 1974).

8.4.2. *Kiezen voor een tweede kind*

Met de bewerkstelling van een toegenomen perceptie van satisfacties en een verminderde perceptie van dissatisfacties, vooral ook van de beperkingen (Fawcett, 1978), lijkt het eerste kind een aardige wegbereider voor het tweede kind. Twee Amerikaanse onderzoekingen laten zien dat de algehele motivatie (verwachte satisfacties minus verwachte dissatisfacties) voor het tweede kind duidelijk sterker is dan die voor het eerste kind (Townes et al., 1974; Beckman, 1976a). Het eerste kind zorgt bovendien voor een motivatie voor een volgend kind die zeer specifiek is voor het tweede kind. Deze motivatie steunt op de vermoede behoefte van het eerste kind aan gezelschap van een leeftijdgenootje binnen het eigen gezin. Het wordt als goed en nodig voor het eerste kind beschouwd dat het een broertje of zusje krijgt. Of, anders geformuleerd, men

wil een enig kind vermijden en vindt het unfair om het het kind aan te doen enig kind te blijven. Deze voor het tweede kind specifieke motivatie vindt men terug in zowel Amerikaans, Australisch, Belgisch als Duits onderzoek (Townes et al., 1974; Beckman, 1976b; Vinokur-Kaplan, 1977; Ware, 1973; Deven, 1978; Urdze, 1978). Minder duidelijk naar voren komende specifieke motivaties zijn de wens ook een kind van de andere sekse te hebben, die vooral zou uitgaan van de ouder wiens of wier sekse nog niet is vertegenwoordigd, het gevoel dat een gezin met maar één kind nog geen "echt" gezin is, en de vrees dat het eerste en enige kind overlijdt en daarmee het echtpaar kinderloos zou achterlaten (Fawcett, 1978; Urdze, 1978; Beckman, 1976b; Ware, 1973).

De wens een enig kind te vermijden, hangt sterk samen met de negatieve stereotypering ten aanzien van het enig kind. De kern hiervan vormt de gedachte dat een enig kind een verwend kind en een eenzaam kind is. Alle andere negatieve evaluaties hangen hiermee samen of zijn er van afgeleid. Doordat het verwend is en niet heeft leren delen met andere kinderen, zou het egoïstisch, egocentrisch en eigenzinnig zijn, sociale vaardigheid missen en geneigd zijn veel aandacht te vragen. Men beschouwt het enig kind daardoor als tamelijk zwaar gehandicapt in zijn persoonlijke ontwikkeling (Terhune, 1974b; Thompson, 1974; Ware, 1973; Urdze, 1978). Dat deze vermeende negatieve invloed op de persoonsontwikkeling uit wetenschappelijk onderzoek niet te staven valt (Terhune, 1974b; Thompson, 1974; Falbo, 1977), doet niets af aan het bestaan van de volkswijsheden hierover en de invloed die dit heeft op de wens voor een tweede kind. Hoewel de persoonlijkheid van het enig kind zich dus niet aanwijsbaar negatiever ontwikkelt dan die van andere kinderen, is het wel opmerkelijk dat onderzoek onder inmiddels volwassen geworden enig kinderen laat zien dat zij het overwegend als onplezierig ervaren hebben als enig kind op te groeien (Terhune, 1974b; Ware, 1973).

Vermoedelijk onder meer in samenhang met het feit dat men het unfair vindt ten opzichte van een kind om het als enig kind te laten opgroeien, worden ook de ouders van een enig kind betrekkelijk negatief geëvalueerd. Rainwater (1965, geciteerd in: Thompson, 1974) vond dat vrouwen met een enig kind, evenals kinderloze vrouwen, gezien werden als neurotisch, egoïstisch en onaangepast. Polit (1978) vond voor ouders van een enig kind een vrijwel even negatieve evaluatie als voor vrijwillig kinderlozen. Henley & Gustavus (1977) vonden voor de ouders van een enig kind

wel een duidelijk positievere evaluatie dan voor vrijwillig kinderlozen, maar ook een duidelijk negatievere evaluatie dan voor ouders van twee, drie, vier en vijf kinderen.

Er zijn aanwijzingen dat ook ten aanzien van het tweede kind externe sociale pressie bestaat en dat die ook hier in de eerste plaats van nauwe verwanten komt (Townes et al., 1974; Vinokur-Kaplan, 1978). Of die minder zal zijn dan ten aanzien van het eerste kind, zoals misschien uit het onderzoek van Townes et al. (1974) afgeleid zou kunnen worden, is echter de vraag. Hier is immers niet alleen de negatieve evaluatie met betrekking tot het echtpaar in het geding, maar ook die ten aanzien van het enig kind.

8.4.3. *Kiezen voor het eenkindgezin*

Het bewust gewenste eenkindgezin is evenals vrijwillige kinderloosheid nooit populair geweest. De percentages van voor de eerste maal gehuwde echtparen of individuen die deze wens uiten komen zelden boven de vier of vijf uit. Nederlands onderzoeksmateriaal uit 1974 en 1975, dat al wel een stijging van vrijwillige kinderloosheid te zien geeft, geeft geen toename te zien van het aantal gehuwde vrouwen dat één kind wenst (CBS, 1974a; Moors et al., 1976). Ook houdt het Centraal Bureau voor de Statistiek in haar bevolkingsvooruitberekeningen niet of nauwelijks rekening met een stijging van het percentage eenkindgezinnen, terwijl het dat wel doet voor het percentage vrijwillig kinderloze huwelijken (CBS, 1976). Recente opiniepeilingen in het buitenland geven wel aanwijzingen voor een toegenomen belangstelling voor het eenkindgezin. Voor de Verenigde Staten worden percentages van 8 en 11 genoemd (NON-Newsletter, 1978; Population, 1976). In West-Duitsland vond men in verschillende onderzoeken percentages variërend van 10 tot 21 (Eltern, 1979; Intercom, 1976; Schwarz, 1978).

Onderzoeksgegevens over vrouwen of paren die slechts één kind wensen zijn schaarser en minder systematisch verzameld dan die over vrijwillig kinderlozen. We kunnen daarom in mindere mate aangeven welke mensen hiervoor kiezen en waarom. En wat we hierover gevonden hebben, moet ook als iets speculatiever beschouwd worden. In de eerste plaats lijkt voor een aantal vrouwen die opgeven één kind te wensen subfecunditeit, een problematische zwangerschap of bevalling of andere fysieke factoren mede een rol te spelen (Deven, 1978; Falbo, 1978; Beckman, 1976b, Hoffman,

1975). En in de tweede plaats is de tendens waarneembaar dat ze in het algemeen minder satisfacties en meer dissatisfacties percipiëren dan vrouwen die wel twee of meer kinderen wensen (hst. 5; Niphuis-Nell, 1979b, Deven, 1978; Beckman, 1976b). Deze verschillen zijn echter minder duidelijk dan die tussen vrouwen die geen en vrouwen die wel minstens één kind wensen. Ten aanzien van de lagere perceptie van satisfacties lijkt er één uitzondering te bestaan. Zowel in een Nederlands als in een Amerikaans onderzoek blijkt er voor vrouwen die één kind wensen een tendens om de affectie in de specifieke relatie ouder-kind als belangrijker te percipiëren dan vrouwen die meer dan één kind wensen dit doen (Niphuis-Nell, 1979b, Beckman, 1976b). Dit zou kunnen wijzen op een meer individueel gerichte oriëntatie op het kind bij de eerste categorie, in tegenstelling tot een meer traditioneel groepsgerichte oriëntatie op het gezin bij de tweede categorie. Hierbij sluit aan de bevinding uit de gegevens van Beckman dat vrouwen die één kind wensen kinderen in mindere mate zien als een bindende factor in de relatie tussen man en vrouw dan vrouwen die meer kinderen wensen. Ook Duits onderzoek wijst in deze richting. Urdze (1978) vond dat vrouwen die meerdere kinderen wensten, kinderen meer zagen als een vanzelfsprekendheid, een sociale norm, als horend bij het leven van een vrouw en bij het huwelijk, dan vrouwen die het bij één kind wilden houden.

Aan de kant van de dissatisfacties stelde Urdze (1978) vast dat de belemmeringen ten aanzien van de beroepsuitoefening een deel vormen van de motivatie niet meer dan één kind te willen. De vrouwen die één kind hadden en er niet meer wensten, waren meer beroepsgeoriënteerd dan de vrouwen die één kind hadden en wel een volgend kind wensten. Ook de onderzoekingen van Hoffman (1975) en Deven (1978) suggereren deze invloed; uit het onderzoek van Beckman (1976b) echter blijkt geen grotere beroepsgeoriënteerdheid, maar wel een zwaarder wegen van de vrijheidsbeperkingen in meer algemene zin. Gegevens uit het NOVOM leveren de suggestie dat een economische motivatie een rol kan spelen, zowel in de keuze voor het eenkindgezin als in de hogere beroeps participatie van de vrouwen die hiervoor kiezen (hst. 5 en 7).

8.5. WEL OF GEEN (MIDDEL)GROOT GEZIN

8.5.1. *Kiezen voor het tweekindgezin*

Knox & Wilson (1978) ondervroegen moeders van twee kinderen en van wie het tweede kind niet ouder was dan vijf jaar. Op de vraag of het eerste kind meer invloed op hen persoonlijk had gehad dan het tweede, antwoordde 49% bevestigend, 20% zag geen verschil en 31% antwoordde ontkennend. Voor de grotere aanpassing die men ervoer na het eerste kind noemde men in het algemeen als oorzaak het verlies van vrijheid en van privacy, en de nieuwe ervaringen als ouder. Als effect van het tweede kind noemde men vooral "minder tijd voor zichzelf" (77%), "meer lawaai" (76%) en "meer werk" (68%). Het toegenomen lawaai wordt vooral veroorzaakt door de al dan niet vreedzame interactie tussen de kinderen. Wat betreft de hoeveelheid werk bevestigde slechts 4% dat "twee even gemakkelijk is als één", maar men ervoer de toename toch ook niet als erg groot. Het gevoel minder tijd voor zichzelf te hebben wordt voorts mede veroorzaakt door de voortdurende interrupties van de kinderen en de grotere vermoeidheid aan het eind van de dag. Niettemin antwoordde 93% van de moeders nooit de wens te hebben gekoesterd terug te kunnen keren naar het eenkindgezin; men vond het tweede kind de moeite waard, onder meer vanwege het gezelschap dat de kinderen elkaar verschaften.

De meeste ouders zien in een gezin van twee kinderen een optimale omvang en zien af van verdere gezinsuitbreiding. De belangrijkste motieven hiervoor die in verschillende onderzoeken teruggevonden worden zijn de afnemende aandacht die men aan elk kind kan besteden, de toenemende hoeveelheid werk, de toenemende financiële kosten, de toenemende beperkingen, een verwachte negatieve invloed op de relatie met de partner, en de overbevolking (hst. 5; Deven, 1978; Vinokur-Kaplan, 1977; Hoffman, 1975; Werner et al., 1975; Terhune, 1973b). Dit laatste motief komt vooral voor bij ouders die stoppen bij twee kinderen of bij een lager kindertal. Voor ouders die bij drie of meer kinderen hun gezin pas als voltooid beschouwen is dit motief minder belangrijk en wordt voorbij gestreefd door de redenen "aandacht voor elk kind", "tijd voor jezelf" en "veel werk" (hst. 5; Hoffman, 1975). Ook de financiële kosten blijken in toenemende mate een rol te spelen naarmate men stopt bij een hoger kindertal. Ten aanzien van de beperkingen doet zich een zekere tweeledigheid voor.

Als het gaat om de belemmering buitenshuis beroepsarbeid te verrichten, dan zien we dat naarmate men stopt bij een hoger kindertal dit in afnemende mate als een motief geldt. Dit wordt waarschijnlijk veroorzaakt door de lagere interesse van deze vrouwen in het verrichten van beroepsarbeid. Maar als de beperking van het hebben van een volgend kind geformuleerd wordt als "minder tijd voor jezelf" hebben, dan zien we in de regel dit motief in belangrijkheid stijgen voor vrouwen die stoppen bij een hoger kindertal.

8.5.2. *Kiezen voor een (middel)groot gezin*

Ondanks de toenemende dissatisfacties is er een niet te verwaarlozen minderheid van ouders die van een derde of daaropvolgend kind meer satisfacties verwacht dan dissatisfacties en daarom kiest voor een (middel)groot gezin. Fawcett (1978) merkt op dat een hoge perceptie van die satisfacties van het hebben van kinderen die gebaseerd zijn op de maatschappelijke rolverwachtingen - status van volwassene, sociale identiteit als vrouw, of man, of ouder - predisponeren tot de wens een groot gezin te hebben. In principe zouden deze behoeften al in grote mate bevredigd kunnen worden door het eerste kind. Mensen echter die de ouderrol in deze betekenis als belangrijk percipiëren, blijken veelal ook een aantal andere traditionele attitudes te hebben die geassocieerd zijn met het gezin als een eenheid van primaire groepsrelaties. Ook andere onderzoeken wijzen op het belang van sociale identiteit en gezinscohesie in de motivatie voor een (middel) groot gezin (hst. 7; Niphuis-Nell, 1979b; Deven, 1978; Werner et al., 1975). Maar ook de affectieve componenten - het houden van kinderen, plezier hebben in kinderen - blijven een rol spelen (Deven, 1978; Werner et al., 1975; Terhune, 1973b). In de motivatie voor het derde kind blijft ook het verschaffen van gezelschap aan de reeds aanwezige kinderen een rol spelen, zij het dat het hier duidelijk veel minder op de voorgrond treedt dan in de motivatie voor het tweede kind (Deven, 1978; Fawcett, 1978; Vinokur-Kaplan, 1977; Werner et al., 1975; Townes et al., 1974). En tenslotte kan ook de seksesamenstelling van de reeds aanwezige kinderen bijdragen tot de motivatie voor een volgend kind. Als de twee eerste kinderen van hetzelfde geslacht zijn, kan de wens een kind van het andere geslacht te hebben mede een rol spelen (Moors en Niphuis-Nell, 1980; Deven, 1978; Fawcett, 1978; Williamson, 1976; Werner et al., 1975; Townes et al., 1974).

In de voorgaande paragrafen bespraken we ook de negatieve stereotyperingen en evaluaties ten aanzien van de gezinsgrootten nul en één als mechanismen die mede konden motiveren tot de wens voor een (volgend) kind. Een eventuele negatieve beeldvorming over ouders van grote gezinnen is veel minder duidelijk gedocumenteerd in de literatuur. Het onderzoek van Henley & Gustavus (1977) suggereert dat de beoordeling van de persoonlijkheid van ouders met meer dan twee kinderen negatiever wordt naarmate het kindertal toeneemt. Niettemin beoordeelde men ouders van vijf kinderen nog als positiever dan ouders van één kind, terwijl men ouders van zes kinderen even positief (of zo men wil: negatief) beoordeelde. Vrijwillig kinderlozen werden onmiskenbaar als het negatiefst geëvalueerd. In dit onderzoek valt tevens op dat de variantie in de evaluatie van vrijwillig kinderlozen en van ouders van een enig kind, door een aantal sociale groeperingen, gering is, terwijl de variantie in de evaluatie van ouders van grote gezinnen vrij groot is. Kortom, de negatieve beeldvorming met betrekking tot het te kleine gezin lijkt een veel unaniemer karakter te dragen dan die met betrekking tot het (te) grote gezin. Hieruit is wellicht ook te verklaren dat uit andere onderzoeken eerder een tendens naar voren komt van een positievere beeldvorming van ouders van een groot gezin indien vergeleken met ouders van een tweekindgezin (Polit, 1978; Oppitz, 1978). Als positieve evaluaties kwamen onder meer naar voren: hartelijk, gezellig, tevreden, actief, sterk, en zeker, hoewel men daarnaast ook de neiging had ze als onvoorzichtig en onverantwoordelijk te kenschetsen. Uit deze variantie in de evaluatie van grote gezinnen blijkt ook weer dat de bovengrens van de gezinsgrootten die men nog acceptabel vindt veel minder duidelijk ligt dan de ondergrens. Hierin speelt vermoedelijk ook mee dat, hoewel men het voortbrengen van een groot aantal kinderen "onverantwoordelijk" en "onvoorzichtig" vindt, men toch ook een zekere bewondering koestert voor de prestaties van de ouders als het gaat om het hanteren en het grootbrengen van hun kinderschaar, vooral als ook nog gesuggereerd wordt dat de vrouw buitenshuis werkt, zoals in het onderzoek van Polit expliciet het geval is.

In hoeverre men na de geboorte van het tweede kind geconfronteerd wordt met externe sociale pressie ten aanzien van de keuze voor een derde kind is niet geheel duidelijk. Het onderzoek van Vinokur-Kaplan (1978) suggereert dat dit wel vermindert, maar toch niet in aanzienlijk mate. Haar onderzoek informeert ons echter niet over de richting

van die pressie. De resultaten van Townes et al. (1974) suggereren dat hierin met name de gepercipieerde nadelige gevolgen voor de maatschappij - zoals overbevolking en wat daarmee samenhangt - een rol gaan spelen. Wellicht is toch de keuze tussen wel of geen derde kind de meest "vrije" keuze, in die zin dat enerzijds een derde kind veel minder dan een eerste of een tweede als een vanzelfsprekendheid geldt, en dat anderzijds de externe sociale pressie om geen volgend kind te krijgen hier vermoedelijk lager is dan ze bij de volgende rangnummers zal zijn. Ter relative-ring moet hierbij echter wel opgemerkt worden dat het punt waar de vanzelfsprekendheid van een volgend kind ophoudt en de antinatalistische sociale pressie begint kan verschillen per sociale groepering.

8.6. KINDERZEGEN: EEN BENARDE TOEKOMST?

Moderne ontwikkelingen in de opvattingen over huwelijk en gezin, zo lijkt het, komen in toenemende mate op gespannen voet te staan met het ouderschap zoals dat thans nog in sterke mate gestructureerd is. Het moderne paar heeft affectie, kameraadschap en egalitarisme hoog in het vaandel staan. De primaire binding en loyaliteit in het gezin is die tussen de partners, ook als er kinderen zijn. Het nagestreefde egalitarisme wenst men een reëlere vorm te geven door een gelijkere taakverdeling binnens- en buitenshuis. Hiermee samen hangt de voortgaande individualisering die aanvankelijk het gezin loskoppelde van kerk en staat, en die nu langzamerhand de kern van het gezin bereikt heeft: de vrouw. Voor haar is het moderne ideaal van de zelfontplooiing steeds moeilijker verenigbaar met de nog altijd sterk cultureel voorgeschreven volledige beschikbaarheid voor haar gezin. In toenemende mate wenst ze individuele modificaties op de rol waarvoor haar ouders nog dachten dat ze in de wieg gelegd werd.

Het huidige ouderschap is echter nog steeds sterk gebaseerd op gescheiden sekserollen van de ouders en op de primaire loyaliteit van de vrouw jegens haar gezin. Dit gezinssysteem staat bovendien niet op zichzelf, maar is sterk verankerd in het huidige maatschappelijke systeem. Hierdoor zijn veranderingen die men zou wensen niet alleen afhankelijk van individuele voorkeuren. Niettemin is het aannemelijk dat genoemde moderne opvattingen ten aanzien van de paarrelatie en de positie van de vrouw in toenemende mate een rol gaan spelen in het afwegingsproces met

betrekking tot de wenselijkheid van een (volgend) kind.
Het wikken en wegen kan er dan licht toe leiden dat
zelfs maar een matige kinderzegen het kind van de rekening
wordt.

9. Het verschil in de sociale en psychologische achtergrond van de perceptie van satisfacties en kosten

In het artikel uit 1975 (hst. 3) werden op grond van de resultaten uit het proefonderzoek van juni 1974 een aantal hypothesen geformuleerd. In hst. 4 hebben we uiteengezet waarom we besloten tot een wat andere aanpak dan aanvanke-lijk in dat artikel voorzien was en we ons zouden beperken tot de analyse van het materiaal dat betrekking heeft op de belangrijkste hypothesen, ofwel op de hoofdlijnen van het causale theoretisch model. Een element dat in dit sche-matisch model niet zo direct zichtbaar is, maar wel in de tekst naar voren werd gebracht, betreft het verschil in achtergrond van satisfacties en kosten.

We veronderstelden dat de perceptie van satisfacties veel meer dan die van kosten, gebaseerd is op waarden, en dat de perceptie van kosten veel meer dan die van satis-facties, gebaseerd is op behoeften. Behoeften zijn indi-vidueel-psychologisch van aard terwijl waarden gelijktij-dig gelokaliseerd zijn in cultuur, maatschappelijke syste-men en persoonlijkheid. In de vijf door ons gemeten satis-facties vindt men, in meerdere of mindere mate, aspecten terug van de waarde van huwelijk en gezin als institutie en als primaire groep waarbinnen men zijn behoeften aan genegenheid en geborgenheid bevredigd kan vinden. Kosten echter, met name immateriële kosten, vinden weinig of geen erkenning in maatschappelijke systemen en in de cultuur.

Op grond van dit onderscheid veronderstelden we vervolgens dat gedurende het proces van gezinsvorming de perceptie van satisfacties veel stabielere zou zijn dan de perceptie van kosten. Anders gesteld: dat de ervaringen van het krijgen en hebben van één of meerdere kinderen minder invloed zouden hebben op de perceptie van satisfacties dan op die van kosten, en dat men de sociaal-psychologische kosten in toenemende mate zou ervaren bij een toenemend kindertal. Een eveneens positieve correlatie tussen de

perceptie van satisfacties en aanwezig kindertal zou veel-
eer een gevolg zijn van een aanvankelijk reeds sterke per-
ceptie met als gevolg een omvangrijk gezin.

Deze hypothesen zijn in wezen met het ons ter beschikking
staande materiaal niet te toetsen. Dit geldt zowel voor
het onderscheid tussen waarden en behoeften, als voor de
causale richting van het verband tussen satisfacties en
kosten enerzijds en het aanwezig kindertal anderzijds.
Toch willen we onze mening hierover geven en deze toelich-
ten aan de hand van gegevens uit het NOVOM.

Als we de verschillende achtergrond van satisfacties en
kosten willen belichten staan ons twee variabelen (groepen)
ter beschikking, nl. moderniteit en de sociale variabelen.
In hst. 3 veronderstelden we dat de negatieve correlaties
tussen de vijf gemeten satisfacties en moderniteit een
aanwijzing vormen voor de op waarden gebaseerde perceptie
van satisfacties, omdat de waarde van huwelijk en gezin
als institutie met voortplanting als belangrijke implica-
tie in de jaren zestig belangrijk begon te verzwakken. Bij
een dergelijk veranderingsproces valt te verwachten dat
individueen met een moderne attitude deze waarde eerder
zullen loslaten dan individuen met een meer traditionele
attitude. Ook in het NOVOM zijn de correlaties van de sa-
tisfacties met moderniteit negatief en vrij hoog. Ze va-
riëren van -0.39 voor continuïteit en zekerheid tot -0.48
voor volledigheid van huwelijk en gezin. Individuele be-
hoeften zullen veel minder beïnvloed worden door culturele
veranderingen. De zeer lage correlatie tussen kosten en
moderniteit die zich behalve in het proefonderzoek, ook
voordoet in het NOVOM (-0.03) lijkt onze opvatting over de
perceptie van kosten te ondersteunen. Op de door ons ver-
onderstelde mogelijkheid van een evolutie van bepaalde
kostenaspecten naar waarden komen we straks nog terug.

In het proefonderzoek concludeerden we reeds dat de hoge
correlaties van opleidingsniveau en kerkelijkheid met de
satisfacties (in het NOVOM voor kerkelijkheid echter 42%
lager) en de lage correlaties met kosten eveneens verwezen
naar het door ons veronderstelde verschil in achtergrond.
Door socialisatie internaliseert het individu de waarden
van het milieu waarin hij opgroeit of verkeert en die van
milieu tot milieu verschillen. Individuele behoeften wor-
den niet op deze manier gevormd. Tabel 4.4 in hst. 4 laat
zien dat ook in het NOVOM de correlaties tussen opleiding
en kerkelijkheid en de perceptie van kosten zeer laag
zijn. Daarnaast laten ook de pariteitsgewijze multivariate

analyses zien dat bij vrouwen zonder kinderen en bij vrouwen met twee kinderen de perceptie van kosten invloed van (enige) betekenis heeft op de intentie om een (volgend) kind te krijgen, maar dat de (zeven) sociaal-demografische variabelen niets verklaren in de perceptie van kosten. Ook deze bevindingen steunen dus het veronderstelde verschil in achtergrond van de door ons gemeten satisfacties en kosten.

In hst. 3 veronderstelden we ook dat bepaalde kostenaspecten van behoeften zouden kunnen evolueren naar waarden wanneer zij erkenning zouden gaan vinden in de cultuur en in maatschappelijke systemen. In dat geval verwachtten we een toenemende relatie met moderniteit, en we verwachtten dit met name voor de behoefte van vrouwen aan ook andere bezigheden dan moederschap en huishouding, de zgn. alternatieve activiteiten of, anders geformuleerd, de indirecte kosten. In het proefonderzoek hadden we geen instrumentarium voor de meting van de perceptie van indirecte kosten of van de belangstelling voor alternatieve activiteiten. In het NOVOM hebben we dat wel. De gegevens die in dit verband interessant zijn zijn opgenomen in tabel 9.1.

De meetwijzen van de diverse dissatisfactieschalen zijn niet identiek. Voor een uiteenzetting verwijzen we naar bijlage B. Daardoor is onder meer de substeekproef niet voor alle schalen dezelfde. De vragen over kosten en over alternatieve activiteiten zijn voorgelegd aan alle vrouwen. De vragen over de redenen waarom men geen volgend kind wil, zijn alleen voorgelegd aan hen die te kennen hadden gegeven niet van plan te zijn een volgend kind te krijgen en aan hen die het nog niet wisten. Niettemin achten we de gegevens in tabel 9.1 voldoende bruikbaar voor ons doel.

Wanneer we de inhoud van de items bekijken van de kostenschaal waaraan we tot nu toe steeds gerefereerd hebben, dan zien we dat deze een menging vormt van directe en indirecte kosten (zie bijlage B). Maar tevens zien we dat het aantal items dat inhoudelijk als direct aan te merken is - vijf - duidelijk hoger is dan het aantal items dat als indirect aangemerkt kan worden - twee -. Deze kostenschaal tendeert er dus naar directe kosten te meten. Te verwachten valt nu dat schalen die directe kosten meten enerzijds, en schalen die indirecte kosten of belangstelling voor alternatieve activiteiten meten anderzijds, onderling hoog zullen correleren, terwijl de correlatie met een schaal uit de tegenovergestelde categorie laag zal

TABEL 9.1. Produkt-moment correlatiecoëfficiënten van diverse dissatisfactieschalen onderling en van deze schalen met moderniteit, opleiding van de vrouw en kerkelijkheid van de vrouw.
(Product-moment correlation coefficients between several dissatisfaction-scales, and between these scales and modernity, education of the wife and religion of the wife).

	Dissatisfacties van het hebben van kinderen		Belangrijkheid van de redenen waarom men (misschien) geen (volgend) kind wil	
	kosten	alternatieve activiteiten	directe kosten	indirecte kosten
kosten	-	.08	.34	.24
alternatieve activiteiten		-	.05	.35
directe kosten			-	.35
indirecte kosten				-
moderniteit	-.03	.37	-.07	.24
opleiding	-.01	.27	-.03	.16
kerkelijkheid	-.03	-.10	-.01	-.14

zijn. Aan de hand van tabel 9.1 kunnen we vaststellen dat deze verwachting juist blijkt te zijn voor vier van de zes correlatiecoëfficiënten. De scheiding tussen directe en indirecte (alternatieve) kosten is in ons materiaal dus wel enigermate aanwezig, maar anderzijds ook niet helemaal scherp te trekken. Daarbij zij opgemerkt dat de twee niet aan onze verwachting beantwoordende correlaties zich concentreren bij de schaal der indirecte kosten. Deze schaal meet in mindere mate een daadwerkelijke belangstelling voor alternatieve bezigheden buitenshuis dan de schaal die de belangstelling voor alternatieve activiteiten rechtstreeks meet.

In het ondergedeelte van tabel 9.1 zijn de correlaties opgenomen van de vier dissatisfactieschalen met moderniteit, opleidingsniveau van de vrouw en het al dan niet buitengewoon kerkelijk zijn van de vrouw. De tendens tot een zeer lage correlatie van kosten met deze drie variabelen is ons uit het voorgaande reeds bekend. We zien dat die tendens zich

ook voordoet bij de andere schaal die directe kosten meet. Het correlatieniveau van de twee schalen die indirecte of alternatieve kosten meten heeft echter wel enige betekenis: het varieert van $|.10|$ tot $|.37|$. We zien dat de indirecte kosten van het moederschap sterker ervaren worden door vrouwen met een moderne attitude en door de hoger opgeleiden en de buitenkerkelijken onder hen. Dit op zichzelf hoeft niet zonder meer te betekenen dat alternatieve bezigheden voor vrouwen van een individuele behoefte evolueren naar een waarde. Het spreekt dit echter ook geenszins tegen, en wanneer we tevens de maatschappelijke situatie anno 1981 in de beschouwing betrekken, waarin de emancipatiebehoefte van de vrouw al reeds duidelijk weerspiegeld wordt in een aantal maatschappelijke instituties, dan lijkt deze evolutie zelfs zeer waarschijnlijk ook ten tijde van het onderzoek (1975) reeds in gang te zijn geweest.

Het hiervoor reeds genoemde tweede aspect uit de hypothesevorming in het artikel van 1975, waaraan we aandacht willen besteden, betreft de relatie van de perceptie van satisfacties en kosten met het aanwezig kindertal. De correlaties tussen deze variabelen zijn reeds gepresenteerd in tabel 4.1 van hst. 4. We lezen daarin af dat de correlaties van aanwezig kindertal met de satisfacties steeds positief zijn, maar in het algemeen niet hoog (.12 tot .26) en dat de correlatie met kosten weliswaar ook positief is maar zeer laag (.03). In tabel 9.2 is gedetailleerdere informatie over deze relaties opgenomen; hierin zijn de gemiddelde scores op de satisfactie- en dissatisfactieschalen weergegeven voor de vrouwen zonder kinderen, met één kind, met twee, en met drie of meer kinderen.

Wanneer we de gemiddelde scores op de satisfactieschalen bekijken dan zien we inderdaad dat, globaal gesproken, de gepercipieerde satisfacties toenemen bij toenemend kindertal, maar we zien ook dat dit op zeer onregelmatige wijze geschiedt. De grootste verschillen in de perceptie doen zich voor tussen de vrouwen zonder kinderen en de vrouwen met één kind; deze verschillen variëren van 0,6 tot 1,4 schaalpunten. De verschillen in de percepties van vrouwen die één kind hebben en zij die er twee hebben zijn steeds zeer klein, waarbij de tendens, voor zover men daarvan mag spreken, tegengesteld is aan de verwachting: de vrouwen met twee kinderen scoren steeds iets lager dan die met één kind. De vrouwen met drie of meer kinderen ervaren de door ons gemeten satisfacties het sterkst. De verschillen

met de vrouwen die twee kinderen hebben, variërend van 0,1 tot 0,5 schaalpunten, zijn echter duidelijk kleiner dan de verschillen tussen vrouwen zonder kinderen en vrouwen met een eerste kind.

Een dergelijke "sprong" in de perceptie van satisfacties tussen vrouwen die (nog) geen kinderen hebben en zij die hun eerste kind hebben, hebben we ook kunnen vaststellen in het aantal antwoorden dat men gaf op de open vraag in ons onderzoek over voordelen van het hebben van kinderen. Vrouwen die (nog) geen kinderen hadden wisten gemiddeld 1,39 voordelen te noemen van het hebben van kinderen tegen 1,70 tot 1,77 voordelen genoemd door vrouwen met één kind, met twee, drie, en vier of meer kinderen (zie hst. 5). Dit verschil in perceptie tussen ouders en (nog) kinderlozen is ook gebleken in onderzoekingen in België en de Verenigde Staten, zoals we in hst. 8 reeds memoreerden. Juist dit vrij grote verschil tussen ouders en niet-ouders dat in alle tot nu toe beschikbare onderzoekingen is terug te vinden, heeft onze veronderstelling over de causale richting van deze relatie gewijzigd. Veel waarschijnlijker is het dat de komst van het eerste kind de perceptie van de satisfacties verhoogt, dan dat de relatie tussen deze twee variabelen omgekeerd van richting zou zijn.

Hieruit volgt ogenblikkelijk een tweede conclusie. We veronderstelden dat de perceptie van de door ons gemeten satisfacties gebaseerd zijn op waarden. De gegevens uit het NOVOM gaven ons geen aanleiding om dit inzicht te wijzigen. Op grond hiervan veronderstelden we vervolgens dat de perceptie van satisfacties daarom tamelijk stabiel zou zijn gedurende het proces van gezinsvorming, althans stabielier dan de perceptie van kosten. Dit laatste nu wordt door de gegevens in tabel 9.2 en de resultaten uit de open vragen (hst. 5) niet bevestigd. Kennelijk is de individuele attitude die gebaseerd is op onderliggende waarden nog redelijk flexibel, een flexibiliteit die zich vooral openbaart na de geboorte van het eerste kind.

De veronderstelde positieve relatie tussen de perceptie van kosten en het aanwezig kindertal doet zich, blijkens tabel 9.2, alleen voor vanaf pariteit 1. Maar dan is ze ook iets groter dan de stijging van de percepties van de satisfacties vanaf pariteit 1. De perceptie van kosten stijgt met 0,8 schaalpunten, die van satisfacties met 0,0 tot 0,5 schaalpunten. Een sterker positief verband tussen de perceptie van kosten en aanwezig kindertal dan tussen de perceptie van satisfacties en aanwezig kindertal doet

TABEL 9.2. Gemiddelde scores¹⁾ op de satisfactie- en dissatisfactieschalen en de gemiddelde belangrijkheidsscores²⁾ van de redenen waarom men geen (volgend) kind wil, voor vrouwen van verschillende pariteit.
(Mean scores on the satisfaction- and dissatisfactionscales and mean importance scores of reasons why the wife does not intend to have a (next) child, by parity).

Pariteit	Satisfacties van het hebben van kinderen					Dissatisfacties van het hebben van kinderen		N	Belangrijkheid van de redenen waarom men (misschien) geen (volgend) kind wil		
	conti-nuïteit en ze-kerheid	moeder-schap als zinge-ving	sociale identi-teit	geluk en affectie	volle-digheid v. huwe-lijk en gezin	kosten	alter-natieve activi-teiten		directe kosten	indirecte kosten	N
0	5,5	5,1	5,1	5,1	4,8	6,3	7,2	656	5,9	6,7	110
1	6,1	6,4	6,2	6,2	6,2	5,6	6,0	838	5,9	5,9	336
2	6,0	6,1	6,0	6,1	6,2	6,1	5,9	1525	6,1	6,0	1295
3+	6,5	6,3	6,5	6,2	6,7	6,4	5,2	474	6,4	5,8	447

1) Dit zijn de scores van dezelfde substeekproeven als welke gebruikt zijn in Niphuis-Nell, 1979, en 1981.

2) Evenals de satisfacties en de dissatisfacties gemeten op een 11-puntsschaal met als gemiddelde 6 en standaardafwijking 2.

zich dus alleen voor wanneer we de vrouwen die (nog) geen kinderen hebben buiten beschouwing laten. Na de geboorte van het eerste kind blijkt de perceptie van kosten zelfs te dalen. Wanneer we dit leggen naast de bevinding dat de perceptie van satisfacties dan juist sterk stijgt, terwijl na de komst van het tweede kind de perceptie van satisfacties op hetzelfde niveau is gebleven maar de perceptie van kosten is gestegen, dan kunnen we concluderen dat de komst van het eerste kind een tijdelijke "honeymoon" te- weeg brengt in het proces van gezinsvorming. In hst. 8 gaven we reeds aan dat het ontstaan van de nieuwe rol van ouder niet in elk opzicht rozegeur en maneschijn is. Het gaat dan om factoren die in het NOVOM niet gemeten zijn zoals de satisfacties met het huwelijk na de geboorte van het eerste kind, en vooral ook de meting van de zeer specifieke psychische, sociale en fysieke kosten die de verzorging van een baby of peuter met zich meebrengt (cf. Russel, 1974; Hobbs en Cole, 1976).

In ons artikel van 1975 (hst. 3) hebben we geen aandacht besteed aan de relatie tussen aanwezig kindertal en indirecte of alternatieve kosten, omdat we in het proefonderzoek niet beschikten over meetinstrumenten voor deze factoren. Het NOVOM geeft hierover wel informatie. In tabel 9.2 zien we dat na de geboorte van het eerste kind de belangstelling voor alternatieve activiteiten daalt, hetgeen overeenkomt met de bevinding van Fawcett (1978). Voor de vrouwen met alleen een eerste kind en de vrouwen met twee kinderen is deze belangstelling ongeveer gelijk. Vrouwen met drie of meer kinderen zijn het minst geïnteresseerd in alternatieve bezigheden. Aardig is het in dit verband ook om te zien welke redenen men als belangrijk aangeeft wanneer men te kennen heeft gegeven (misschien) geen (volgend) kind te willen. In het rechter gedeelte van tabel 9.2 kunnen we aflezen dat naarmate men het gezin voltooid acht bij een hoger kindertal de directe kosten in belangrijkheid toenemen en de indirecte kosten in belangrijkheid afnemen. Deze tendens komt globaal overeen met de tendens die we vonden bij de perceptie van kosten (alleen partiteit 0 wijkt af) en de belangstelling voor alternatieve activiteiten.

Het is tenslotte interessant om aan de hand van de laatste kolommen uit tabel 9.2. op te merken dat bij de vrouwen die geen kinderen wensen het accent van de motivering hiervoor ligt bij de indirecte kosten, terwijl bij de vrouwen die drie of meer kinderen hebben en geen volgend kind willen het accent van de motivering hiervoor ligt

bij de directe kosten.

10. Naschrift: overzicht en evaluatie van de ontwikkelingen in de sociaal-psychologische benadering in het vruchtbaarheidsonderzoek tijdens de jaren zeventig

10.1. INLEIDING

Anno 1981 kan men de onderzoeken die beogen het vruchtbaarheidsgedrag en de verschillen daarin te verklaren ruwweg onderverdelen in drie categorieën: onderzoeken met in hoofdzaak een sociologische invalshoek, een economische, of een sociaal-psychologische invalshoek. Het door ons in de voorgaande hoofdstukken gerapporteerde onderzoek heeft de sociaal-psychologische benadering als belangrijkste uitgangspunt. Alvorens op de recente ontwikkelingen in deze benadering verder in te gaan willen we eerst kort een schets geven van de eerste twee benaderingswijzen.

De sociologische benadering is de oudste. Studies van vruchtbaarheidsverschillen naar sociale groepering vinden we al vanaf het einde van de vorige eeuw. De "ontdekking" van de demografische transitie door Warren S. Thompson in 1929 deed sociologisch georiënteerde theorieën ontstaan over de oorzaken van deze transitie. De eerste omvangrijke vruchtbaarheidssurvey, speciaal gericht op de verklaring van vruchtbaarheidsgedrag, vond plaats in 1941 in Indianapolis in de Verenigde Staten. In Nederland vond de eerste survey van betekenis op lokaal niveau plaats in 1967 (Heeren en Moors, 1968) en de eerste landelijke survey in 1969 (Moors, 1974). Een overzicht van de vruchtbaarheidsonderzoeken die in Nederland hebben plaatsgehad geven Frijling en Zandanel (1978, hst. 3) en Niphuis-Nell (1979c). Hoewel in de sociologische benadering de materiële omstandigheden vrijwel nooit buiten beschouwing worden gelaten en daarin zelfs vaak een belangrijke rol spelen, vormen deze omstandigheden nooit het hoofdbestanddeel en altijd slechts een onderdeel van de benadering.

Binnen de sociologische of sociaal-demografische benadering kunnen weer verschillende visies onderscheiden worden, waartussen de grenzen overigens niet scherp te trekken zijn en waarvoor geen eensluidendheid bestaat wat betreft de terminologie. Zo onderscheidt Heeren (1973), in navolging van Tien (1968), een normatieve, een institutionele en een interactionele benadering, en onderscheidt Moors (1974), in navolging van Ford en De Jong (1970), verklaring van vruchtbaarheidsgedrag vanuit sociale aggre-gaatsystemen en die vanuit sociale actie systemen. Fawcett (1977) onderscheidt de sociaal-demografische benadering die gericht is op veranderingen en ontwikkelingen op de lange termijn en dus op de demografische transitie, en de sociaal-structurele benadering die meer synchronisch georiënteerd is en de nadruk legt op waarden, normen, en rollen. Bagozzi en Van Loo (1978) maken een onderverdeling van de sociologische vruchtbaarheidsmodellen in demografische analyses, d.z. sociaal-economische verklaringen van de demografische transitie, normatieve modellen, en verklaringen vanuit de roltheorie. In deze terminologieën en beschrijvingen valt uiteraard overlap te bespeuren waarop we hier niet verder willen ingaan. Ze zijn hier slechts gegeven om te illustreren dat de sociologische benadering geen enkelvoudige invalshoek is, maar op haar beurt weer verschillende benaderingswijzen herbergt.

De economische benadering ontstond rond 1960. Omdat deze benadering zich vnl. richt op de verklaring van vruchtbaarheidsgedrag op het niveau van het individu of van het gezin, wordt deze veelal de micro-economische benadering genoemd. Een samenvatting en overzicht van deze theorie en de ontwikkelingen erin vinden we bij Andorka (1978) en bij Bagozzi en Van Loo (1978) aan wie we de volgende schets ontleenen. Uitgangspunt was aanvankelijk de economische theorie van het consumentengedrag, waarin kinderen gezien worden als consumptiegoederen. Het aantal kinderen per gezin wordt verklaard uit de voorkeuren voor verschillende consumptiegoederen (verdeeld in kinderen en overige consumptiegoederen), de prijzen van deze goederen, en het inkomen. Het individu of het paar kiest een bepaalde combinatie van deze twee soorten goederen op rationele wijze, dat wil zeggen, zodanig dat zijn of hun satisfactie (nut, of "winst") met die combinatie maximaal is, ofwel: groter is dan de satisfactie met enige andere combinatie zou zijn. Als pionier van deze benadering vindt men de naam van Gary S. Becker (1960) veelvuldig genoemd.

In een latere fase wordt deze theorie geïntegreerd met de nieuwe theorie van het consumentengedrag (Becker, 1965; Lancaster, 1966) en met de economische theorie van het gezin (Schultz, 1974), ook wel genoemd 'a theory of household production and consumption' of 'the new home economics'. In deze benadering wordt verondersteld dat de vraag naar kinderen bepaald wordt door een besluitvormingsproces van het gezin waarin de investeringen van tijd en goederen gecombineerd worden om 'more basic commodities', waaronder kinderen, te produceren. Pogingen om ook niet-economische variabelen op te nemen in de economische theorieën van het vruchtbaarheidsgedrag vinden we bij Harvey Leibenstein (1957, 1974, 1975), Richard A. Easterlin (1969, 1975) en Boone A. Turchi (1975a, 1975b). Zo introduceert Leibenstein o.m. de invloed van sociale vergelijking met significante anderen en hun consumptieniveau, en Easterlin en Turchi de invloed van 'tastes' en normen - ten aanzien van zowel kinderen als andere goederen en diensten - die kunnen verschillen per individu en per groep. Andorka (1978) noemt dit dan ook pogingen om de economische en de sociologische vruchtbaarheidstheorieën te combineren. In Nederland is tot nu toe geen micro-economisch onderzoek naar vruchtbaarheidsgedrag verricht.

De sociaal-psychologische benadering tenslotte is de jongste loot aan de stam der vruchtbaarheidstheorieën en ontsproot omstreeks 1970. Dit lijkt een direct gevolg te zijn geweest van de plotselinge bemoeienissen van een aantal - Amerikaanse - psychologen met de verklaring van vruchtbaarheidsgedrag. Onder hen behoren James T. Fawcett (1970, 1972, 1973), Lois Wladis Hoffman (1972; Hoffman en Hoffman, 1973), Kenneth W. Terhune (1972b, 1974c) en Martin Fishbein (1972; Davidson en Jaccard, 1973, 1974; Werner et al., 1975) tot de belangrijkste aanstichters. De sociaal-psychologische benadering in het NOVOM stoelt op de eerste rapporten en informele papers van Fawcett en Hoffman en op de eerste meetinstrumenten die zij in een experimenteel stadium hadden ontwikkeld (zie Niphuis-Nell, 1974).

Thans, anno 1981, kunnen er binnen de sociaal-psychologische benadering twee verschillende invalshoeken onderscheiden worden. Deze twee invalshoeken hebben met elkaar en met de micro-economische benadering gemeen dat ze het 'utility model' tot grondidee hebben. Kinderen vervullen een functie voor ouders, bevredigen bepaalde behoeften,

brengen bepaalde satisfacties, 'utilities' teweeg. Daartegenover staat dat ze ook materiële en immateriële kosten, dissatisfacties of 'disutilities' met zich meebrengen. Onder deze kosten worden ook de indirecte kosten, 'opportunity costs', gerekend. Dit zijn de (netto)-satisfacties van de alternatieven die men moet opgeven, wanneer men kiest voor een (volgend) kind of voor een bepaald kindertal. In het economische utiliteitsmodel worden alleen economische factoren ingevoerd: het inkomen van de man, het inkomen van de vrouw, veelal in de vorm van haar potentiële inkomsten als 'opportunity costs', de financiële kosten van het krijgen en grootbrengen van een of meer kinderen, en de financiële kosten van de alternatieven voor een (volgend) kind of een bepaalde gezinsgrootte, zoals bij voorbeeld consumptiegoederen. In het sociaal-psychologische utiliteitsmodel worden in de allereerste plaats sociale en psychologische satisfacties en kosten ingevoerd, wat niet wegneemt dat men in deze modellen ook veelal enkele economische items opneemt. Ook de sociaal-psychologische benadering gaat dus in feite uit van rationeel gedrag op de hiervoor gedefinieerde wijze. In de berekening van het maximale nut worden echter in de eerste plaats sociale en psychologische factoren betreffende kinderen en alternatieven meegewogen, dit in tegenstelling tot de werkwijze in de economische benadering. Een overeenkomst tussen de beide sociaal-psychologische invalshoeken en de sociologische benadering is dat ook in de eerste benaderingswijzen soms expliciet gepoogd wordt om de invloed van sociale normen te meten.

Uit het bovenstaande is al naar voren gekomen dat het verschil tussen de twee sociaal-psychologische invalshoeken niet fundamenteel van aard is daar ze beide op hetzelfde grondidee berusten. Het verschil is evenwel te vinden in de wijze waarop dit grondidee, het utiliteitsprincipe, in de onderzoekspraktijk wordt uitgewerkt en - daarmee samenhangend - de keuze van de afhankelijke (vruchtbaarheids)-variabelen en de aard van de resultaten die verkregen worden. De eerste zullen we de 'value-of-children' benadering noemen, de tweede de benadering vanuit besluitvormingsmodellen.

In laatstgenoemde benadering refereert men expliciet aan besluitvormingstheorieën of daarmee sterk verwante theorieën, hetgeen impliceert dat het model vrij strak geformuleerd is. Dit komt tot uiting in de wiskundige formules die gehanteerd worden en waarin aangegeven wordt op welke wijze de verschillende items samengevoegd moeten worden om

te komen tot één eindcijfer dat de gedragsintentie, danwel het toekomstig gedrag - meestal het al dan niet krijgen of proberen te verwekken van een (volgend) kind - moet voorstellen. In een aantal onderzoeken wordt vervolgens na verloop van enige tijd, meestal één à twee jaar, nagegaan of het voorspelde gedrag ook daadwerkelijk is uitgevoerd. Analyse van de invloed van de verschillende items waaruit het model is samengesteld levert informatie over het belang van de verschillende aspecten die in de keuze een rol spelen. De vragenlijsten die voor het verkrijgen van de gegevens voor deze modellen gebruikt worden bevatten vrijwel steeds alleen gesloten vragen, met vrijwel steeds bipolaire antwoordcategorieën (vaak de semantische differentiaal).

De onderzoekspraktijk in de value-of-children benadering is wat meer amorf van karakter en daardoor ook moeilijker te beschrijven. De benadering is minder duidelijk gericht op de voorspelling van een enkelvoudige vruchtbaarheidsintentie (wel of geen volgend kind) en biedt veel minder duidelijke aanknopingspunten voor de voorspelling van reëel gedrag. Totaal gewenst kindertal of totaal additioneel gewenst kindertal zijn vaak de afhankelijke vruchtbaarheidsvariabelen. In de vragenlijsten worden meestal zowel open als gesloten vragen opgenomen, en deze laatste zowel met uni- als met bipolaire (Likert items) antwoordcategorieën. Er is niet op voorhand een model ter beschikking waarin de antwoorden op alle vragen een plaats hebben en tot een voorspellend eindcijfer worden samengevoegd. Meestal worden de verschillende onderdelen van de vragenlijst afzonderlijk geanalyseerd en in verband gebracht met vruchtbaarheidsattitudes.

Voordelen van de besluitvormingsbenadering zijn dat de analysemethode duidelijk gestructureerd is, dat de resultaten goed interpreteerbaar zijn, dat de verklaarde variantie in de vruchtbaarheidsintentie veelal hoog is, dat het ook gericht is op de voorspelling van vruchtbaarheidsgedrag en dat de verklaarde variantie in reëel gedrag nog van middelmatig niveau blijkt te zijn. We zullen zien dat een verklaringsniveau voor de intentie van rond de 60% niet zeldzaam is en dat dit niveau voor het reële gedrag varieert van 16 tot 35%. Dit niveau steekt duidelijk af tegen de resultaten behaald in micro-economisch onderzoek waarin, volgens Bagozzi en Van Loo (1978, 222), zelden meer dan 20 à 30% van de variantie in vruchtbaarheidsattitudes wordt verklaard. Dat de voorspelling vaak tot op zo grote hoogte succesrijk is, heeft de besluitvormings-

benadering onder meer te danken aan het feit dat de afhankelijkke variabele meestal een enkelvoudige vruchtbaarheidsintentie is die zich richt op de korte termijn. Op zich kan dit als een nadeel beschouwd worden omdat we nu eenmaal graag verklaringen hebben voor de ontwikkelingen op de wat langere termijn. Op individueel niveau zal dit bezwaar waarschijnlijk moeilijk te ondervangen zijn zonder dat het verklarend vermogen aanzienlijk daalt. Op aggregaatsniveau echter zouden wellicht analyses per pariteit en een synthese van deze transversale gegevens een indruk kunnen geven van oorzaken van ontwikkelingen op iets langere termijn - nl. het gehele proces van gezinsvorming.

Een voordeel van de value-of-children benadering is de grotere mate van gedetailleerdheid van de informatie die het kan verschaffen. Tegelijkertijd levert dit het nadeel op van een grotere kans op inconsistente conclusies voortkomend uit verschillende soorten vragen (zie bijv. hst. 5), wat de interpretatie van de resultaten kan bemoeilijken.

We zullen nu een overzicht geven van de onderzoeken die zijn verricht vanuit het value-of-children perspectief (par. 10.2) en vanuit het besluitvormingsperspectief (par. 10.3). Op het laatste type onderzoek zullen we uitvoeriger ingaan dan op het eerste, omdat dit eerste moeilijker in kort bestek te beschrijven valt dan het tweede, en vooral ook omdat het in de voorgaande hoofdstukken behandelde onderzoek een voorbeeld is van het eerste type. Wel zullen we een overzicht geven van de belangrijkste onderzoeken die in de jaren zeventig zijn verricht binnen de value-of-children benadering. Dit zullen we ook doen voor de onderzoeken vanuit de besluitvormingsbenadering, maar hierbij zullen we wat verder op diverse aspecten ervan ingaan. In 10.4 tenslotte worden de verspreide evaluerende opmerkingen uit vnl. 10.3 samengevat en verwerkt tot onderzoeksaanbevelingen.

10.2. ONDERZOEKINGEN IN HET KADER VAN DE VALUE-OF-CHILDREN BENADERING

Binnen de onderzoeken die onder de value-of-children benadering gerangschikt kunnen worden domineert het internationale onderzoeksproject waartoe James T. Fawcett in 1972 het initiatief nam en waaraan we de naam voor deze benadering ontleenden. Het "Value-of-Children (VOC) Project" werd uitgevoerd in twee fasen, terwijl er een groot

aantal onderzoekers in participeerden. Het is voornamelijk gericht op ontwikkelingslanden; de enige ontwikkelde landen die deelnamen waren Japan (alleen in de eerste fase) en de Verenigde Staten. We zullen eerst dit project bespreken en daarna ingaan op andere aanverwante onderzoeken.

In de eerste explorerende fase van het VOC-project, waarvan het veldwerk werd verricht van 1972 tot en met 1974, namen zes landen deel: Taiwan, Japan, Korea, de Filipijnen, Thailand, en de Verenigde Staten (Hawaii). De steekproeven bestonden uit echtparen met minstens één kind, waarvan de vrouw tussen de 20 en 34 jaar oud was en de man tussen de 20 en 44 jaar. De steekproefomvang varieerde van 360 tot 557 respondenten per land. Er werd gewerkt met open vragen, soms gevolgd door rangordening van de zelf genoemde items, en met gesloten vragen, waaronder Likert items. Er waren vijf hoofdthema's te onderkennen: vragen over economische en sociaal-psychologische satisfacties en kosten van kinderen, resp. jongens en meisjes, en redenen waarom men wel of geen volgend kind wenst; vragen over verschillende aspecten van de gezinsgrootte en over de seksesamenstelling van de kinderschaar; vragen met betrekking tot sociaal-psychologische factoren die niet direct betrekking hebben op satisfacties en kosten van kinderen, zoals moderniteit en religiositeit; vragen over geboortenregeling; en tenslotte, vragen over de sociale en economische achtergrond van de respondent. De vergelijkende analyse van de belangrijkste onderzoeksresultaten verscheen in 1975 (Arnold et al.).

Tot op vrij grote hoogte zijn acht van de tien sociaal-psychologische attitudeschalen uit het NOVOM vergelijkbaar met negen van de tien 'VOC social-psychological dimensions' (zie bijlage B) uit deze eerste fase van het VOC-project. De analyse van het materiaal is echter dermate verschillend van de wijze waarop in het NOVOM is geanalyseerd dat het moeilijk is om vast te stellen of de verklaring van vruchtbaarheidswensen in het VOC-project bevredigender resultaten opleverde dan in het NOVOM. Voor de Verenigde Staten was de verklaarde variantie in het totaal gewenst kindertal door zes sociaal-demografische variabelen 12%, werden daaraan vijf economische dimensies toegevoegd dan steeg dit percentage tot 28%, de daaropvolgende toevoeging van de tien sociaal-psychologische factoren leverde uiteindelijk 33% verklaarde variantie op (Arnold et al., 1975, 116). In het NOVOM was de verklaarde variantie in het totaal gewenste kindertal door de sociaal-psycho-

logische factoren alleen, slechts 8 à 9% (zie hst. 7). We vermoeden daarom dat een vergelijkbare analyse op het materiaal van de Verenigde Staten wat betere resultaten opleverd zou hebben, maar anderzijds ook geen resultaten die even bevredigend zijn als die welke behaald kunnen worden met besluitvormingsmodellen.

Het veldwerk van de tweede fase van het VOC-project werd verricht van 1975 tot en met 1977. In deze ronde namen acht landen deel: Indonesië, Korea, de Filipijnen, Singapore, Taiwan, Thailand, Turkije en de Verenigde Staten. Daarnaast werd een iets beperkter onderzoek in West-Duitsland (Beieren) in deze fase opgenomen. De steekproeven bestonden uit gehuwde vrouwen, meestal niet ouder dan 39 jaar, en steekproeven van een kwart tot de helft van hun echtgenoten. De steekproeven waren landelijk representatief, behalve voor Indonesië en West-Duitsland, en varieerden in omvang van 977 tot 2614 vrouwen en van 382 tot 1311 mannen. De Duitse steekproef week enigszins af: deze bestond uit 296 gehuwde vrouwen van 32 jaar of jonger en met precies één kind; er werden geen mannen ondervraagd. De vragenlijst was in veel opzichten gelijk aan die in de eerste fase, maar er werden ook verbeteringen in opgenomen en enkele nieuwe onderwerpen toegevoegd. De eerste vergelijkende analyse van de onderzoeken verscheen in 1979 (Bulatao, 1979a).

Deze eerste vergelijkende rapportage is gebaseerd op een beperkt aantal vragen en voornamelijk op open vragen over de voor- en nadelen van het hebben van kinderen. Het theoretisch kader waarin Bulatao zijn analyse plaatst is dat van de demografische transitie. Hiertoe vergelijkt hij de groepen landen met een hoge vruchtbaarheid (Turkije, Indonesië, de Filipijnen, en Thailand), met een gematigde vruchtbaarheid (Korea, Taiwan, en Singapore), en met een lage vruchtbaarheid (de Verenigde Staten, en West-Duitsland). Additioneel vergeleek hij ook regio's met verschillende vruchtbaarheid, en groepen individuen met verschillend gezinsplanningsgedrag, "high-parity nonlimiters" en "low-parity limiters". Hij gaat uit van negen verklarende factoren voor de vruchtbaarheidstransitie: toenemende beschikbaarheid en effectiviteit van anticonceptie, huwelijksuitstel, sterftedaling, toenemende aspiraties voor het paar zelf en voor de kinderen, afnemende economische betekenis van kinderen, opkomst van het geïndividualiseerde gezin, afnemende culturele prikkels voor een hoge vruchtbaarheid, verbeterde fecunditeit, en hogere inkomens. Bulatao volgt Easterlin (1974) wanneer hij stelt dat

sommige van deze factoren (bijv. de toenemende aspiraties) de vraag naar overlevende kinderen (d.i. de gewenste vruchtbaarheid) beïnvloeden, andere (bijv. huwelijksuitstel) het aanbod van kinderen (d.i. de potentiële vruchtbaarheid), en dat tenslotte de toenemende beschikbaarheid van anticonceptie de kosten van geboortenbeperking beïnvloedt. Hij is in de eerste plaats geïnteresseerd in de factoren die de vraag naar kinderen beïnvloeden omdat deze een directe invloed hebben op de percepties van satisfacties en dissatisfacties van het hebben van kinderen, en die veranderingen veroorzaken die beschouwd mogen worden als de 'value-of-children transition'. Er worden dan een aantal hypothesen geformuleerd over de samenhang tussen de verklarende (vraag-)factoren en de percepties van satisfacties en dissatisfacties, en deze worden getoetst aan het beschikbare onderzoeksmateriaal van de negen landen.

De resultaten van dit onderzoek worden door Bulatao in een tweede publikatie (Bulatao, 1979b) vergeleken met een secundaire analyse van materiaal uit 14 additionele landen (waaronder Nederland). De resultaten uit deze secundaire analyse blijken die uit het VOC-project grotendeels te bevestigen. Ze worden kort samengevat in het volgende citaat: "The essential conclusions..... were that economic benefits from children decline in salience during the fertility transition; that rising aspirations lead to heightened concern about restrictions on parents and greater interest in psychological appreciation values in childrearing; that perceived financial costs and childrearing demands do not vary systematically across fertility levels; that rewarding interactions values increase in salience, reflecting the growing prevalence of the conjugal family; and that values involving cultural props for high fertility show no decline" (Bulatao, 1979b, 49). De poging om een theorie van de value-of-children transitie te ontwerpen en deze te toetsen aan empirische gegevens is tot nu toe volstrekt uniek. Het feit dat dit gebeurt op grond van transversale in plaats van op historische gegevens, mag methodologische twijfels oproepen, de analyse is er nauwelijks minder interessant om.

De theoretische aanpak en de operationalisering ervan in het VOC-project vond al vrij snel navolging in enkele Europese landen. Behalve in West-Duitsland (zie ook: Urdze, 1978, en Bolte, 1980), dat op een directere wijze bij het VOC-project was betrokken, gebeurde dit in drie andere

landen in het kader van een min of meer conventionele vruchtbaarheidssurvey. In Nederland werd in 1975 het veldwerk verricht van het NOVOM waarvan de resultaten van het value-of-children gedeelte in de voorgaande hoofdstukken zijn neergelegd. Het ontwerpen van een vragenlijst voor nederlandstaligen geschiedde in samenwerking met de Belgische onderzoeker Freddy Deven van het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies te Brussel. Het veldwerk van het Belgische onderzoek, waarin vergelijkbare vragen waren opgenomen als in het Nederlandse, werd uitgevoerd in 1975-1976. De steekproef is getrokken uit de Nederlandstalige bevolking en is representatief voor alle 20- tot 44-jarige vrouwen en voor de gehuwde vrouwen van 16 tot 19 jaar. Daarnaast werd de eventuele partner van de 25- tot 29-jarige vrouwen ondervraagd. In totaal omvatte de steekproef 4877 vrouwen en 716 mannen. De eerste resultaten van het value-of-children gedeelte werden gepubliceerd in 1977 (Deven, 1977b). Recentelijk volgde Oostenrijk nog waar in 1978-1979 het veldwerk van de eerste fase van een longitudinaal vruchtbaarheidsonderzoek werd verricht onder ruim 2700 vrouwen van de huwelijkscohorten 1974 en 1977. De resultaten van het value-of-children gedeelte werden gepubliceerd door Haslinger (1980).

Tenslotte moet nog het onderzoek van Terhune (1972b, 1974c) worden genoemd dat startte in dezelfde periode als de eerste proefonderzoekingen van Fawcett op Hawaii. Terhune's onderzoek verliep in twee fasen waarin verschillende steekproeven van elk 300 gehuwde vrouwen van 15 tot 44 jaar ondervraagd werden. Het veldwerk van de eerste fase, dat het karakter droeg van een proefonderzoek, werd verricht in 1971-1972, het veldwerk voor de tweede fase vond plaats in 1973.

We rangschikken Terhune met enige aarzeling onder de value-of-children benadering. Dit omdat zijn meetwijze van de onafhankelijke variabelen, 'fertility values' (satisfacties en dissatisfacties van het hebben van kinderen), duidelijk overeenkomst laat zien met de meetwijzen van deze variabelen in de besluitvormingstheorieën. Zijn afhankelijke variabelen vormen echter niet een besluit ten opzichte van een eventueel volgend kind of ten opzichte van het additioneel geplande kindertal, maar de mate van tevredenheid of ontevredenheid die de respondent naar zijn zeggen zou ervaren wanneer hij uiteindelijk geen kinderen zou hebben, resp. één kind zou hebben, twee kinderen zou hebben, enz., tot en met zes kinderen, welke antwoorden te

zamen tot de Family Size Utility Function (FSUF) herleid worden en waaruit tevens het meest geprefereerde kindertal afgeleid kan worden. De werkwijze van Terhune hebben we reeds eerder beschreven (Niphuis-Nell, 1974) en zijn vereenvoudigde FSUF werd toegepast in het NOVOM (Moors, 1979).

Terhune gebruikte zowel open als gesloten vragen. De gesloten vragen bestonden uit 56 waarden, genoteerd op losse kaarten, die door de respondent twee maal gesorteerd moesten worden. De eerste maal in 5 stapels van "niet belangrijk" tot "zeer belangrijk" als waarde voor de respondent persoonlijk; de tweede maal in 5 stapels van "maakt geen verschil" tot "maakt zeer veel verschil" met betrekking tot de gewenste gezinsgrootte van de respondent. Het produkt van de twee scores voor ieder item geeft de belangrijkheid van de waarden als vruchtbaarheidswaarden aan. Op grond van de resultaten uit deze gesloten vragen, de open vragen, en de correlaties van de eerste met gewenst kindertal, komt Terhune (1974c) tot een selectie van de voor zijn steekproef geldende zes belangrijkste vruchtbaarheidswaarden: aandacht van de ouder voor elk kind, gezelschap van broertjes en zusjes, gezinsuitgaven, bevolkingsproblemen, kwaliteit van het gezinsleven, en de vrijheid voor de vrouw om niet-gezinsgerichte activiteiten te ontplooiën (waaronder werken buitenshuis). De verklaarde variantie van deze zes factoren in het meest gewenste kindertal bedroeg 22% (p. 172). Een niveau dat duidelijk ligt boven het niveau in het NOVOM (8 à 9%) en tegelijkertijd duidelijk beneden het niveau behaald in besluitvormingsmodellen (60%).

Andere interessante resultaten uit Terhune's onderzoek zijn de volgende. Analyse van de invloed van vruchtbaarheidswaarden op de gewenste gezinsgrootte voor elke pariteit afzonderlijk leidt tot de conclusie dat per pariteit andere vruchtbaarheidswaarden van belang zijn. De belangrijkheid van de privacy voor de gezinsleden beïnvloedt de gewenste gezinsgrootte negatief voor de pariteiten 1, 2 en 4 (vrouwen met 3 kinderen waren niet in Terhune's onderzoek opgenomen). Bij pariteit 4 heeft daarnaast de belangrijkheid van een bevredigend seksueel leven een negatieve invloed, terwijl dit bij de overige pariteiten van minder belang is. De belangrijkheid van activiteiten buitenshuis van de vrouw drukt de gewenste gezinsgrootte vooral bij vrouwen zonder kinderen en, maar reeds in beduidend mindere mate, bij vrouwen met één kind. Eveneens een negatieve invloed bij de pariteiten 0 en 1 heeft het belangrijk vinden van de overbevolking. Alleen bij de vrouwen zonder

kinderen heeft de belangrijkheid van de lichamelijke aantrekkelijkheid van de vrouw een negatieve invloed op het gemiddeld gewenst kindertal, en alleen bij pariteit 1 hebben de belangrijkheid van de kansen voor de kinderen op een beter leven en van de kosten van de opleiding van de kinderen een drukkend effect op de gewenste gezinsgrootte. Een beduidend positieve invloed op de gewenste gezinsgrootte komt alleen voor bij pariteit 2 voor de belangrijkheid van het doorgeven van waarden en van het sterk maken van Amerika (p. 188).

Terhune ging ook na welke vruchtbaarheidswaarden significant verschilden in belangrijkheid voor katholieken, protestanten en joden. Bijna alle waarden die hieruit resulteerden hadden een lage plaats in de hiërarchie van waarden, gerangordend naar het niveau van hun gemiddelde belangrijkheidsscores. Terhune concludeert: "This suggests the hypothesis that fertility values are determined mainly by the dominant culture, with religion influencing variations on the main themes (p. 177)". Bij de analyse van de invloed van de belangrijkheidsscores op de gewenste gezinsgrootte ontstond echter een veel gedifferentieerder beeld. Bij de protestanten resulteerden als de drie belangrijkste vruchtbaarheidswaarden uit de regressievergelijking: privacy van de gezinsleden, overbevolking van het land, en trots zijn op de kinderen. Voor de katholieken waren dit: privacy van de gezinsleden, problemen en aantrekkelijke kanten van zwangerschap en bevaling, en de belangrijkheid van het gezin in de gemeenschap. En voor de joden: wederzijdse aandacht tussen man en vrouw, hoe goed man en vrouw met elkaar kunnen opschieten, en een baan buitenshuis voor de vrouw. De totaal verklaarde varianties waren resp. 38, 28, en 20% (p. 183-184). De resultaten indiceren enerzijds, dat vruchtbaarheidswaarden die verschillen naar belangrijkheid per sociale groepering nog niet per definitie daarom ook een beduidende invloed hoeven te hebben op de gewenste gezinsgrootte binnen die sociale groeperingen, en anderzijds, dat vruchtbaarheidswaarden die niet verschillen naar belangrijkheid per sociale groepering daarom nog wel een verschillende mate van invloed op de gewenste gezinsgrootte binnen sociale groeperingen kunnen hebben. Terhune merkt hierover op: "The hypothesized explanation for the differences in results is that in making their ratings, the respondents reflect a cultural influence on what is reasonable or acceptable to say about the values, whereas the correlations reveal more of the "true" influences of

fertility values on desired family size (p. 183)".

In de derde plaats kan geconstateerd worden dat binnen elke godsdienstige groepering de belangrijkste vruchtbaarheidswaarde uit de regressievergelijking reeds een vrij groot deel van de variantie in de gewenste gezinsgrootte verklaart (resp. 1/2, ruim 1/3 en 2/3 deel van de totaal verklaarde variantie) en dat deze vruchtbaarheidswaarde een betrekkelijk hoge plaats in de hiërarchie van waarden heeft (resp. rangnummers 9, 9 en 2). Dit impliceert dat het wel de verschillende opvattingen over 'main themes' zijn binnen elke godsdienstige groepering, die in hoge mate de verschillen in het gewenste kindertal binnen die groeperingen bepalen. Tenslotte laat met name de verklaarde variantie in de gewenste gezinsgrootte voor de katholieken zien dat een ontworpen verklaringsmodel voor de ene subgroep beter kan voldoen dan voor de andere of voor de steekproef als geheel zonder dat direct duidelijk is welke belangrijke vruchtbaarheidswaarden er, bijv. in het geval van de joden, zijn "vergeten", of welke andere factoren hierin een rol spelen.

10.3 ONDERZOEKINGEN IN HET KADER VAN DE BESLUITVORMINGSBENADERING

Het uitgangspunt in de besluitvormingsbenadering is dat de keuze van het individu voor een bepaald gedrag bepaald wordt door de consequenties die hij verwacht van dat gedrag (de mate van waarschijnlijkheid van die consequenties) en door zijn persoonlijke evaluatie of waardering van die consequenties. Verwacht hij, het geheel van de consequenties overziend, meer voordeel, utility of satisfactie dan nadeel, disutility of dissatisfactie, dan zal hij voor het bepaalde gedrag kiezen. Is het omgekeerde het geval dan zal hij er niet voor kiezen. In sommige modellen wordt het saldo van voor- en nadelen expliciet afgewogen tegen het saldo van voor- en nadelen van het alternatief, maar veelal wordt alleen met het eerstgenoemde saldo gewerkt hoewel een alternatief dan vaak in de operationalisaties wel impliciet aanwezig is. Adler (1979) onderscheidt, binnen de besluitvormingsmodellen die in demografisch onderzoek toegepast worden, drie typen: het 'subjective expected utility model', gebaseerd op de gelijknamige theorie van Edwards (1954); de 'cognitive-affective consistency theory' ontwikkeld door Rosenberg (1956); en de 'value expectancy theory', waaronder het Fishbeinmodel

valt. De overeenkomsten tussen deze drie typen zijn echter aanzienlijk groter dan de verschillen. We zullen nu de op dit moment voorhanden onderzoekingen bespreken waarbij we aandacht zullen besteden aan de volgende punten: operationalisatie van onafhankelijke en afhankelijke variabelen, de rol van alternatieven, de rol van normen, resultaten, het gebruik van sociale variabelen en resultaten hiervan, resultaten voor vrouwen, mannen of paren.

10.3.1. *De waardenhierarchie van Townes, Campbell en Beach*

Townes et al. (1974) ontwikkelden hun 'Hierarchy of Birth Planning Values' ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek waarin het besluit ten aanzien van een (volgend) kind voorspeld zou kunnen worden en ten behoeve van de hulpverlening aan paren die voor het besluit staan al dan geen volgend kind te plannen en die dankzij dit instrument hun keuze zoveel mogelijk kunnen baseren op een 'calculus of conscious choice' (Campbell et al., 1975). Een probleem bij de besluitvorming is immers dat het menselijke informatieverwerkingssysteem zeer beperkt is, gerekend althans naar de hoeveelheid informatie die het op één moment kan bevatten, en dat dit er dikwijls toe leidt dat onvoldoende bevredigende oplossingen worden gekozen of een werkelijke keuze achterwege blijft. Beach et al. (1975) formuleren dit aldus: "These difficulties are particularly apparent in complicated, multifaceted decision problems, such as birth planning, where the large number of relevant considerations and the diverse possible long-term effects of the decision can nearly immobilize the decision-maker - often leading to decisions by default (p. 5)". Deze complexiteit kan hanteerbaar gemaakt worden door het keuzeprobleem uiteen te leggen in zijn verschillende onderdelen, die dan apart bekeken kunnen worden, en daarna weer samengevoegd worden om een indicatie te geven voor de richting die het besluit gaat nemen. Townes, Campbell en Beach gaan uit van deze 'decomposition-recomposition reasoning' die vooral gebaseerd is op de besluitvormingstheorie (maximization of subjective expected utility) van Edwards (1954).

Hun instrument omvat 20 waarden die neutraal geformuleerd zijn en die elk een bepaald gebied bestrijken dat nader wordt toegelicht. Een voorbeeld is: "well-being of the marriage", met als toelichting: "child's effect on the time I have for my spouse", "child's effect on my and/or my spouse's commitment to our marriage", "the child as a

symbol or product of our love", "child's effect on sexual satisfaction in the marriage", etc. De 20 waarden zijn verdeeld over drie hoofdcategorieën en een aantal subcategorieën. De hoofdcategorieën zijn: I. Values centered on self and spouse; II. Values centered on children; III. Values centered on significant others. Deze laatste hoofdcategorie meet ook enigszins de normatieve invloed, zij het minder expliciet dan in het hierna te bespreken Fishbeinmodel. Onder significante anderen worden hier de familie, vrienden, en de maatschappij begrepen. De respondenten geven van elk van de 20 waarden aan of dat aspect hen motiveert om wel of geen volgend kind te willen, van de hoofd- en de subcategorieën en van de waarden geven ze vervolgens de relatieve evaluatie aan, en tenslotte geven ze de mate van waarschijnlijkheid aan dat een bepaalde waarde zich inderdaad als consequentie (van al dan geen volgend kind) zal voordoen. Hieruit worden de 'subjective expected utility' van het wel krijgen van een (volgend) kind en de 'subjective expected utility' van het niet krijgen van een (volgend) kind berekend, en het verschil hiertussen voorspelt in welke richting het besluit zal uitvallen. De 'utilities' van de twee alternatieve keuzemogelijkheden worden dus expliciet vergeleken. Hierop komen we in 10.3.3 nog terug.

De afhankelijke variabele in de werkwijze van deze onderzoekers is in de eerste plaats het gedrag zelf. Townes et al. (1977) melden van 74 echtparen die hun vragenlijsten hadden ingevuld en aan wie na verloop van een jaar gevraagd werd of geprobeerd was een zwangerschap te bewerkstelligen, een correcte voorspelling van 70%. Op grond van de gemiddelde scores van man en vrouw was voor 41 van hen een zwangerschap voorspeld en hiervan waren er 20 zwanger geworden of hadden pogingen gedaan om zwanger te worden. Voor 33 paren was voorspeld dat er zich geen zwangerschap zou voordoen en hiervan bleken er twee zwanger te zijn geworden, waarvan er één overging tot abortus. Wanneer alleen de scores van de vrouwen gebruikt werden, ontstond vrijwel hetzelfde beeld. Maar met alleen de scores van de mannen was de voorspelbaarheid minder goed. In een ander onderzoek (Townes et al., 1976b) onder 183 paren komen ze op een correcte voorspelling na verloop van één jaar voor 63% van de paren. Op grond van een analyse van de 50 paren waarvan de voorspelling voor man en vrouw verschilden, concluderen ze: "If a couple's subjective expected utilities are in disagreement concerning fertility decisions and if the wife is less inclined than her

husband to have a child, the couple is likely to delay childbearing (p. 7)".

De vragenlijst van Townes, Campbell en Beach is tamelijk ingewikkeld - de respondenten moeten de 20 items 3 maal op een verschillend aspect beoordelen - en leent zich daarom minder goed voor gebruik in erg grote steekproeven.

10.3.2. Onderzoekingen gebaseerd op het Fishbeinmodel

Het Fishbeinmodel wordt genoemd naar zijn ontwerper Martin Fishbein die in een artikel van 1972 dit model aanbeval voor verklaring van gezinsplanningsgedrag. Het Fishbeinmodel bevat een attitudecomponent en een normatieve component. De attitudecomponent is samengesteld uit een aantal beliefs over een bepaald object (bijv. een volgend kind), dat wil zeggen, de (on)waarschijnlijkheid dat dat bepaalde object gerelateerd is aan een ander object of een andere gebeurtenis (bijv. een versteviging van de band tussen man en vrouw) en uit de evaluaties van die andere objecten of andere gebeurtenissen. De normatieve component bestaat uit de gepercipieerde verwachting van een referentiepersoon of -groep ten aanzien van het eigen gedrag en uit de geneigdheid van het individu om hiermee rekening te houden. In de attitudecomponent wordt evenals bij Townes c.s. en bij Terhune gewerkt met neutrale items.

Fishbein en zijn volgelingen Davidson en Jaccard gebruiken het model aanvankelijk vooral om het gebruik van anticonceptiva te voorspellen (Jaccard en Davidson, 1972; Fishbein en Jaccard, 1973) en om de intentie om twee (en niet meer dan twee) kinderen te hebben (Davidson en Jaccard, 1973). Vrij snel gaan ze er toe over om ook de intentie ten aanzien van een (volgend) kind in de eerstkomende twee jaar als afhankelijke variabele op te nemen (Davidson en Jaccard, 1974, 1975; Jaccard en Davidson, 1976). Het behelst hier een onderzoek onder 270 gehuwde vrouwen van 18-38 jaar. De verklaarde variantie in de intentie is 65% en de beta's voor de attitude en de normatieve component zijn resp. .52 en .39. In een follow-up na twee jaar (Davidson en Jaccard, 1978) werd aan dezelfde vrouwen gevraagd of er zich een zwangerschap had voorgedaan of dat ze pogingen hadden gedaan een zwangerschap te bewerkstelligen. De verklaarde variantie in het gedrag bedroeg 35% en de beta's voor de attitude en de normatieve component waren nu .20 en .44. Toepassing van de classificatieprocedure van discriminantanalyse leidde tot een correcte voorspelling van het gedrag voor 83% van de res-

pondenten.

Inspectie van de literatuurlijsten van de bovengenoemde publikaties leidt tot de conclusie dat Davidson en Jaccard tot circa 1976 geïsoleerd gewerkt hebben van het werk van Fawcett, Hoffman, Townes c.s. en (hierna nog te behandelen in 10.3.3) Beckman. Dit is wellicht een verklaring voor de o.i. "magere" invulling van het attitudegedeelte. Van de negen gebruikte items kunnen er zes als weinig zeggend beschouwd worden, bijv.: "having more children than I want", "having a child I could not afford", "having a child when I am at a good age". Een concreter item is bijv. "too much of an emotional strain". Het geeft te denken dat een dergelijke set tot een zo hoge verklaarde variantie leidt. Turchi (1979) wees op het gevaar van 'circularity' binnen de sociaal-psychologische benadering, wanneer men met de ene attitude de andere attitude of intentie gaat verklaren. In dit onderzoek van Davidson en Jaccard lijkt dit verschijnsel zich inderdaad enigszins voor te doen. In de overige op het Fishbein model gebaseerde onderzoeken die we hierna zullen noemen zijn de items over het algemeen concreter. Het hierboven besproken onderzoek wijst er in ieder geval op dat een hoge verklaarde variantie nog niet hoeft te betekenen dat er veel verklaard is.

Eveneens gebruik van het Fishbein model maakten Werner et al. (1975). Zij deden een onderzoek bij 59 gehuwde vrouwen jonger dan 30 jaar en met twee kinderen. De afhankelijke variabele was de intentie ten aanzien van het derde kind. Voor de meting van de attitudecomponent werkten zij met 18 mogelijke consequenties, benevens de antwoorden op twee open vragen. In de normatieve component waren de significante anderen: de echtgenoot, goede vrienden, en ouders. Wanneer de open vragen gebruikt werden was de totaal verklaarde variantie 62% en de beta's voor de attitude- en de normatieve component .61 en .26. Wanneer de gesloten vragen ten aanzien van de 18 mogelijke consequenties gebruikt werden waren deze cijfers resp. 49%, .36 en .51. Bij de methode met de open vragen blijkt dus de attitudecomponent het belangrijkste, bij de methode met de gesloten vragen de normatieve component. Een combinatie van de open en gesloten vragen leverde een verklaarde variantie op van 66%.

Van de 18 consequenties discrimineerden er 11 significant tussen 'high intenders' en 'low intenders' op het belief (waarschijnlijkheids)aspect en 5 op het evaluatieve aspect. Zo geloofden vrouwen die geen derde kind wilden dat een derde kind bijv. de volgende consequenties zou ver-

hinderen: "my furthered self-development", "fulfillment in my roles as wife and mother", "a strengthened husband-wife relationship", "an increase in my feelings of being an adult", terwijl de vrouwen die wel een kind wilden geloofden dat ze deze consequenties juist zouden bereiken. Het is opmerkelijk dat deze vrij traditionele waarden van het hebben van kinderen, die ook duidelijk in het schema van Hoffman en Hoffman (1973) zijn terug te vinden, bij een bepaald aantal kinderen juist bedreigd worden, althans zoals gepercipieerd door de vrouwen die geen derde kind wensten. Indicatie voor een soortgelijk verschijnsel troffen we in het NOVOM aan voor de satisfactie geluk en affectie bij de vrouwen die één kind hadden en bij de vrouwen die twee kinderen hadden.

Onder supervisie van onder anderen Lois Wladis Hoffman verrichtte Vinokur-Kaplan (1975, 1977, 1978) een op het Fishbeinmodel gebaseerd onderzoek onder 141 echtparen waarvan de vrouw jonger was dan 35 jaar, en die één of twee kinderen hadden. Voor de attitudecomponent gaat ze in eerste instantie uit van 27 consequenties, gebaseerd op het schema van Hoffman en Hoffman. Daaruit worden per respondent de belangrijkste zes geselecteerd, die verder in het model worden verwerkt. Over elk van deze zes mogelijke consequenties zijn vier vragen gesteld met betrekking tot de waarschijnlijkheid dat wel, resp. geen volgend kind, deze consequentie positief, resp. negatief zou beïnvloeden. Uit deze vragenstel bepaalt ze vervolgens de verwachte utiliteit van het wel krijgen van een volgend kind en van het alternatief, het niet krijgen van een volgend kind. Haar meetwijze wijkt hiermee enigszins af van die van Davidson en Jaccard en van Werner c.s., en lijkt enigszins, zij het niet volledig, op die van Townes, Beach en Campbell. Voor de normatieve component werden als referenten gekozen: de echtgenoot, ouders, broers en zusters en andere nauwe verwanten, goede vrienden, de schoonfamilie, en mensen met dezelfde godsdienstige en morele overtuiging als de respondent. De verklaarde variantie in de intentie ten aanzien van een volgend kind in de eerstvolgende twee jaar voor de totale steekproef was 72% met een beta van .19 voor de attitudecomponent en van .70 voor de normatieve component. Wanneer uit de normatieve component de echtgenoot verwijderd werd, daalde de verklaarde variantie (59%), maar veranderden vooral ook de beta's. Deze bedroegen nu .37 voor de attitude en .49 voor de (overige) significante anderen.

Analyses voor pariteit 1 en 2 afzonderlijk leverden lagere verklaarde varianties op, resp. 58 en 41%. Analyses voor mannen en vrouwen apart leverden vrijwel gelijke verklaarde varianties op (74 en 69%) en de suggestie dat vrouwen zich iets meer door de attitude zouden laten leiden in de bepaling van hun intentie en mannen iets meer door de mening van significante anderen, hoewel ook hier voor beide het zwaartepunt bij de normatieve component lag. Analyses voor drie verschillende inkomensniveaus leverden verklaarde varianties op van 66 tot 81% en de conclusie dat bij een toenemend inkomen de intentie ten aanzien van een volgend kind in toenemende mate bepaald wordt door de attitudecomponent. De beta's bedroegen: .12, .17 en .24. Dit zou een gevolg kunnen zijn van verschillende waardenoriëntaties binnen verschillende milieus. Te denken valt hier aan de hogere waarde die er in hogere sociale milieus gehecht wordt aan zelfbepaling tegenover conformisme. Conformisme treft men wat meer aan in lagere sociale milieus (zie M.L. Kohn, 1969, geciteerd in: Meijnen, 1977).

Beter nog dan in het onderzoek van Werner et al. (1975) blijkt uit het onderzoek van Vinokur-Kaplan dat bepaalde waarden die bij een lagere pariteit motiveren tot een volgend kind, bij een hogere pariteit motiveren om geen volgend kind te willen. O.m. de volgende consequenties zag men positief beïnvloed door een tweede kind, maar negatief beïnvloed door een derde kind: "to be able to pay attention to the emotional needs of your children", "to give of yourself to others", "to feel close to your husband or wife", "to feel healthy and energetic". Positief beïnvloed door zowel een tweede als een derde kind zag men alleen: "to give each of your children the companionship they need from brothers and sisters". Negatief beïnvloed door zowel een tweede als een derde kind zag men o.m.: "to have time to spend alone with your husband or wife", "to have time for yourself and your own personal interests", "to make sure that your workload is not too difficult or demanding", "to maintain an acceptable standard of living". Kort gezegd komt dit er op neer dat men bij elk volgend kind van een hoger rangnummer minder satisfacties en meer dissatisfacties percipieert.

Vinokur-Kaplan (1978) informeerde een jaar na haar onderzoek bij haar respondenten of er pogingen om zwanger te worden waren ondernomen. De verklaarde variantie van het Fishbeinmodel in het gedrag na verloop van één jaar was 18% en daarmee aanzienlijk lager dan in het onderzoek van

Davidson en Jaccard (35%). Nu rapporteerden de laatsten over een tijdsverloop van twee jaar, maar ze vermeldden tevens resultaten voor een tijdsverloop van één jaar die zelfs iets beter zijn dan die voor de twee-jarige periode. Een verklaring voor dit verschil in verklaarde variantie is niet gemakkelijk te geven, tenzij de voornoemde 'circularity' een rol speelt. Als Davidson en Jaccard inderdaad in hun onafhankelijke variabelen en in de gedragsintentie tot op grote hoogte in feite dezelfde dimensie meten en als dat bij Vinokur-Kaplan in veel mindere mate het geval is, dan wordt het interessant om te bezien wat bij beide de correlatie is tussen de intentie en het reële gedrag. Bij Davidson en Jaccard (1978) is dit .53 en bij Vinokur-Kaplan (1978) .55, vrijwel gelijk dus. Dit suggereert inderdaad dat de hogere verklaarde variantie in gedrag bij de eersten minstens deels teweeg wordt gebracht doordat in de onafhankelijke variabelen en in de intentie gedeeltelijk hetzelfde is gemeten.

Het Fishbeinmodel is afkomstig uit de traditie van de sociale psychologie en is in vruchtbaarheidsonderzoek vooral in de Verenigde Staten toegepast, benevens in één onderzoek in Nederland (het project "Kinderloosheid als alternatief" van M.L. den Bandt). In West-Duitsland wordt thans gewerkt aan een onderzoek dat ook gebaseerd is op de value-expectancy benadering, maar dat afkomstig is uit de traditie van de organisatiepsychologie en stoelt op de theorieën van Vroom (1964) en Graen (1969) (zie: Mitchell en Biglan, 1971). Het project staat onder leiding van Von Rosenstiel (1978) en heeft tot nu toe alleen nog maar enkele resultaten van vooronderzoekingen opgeleverd (Oppitz, 1978; Von Rosenstiel et al., 1979; Oppitz et al., 1980). Interessant in hun onderzoeksoptzet is dat ze naast de utiliteit van kinderen, ook de invloed van sociale normen willen meten, en de intrinsieke waarde van kinderen. Anders dan bij Fishbein en bij Townes, Beach en Campbell willen ze de invloed van sociale normen meten door de stereotypen ten aanzien van kindertallen te meten. In hst. 8 betoogden we reeds dat de keuze voor vooral een eerste en tweede kind gedeeltelijk ook vermijdingsgedrag is, n.l. het willen vermijden van deviantie en van de daarbij behorende negatieve stereotypen over kinderloosheid, het enig kind, en over de ouders van een enig kind. In een engels onderzoek bleken vrijwillig kinderlozen het afwijkend-zijn te beschouwen als een van de nadelen van hun keuze (Baum en Cope, 1980). Hoe Von Rosenstiel c.s. de intrinsieke waarde van kinderen willen meten en deze

willen scheiden van de utiliteitswaarde hebben zij tot nu toe onvermeld gelaten.

Het Fishbeinmodel ontleent zijn kracht waarschijnlijk, evenals de waardenhierarchy van Townes, Beach en Campbell, aan het 'decompose-recompose' principe. Het vinden van de belangrijkste motivatie-aspecten zonder daarbij in 'circularity' te vervallen, is een van de problemen. Bij pogingen om dit gevaar te omzeilen zou er naar zo concreet mogelijke items gezocht moeten worden, waarbij de 56 vruchtbaarheidswaarden van Terhune (1972b, 1974c) onze inziens een goed uitgangspunt vormen. Terhune streefde ook welbewust zo concreet mogelijke vruchtbaarheidswaarden of mogelijke consequenties na. Een consequentie die in Terhune's onderzoek een belangrijke positie innam, privacy van de gezinsleden, komt in de andere genoemde onderzoeken niet voor. Bij een selectie van mogelijke consequenties voor de invulling van het Fishbeinmodel zal men er ook acht op moeten slaan dat consequenties die voor de ene pariteit, sociale groep of sekse, belangrijk zijn, maar voor de andere minder, alle opgenomen worden. De zorg is eigenlijk dat het Fishbeinmodel het al gauw "doet", gerekend althans naar de percentages verklaarde variantie, maar dat daarmee een heldere verklaring van vruchtbaarheidsintenties of -gedrag en een mogelijkheid van analyse van de verschillen per pariteit, sociale groep of sekse, nog niet zonder meer verzekerd is. Het is daarom jammer dat men in de meeste analyses wel aangeeft welke consequenties significante verschillen opleveren op het belief-aspect en het evaluatieve aspect voor de respondenten met een hoge en een lage intentie, maar dat men niet probeert om door middel van een multivariate analyse na te gaan welke van die consequenties de grootste invloed hebben op de intentie of het gedrag. Ditzelfde geldt in feite voor de normatieve component.

De scheiding in het Fishbeinmodel tussen een attitude-component en een normatieve component suggereert dat de eerste een expliciet individuele afweging weergeeft, los van normen, en dat het tweede de invloed van opvattingen van anderen weergeeft en de mate waarin de respondent welbewust bereid is om daarmee rekening te houden. Toch mag men deze scheiding niet zo strict opvatten. De invloed van waarden en normen werkt immers op tweeërlei wijze. Enerzijds inderdaad via de sociale druk die de sociale omgeving op meer of minder subtiele wijze op het individu kan uitoefenen, en anderzijds via de internalisering

van waarden en normen gedurende de socialisatie. De onderzoeken van Townes et al. (1979) en van Rothenberg en Philliber (1979) onder resp. 11 tot 20 jarigen en 10 tot 18 jarigen naar de door hen gepercipieerde satisfacties en kosten van het hebben van kinderen, laten zien dat deze jongeren al in hoge mate dezelfde percepties hebben als onderzoeksresultaten voor volwassenen indiceren, en dat deze percepties duidelijker worden met toenemende leeftijd. Het zijn deze in de jeugd geïnternaliseerde waarden die we minstens gedeeltelijk weerspiegeld vinden in Fishbein's attitudecomponent. Het is in dit verband interessant op te merken dat de correlatie tussen de normatieve en de attitudecomponent hoog moet zijn, gezien het over het algemeen hoge niveau van de correlaties van attitude met intentie en van norm met intentie, en de daarmee samenhangende relatief geringe bijdrage die de andere component nog levert in het uiteindelijk niveau van de totaal verklaarde variantie.

Een andere vraag ten aanzien van de normatieve component is of het wel geheel juist is om, zoals meestal gebeurt, daarin ook de echtgenoot mee te nemen. Zijn of haar positie is toch duidelijk anders dan die van de andere significante anderen. Anders dan deze niet-gezinsleden zal hij/zij een actieve bijdrage moeten leveren in de conceptie, zwangerschap en bevalling, en zal hij/zij mede de consequenties dragen van de aanwezigheid van het kind en het grootbrengen en opvoeden ervan. Hij/zij is daarom iemand die, althans veel meer dan niet-gezinsleden, op gelijkwaardig niveau participeert in de besluitvorming, en kan daarom moeilijk beschouwd worden als iemand die vanuit een externe positie sociale druk uitoefent. Dit neemt overigens niet weg dat het nuttig kan zijn om hem/haar toch als referent op te nemen, wanneer men slechts één lid van een echtpaar ondervraagt. In de analyse ligt het dan wel voor de hand om met deze uitzonderingspositie rekening te houden.

10.3.3. *Onderzoek van Beckman gebaseerd op de sociale ruiltheorie*

Beckman deed een onderzoek onder 123 gehuwde vrouwen van 28 - 39 jaar en met 0, 1 of 3 of meer kinderen (1974, 1977, 1978a) en daarna, in 1975, een onderzoek onder 583 gehuwde vrouwen van 18 - 49 jaar en van alle pariteiten (1976a, 1979b; Beckman en Houser, 1979). Het theoretisch uitgangspunt in deze onderzoeken was dezelfde. We

zullen ons in het navolgende alleen baseren op het onderzoek met de grotere steekproef.

Haar theoretisch raamwerk is de 'social exchange theory' (Homans, 1961; Thibaut en Kelley, 1959). Deze theorie verklaart sociaal gedrag vanuit de werkelijke of gepercipieerde satisfacties en kosten die een bepaalde sociale interactie opleveren. De aantrekkelijkheid van een interactie is een functie van het saldo van satisfacties en kosten van die interactie in vergelijking met een minimum niveau dat men vindt dat het saldo zou moeten bedragen. Dit minimum niveau wordt het vergelijkingsniveau genoemd en is de standaard waartegen het individu de satisfacties en kosten van een interactie afweegt in termen van wat hij vindt dat hij verdient. Het vergelijkingsniveau kan niet direct gemeten worden, maar wordt veeleer afgeleid uit de gepercipieerde satisfacties en dissatisfacties van de interactie.

Hoewel de ruiltheorie meestal wordt toegepast op daadwerkelijke interacties, houdt deze zich ook bezig met factoren die het aangaan of continueren van interpersoonlijke relaties beïnvloeden. Hier ligt uiteraard een keuzemoment, zodat hier de overeenkomst met besluitvormingstheorieën waarneembaar begint te worden. Het onderzoek van Beckman houdt zich dan ook inderdaad bezig met toekomstige interacties en hun consequenties, en niet met de satisfacties en kosten van een bestaande interactiesituatie. Ze gaat ervan uit dat, of een relatie of interactie wordt aangegaan of niet, afhankelijk is van de consequenties (satisfacties en dissatisfacties) die men verwacht van die interactie. De ruiltheorie kan zowel toegepast worden op meerdere personen omvattende sociale situaties (bijv. de werksituatie bij beroepsuitoefening) als op dyadische interacties tussen individuen (bijv. moeder en kind). Werk en moederschap kunnen gezien worden als twee verschillende sociale situaties, elk met hun eigen satisfacties en kosten. De keuze tussen de beroepsrol en de moederrol wordt niet als een of-óf keuze gezien, maar als een keuze waarin, gegeven de beperktheid van de hulpbronnen, bepaald wordt hoeveel tijd, geld en energie er in het ene en hoeveel er in het andere alternatief geïnvesteerd zal gaan worden. Het individu zal die combinatie kiezen die "maximizes psychic utility" (Beckman, 1979b).

Beckman legt haar respondenten 25 satisfacties en 22 dissatisfacties voor van het krijgen en hebben van een volgend kind, benevens 15 satisfacties en 12 dissatisfacties

van beroepsarbeid. De respondent moet op een 7-punts schaal aangeven hoe belangrijk elk van die satisfacties en dissatisfacties zijn. Het verschil met de Fishbeinmodellen is, dat ze niet werkt met neutrale items, dat ze werkt met unipolaire schalen, en dat ze niet werkt met de uitsplitsing in een evaluatief en een waarschijnlijkheidsaspect ten aanzien van de items. De antwoorden op de vier sets van satisfacties en dissatisfacties worden samengevoegd tot de motivatie voor een volgend kind (de som van de gepercipieerde satisfacties van een volgend kind, minus de som van de gepercipieerde dissatisfacties van een volgend kind) en de motivatie voor beroepsarbeid (eveneens: de som van de satisfacties van beroepsarbeid, minus de som van de dissatisfacties).

Invoer van deze beide motivaties als onafhankelijke variabelen in een regressievergelijking levert, wanneer het al dan niet wensen van een volgend kind de afhankelijke variabele is, een verklaarde variantie op van 36% en beta's van .60 en .06 voor resp. de motivatie voor een volgend kind en voor de motivatie voor beroepsarbeid (de laatste beta is niet statistisch significant). Wanneer het al dan niet van plan zijn om te gaan (of blijven) werken als afhankelijke variabele wordt ingevoerd, dan is de verklaarde variantie hierin 30% en de beta's zijn dan -.15 en .52 voor resp. de motivatie voor een volgend kind en voor de motivatie voor beroepsarbeid (beide beta's zijn statistisch significant). De conclusie kan zijn dat de keuze voor een volgend kind niet beïnvloed wordt door zijn alternatief (de perceptie van satisfacties en kosten van beroepsarbeid), en dat de keuze voor beroepsarbeid in slechts geringe mate beïnvloed wordt door zijn alternatief (de perceptie van satisfacties en kosten van een volgend kind). De beide keuzes lijken tot op grote hoogte onafhankelijk van elkaar tot stand te komen, en als beide alternatieven meewegen dan is dat niet in de keuze voor een volgend kind, die tot stand komt onafhankelijk van de motivatie voor beroepsarbeid, maar wel in de keuze voor het verrichten van beroepsarbeid, die tot stand komt onder in lichte mate meewegen van de motivatie voor een volgend kind. Hier kan de vraag gesteld worden of het wel overeenkomstig de werkelijkheid is om ervan uit te gaan dat het verrichten van beroepsarbeid en het krijgen en hebben van een volgend kind elkaars alternatieven zijn. Deze resultaten van Beckman (1979b) suggereren in elk geval in sterke mate dat dat niet of nauwelijks het geval is. Het is jammer dat Beckman geen analyse geeft per pa-

riteit afzonderlijk. Het is denkbaar dat bij verschillen-
de pariteiten beroepsarbeid en additioneel moederschap in
verschillende mate als elkaars alternatief beschouwd wor-
den. Wanneer zou blijken dat bij geen van de pariteiten
beide keuzes enigermate als alternatieven worden be-
schouwd, alsook dat dat zich niet voordoet onder bepaal-
de sociale groeperingen, dan zou dit moeten leiden tot de
verwerping van de ruiltheorie voor de verklaring van
vruchtbaarheidswensen.

Wat betreft de invloed van sociale groeperingen ging Beck-
man (1979b) wel na of het ruiltheoretisch, rationele
(want: nut maximalisatie) model beter van toepassing was
bij vrouwen met een hoger opleidingsniveau, met een ho-
gere sociaal-economische status en met een sterkere be-
trokkenheid op beroepsarbeid. Alleen voor de vrouwen met
een hogere sociaal-economische status bleek het model iets
beter te voldoen, omdat de motivatie voor beroepsarbeid
bij hen een grotere invloed had op de keuze voor beroeps-
arbeid. Dit resultaat lijkt enigszins analoog aan de be-
vinding bij Vinokur-Kaplan (1978) dat mannen en vrouwen
met een hoger inkomen de eigen attitude sterker lieten
meewegen in het bepalen van hun intentie ten aanzien van
een volgend kind. Ook dit duidt op een zekere rationali-
teit, zij het nu meer in de betekenis van het zich bewust
zijn en bewust laten meewegen van de individuele overwe-
gingen ten aanzien van een volgend kind, in tegenstelling
tot het zich bewust of onbewust, laten beïnvloeden door
de mening van significante anderen. Volledigheidshalve
zij hier nog opgemerkt dat ook Davidson en Jaccard (1975)
de gegevens uit hun Fishbeinmodel apart analyseerden voor
drie sociaal-economische status groepen. Ook in hun ma-
teriaal nam, evenals in dat van Vinokur-Kaplan (1978), de
beta van de attitudecomponent toe met het toenemen van
de sociale status.

Beckman (1979b, 166) noemt zelf het niveau van de ver-
klaarde varianties uit haar regressievergelijkingen "some-
what disappointing". Toch ligt dit niveau voor wat betreft
de wens tot een volgend kind (36%) binnen de range van
verklaarde varianties afkomstig uit alleen de attitudecom-
ponent van de hiervoor besproken onderzoeken gebaseerd
op het Fishbeinmodel. Deze bedroegen voor Werner et al.
(1975) 26% voor de gesloten vragen en 58% voor de open
vragen, voor Vinokur-Kaplan (1978) 42% en voor Davidson
en Jaccard (1975) - met enige aarzeling genoemd vanwege
de 'circularity' - 55%. Daarbij is wel de meting van de
onafhankelijke variabelen bij Beckman wat omslachtiger

dan de meting van de attitudecomponent in deze onderzoeken gebaseerd op het Fishbeinmodel. Het Fishbeinmodel omvat echter ook de meting van de normatieve invloed, hetgeen in het onderzoek van Beckman ontbreekt. Zij concludeert dan ook terecht: "... , a more complete model must also take other factors, such as normative pressures from family and friends, into account (1979b, 166)".

Wat betreft de rol van alternatieven in de verschillende besluitvormingsmodellen merkt Adler (1979) op dat in de subjectief verwachte utiliteitstheorie alternatieven expliciet zijn inbegrepen en dat in het Fishbeinmodel alternatieven niet noodzakelijkerwijs behoeven te zijn opgenomen. Zij noemt voorts merkwaardigerwijs, wel de ruiltheorie (Thibaut en Kelley, 1959) en de expliciete aanwezigheid van alternatieven daarin, maar niet het werk van Beckman. Hoe dit ook zij, theoretisch gezien mogen de opmerkingen van Adler misschien juist zijn, in de praktijk komen zowel in de operationalisatie van Townes, Campbell en Beach, als in de operationalisaties van het Fishbeinmodel, als in de operationalisatie van Beckman, alle elementen - ook die ten aanzien van alternatieven - voor. We kunnen dit verduidelijken met behulp van schema 10.1, dat afkomstig is uit Niphuis-Nell (1974, 36).

Hierin zien we dat de begrippen satisfacties en kosten verwarrend kunnen werken wanneer we het over twee alternatieven hebben, in dit geval kinderen of een volgend kind en alternatieven. De directe satisfactie die men verwacht van een volgend kind, bijv. het leuk vinden van het verzorgen van een baby, is een indirecte koste van het alternatief geen volgend kind, omdat in dit laatste geval men voornoemd satisfactie-aspect niet kan verwerven.

SCHEMA 10.1. Satisfacties en kosten.
(Satisfactions and costs).

Van het hebben van een (volgend) kind	Van alternatieven
directe satisfacties	= indirecte kosten
indirecte satisfacties	= directe kosten
directe kosten	= indirecte satisfacties
indirecte kosten	= directe satisfacties

Het moeten stoppen met werken vanwege de komst van een kind kan indirecte kosten van het krijgen en hebben van dat kind opleveren voor zover men het werken positief beoordeelt en indirecte satisfacties voor zover men het werken negatief beoordeelt en blij is dat men ermee kan ophouden.

Townes c.s. berekenen de subjectief verwachte utiliteit van het krijgen en hebben van een (volgend) kind en de subjectief verwachte utiliteit van het niet krijgen en hebben van een (volgend) kind, resp. SEU_Y en SEU_N . Bij analyse van de inhoud hiervan blijkt dat SEU_Y niet alleen bestaat uit de directe satisfacties van het krijgen en hebben van een volgend kind, maar ook uit de indirecte satisfacties, in het geval nl. dat men bijv. het item "educational and vocational values" beziet als positief motiverend tot een (volgend) kind - omdat men graag wil ophouden met werken. Overeenkomstig bestaat SEU_N niet alleen uit de directe kosten van het krijgen en hebben van een volgend kind, maar ook uit de indirecte kosten, deze keer bijv. in het geval dat men het item "educational and vocational values" beziet als negatief motiverend ten opzichte van een (volgend) kind - omdat men bijv. buitenshuis wil blijven werken of een opleiding afmaken. Uit schema 10.1 blijkt dat hiermee ook de meting van directe satisfacties en directe kosten van alternatieven zijn meegenomen. Overigens gebruiken Townes et al. de SEU_Y -score en de SEU_N -score niet apart, maar voegen deze samen tot één score, van waaruit het gedrag voorspeld wordt.

De operationalisaties die gebruikt worden voor het Fishbeinmodel zijn niet wezenlijk verschillend van de operationalisatie door Townes et al. Er komen items in voor als: "my having more than enough free time to do the things I enjoy", "the full pursuit of my occupational and vocational objectives" (Werner et al., 1975), "to have time to spend alone with your husband or wife", "to have time to spend with adults", "to have time for yourself and your own personal interests", "to get, to keep or to be promoted in a job you like", "to maintain an acceptable standard of living", (Vinokur-Kaplan, 1977, 1978). Wel vormen ze steeds een duidelijke minderheid van de totale set items. Het is binnen de Fishbein-operationalisaties in principe mogelijk om een vergelijkbare SEU_Y

en SEU_N te berekenen, en Vinokur-Kaplan doet dat in feite ook, maar ook zij werkt uiteindelijk met één eindscore voor de attitudecomponent, resp. de normatieve component.

Beckman's operationalisatie verschilt in zoverre van de hiervoor genoemde dat zij de directe satisfacties en de directe kosten van het hebben van een volgend kind enerzijds, en anderzijds de directe satisfacties en de directe kosten van beroepsarbeid, samenvoegt en vervolgens in de verdere analyse gescheiden blijft houden. De directe satisfacties en directe kosten van beroepsarbeid zijn hiermee veel uitgebreider gemeten dan door Townes et al. en in de hiervoor genoemde Fishbein-operationalisaties. Dit kan als een voordeel beschouwd worden als beroepsarbeid inderdaad een zeer belangrijk alternatief is. De resultaten uit het onderzoek van Beckman suggereren echter niet dat dit het geval is. Een nadeel van de werkwijze is dat andere, vagere alternatieven, onderbelicht raken. Hier valt te denken aan bijv. meer tijd hebben voor eigen interesses - welke dan ook, en meer geld hebben voor bijv. materiële bezittingen, vakanties, of ander amusement. De onderzoeksresultaten van Beckman zelf maken het niet voor de hand liggend om een dergelijke "zwarte" meting van de satisfacties en kosten van beroepsarbeid mee te nemen wanneer men vruchtbaarheidsgedrag wil verklaren. Daarvoor lijkt de wat "zwakkere" operationalisering zoals die in de hiervoor behandelde Fishbeinmodellen voorkomt, voorlopig voldoende.

10.3.4. *Besluitvormingsmodellen voor één partner en voor beide partners*

In sommige van de hiervoor behandelde onderzoeken in het kader van de besluitvormingsbenadering werden zowel vrouwen als mannen ondervraagd. Bij Vinokur-Kaplan (1978) vonden we vrijwel gelijke verklaarde varianties in de intentie om een volgend kind te krijgen voor vrouwen en voor mannen, resp. 69 en 74%. In het gedrag ten aanzien van een volgend kind na een tijdsverloop van een jaar waren de verklaarde varianties voor vrouwen en mannen precies gelijk, nl. 16%. Vinokur-Kaplan doet geen poging om na te gaan of samenvoeging van de scores uit het Fishbeinmodel van de man en de vrouw het gedrag na verloop van een jaar beter voorspelt dan wanneer de seksen gescheiden blijven.

Townes et al. (1977) vergeleken wel of het gedrag na verloop van een jaar beter voorspeld werd door de subjectief verwachte utiliteitsscore van de vrouw, van de man, of door een gemiddelde van beide scores. Zij kwamen tot de conclusie dat de utiliteitsscore van de vrouw even goed voorspelde als die van man en vrouw samen, maar dat de utiliteitsscore van de man minder goed voorspelde.

Een onderzoek dat hiervoor nog niet behandeld werd, maar dat thuishoort onder de besluitvormingsbenadering en speciaal gericht is op de problematiek van de één-sekse en twee-seksen modellen is het onderzoek van Fried c.s. (Fried et al., 1980; Fried en Udry, 1979). Zij onderzochten 505 echtparen in 1976-77 en in 1978, waarvan de vrouw in de eerste ronde jonger was dan 30 jaar. In de eerste onderzoeking werd de evaluatie gemeten van zes groepen van mogelijke consequenties van het krijgen en hebben van een (volgend) kind. Deze groepen zijn: satisfacties en kosten van de verzorging van een baby; verschillende satisfacties verbonden aan de sekse van het (eventuele) toekomstige kind; veranderingen in de zelfwaardering; financiële kosten van het krijgen en hebben van een (eventueel additioneel) kind; consequenties voor de huwelijksrelatie; en, normatieve reacties van belangrijke personen uit het sociale netwerk. De verklaarde varianties in de intentie ten aanzien van een volgend kind waren lager dan in de hiervoor behandelde Fishbein-modellen. Voor de vrouwen was dit 35% en voor de mannen 26%. Samenvoeging van de onafhankelijke variabelen van vrouw en man leverde een verklaarde variantie op in de intentie van de vrouw van 40% en in de intentie van de man van eveneens 40%. Samenvoeging leverde dus ten opzichte van het vrouwelijk model alleen, slechts een geringe verbetering op (Fried et al., 1980).

In de tweede onderzoeksrunde (Fried en Udry, 1979) werd informatie ingewonnen over het feit of er (poging tot) een zwangerschap had plaatsgevonden. De verklaarde variantie in deze afhankelijke variabele door de hiervoor genoemde onafhankelijke variabelen was 16% voor de vrouwen, 12% voor de mannen, en 20% voor de samenvoeging van de onafhankelijke variabelen van het echtpaar. Dit niveau is gelijk aan dat behaald door Vinokur-Kaplan (1978) als verklaarde variantie in gedrag na verloop van een jaar, met dit verschil dat zij voor de seksen afzonderlijk een precies gelijk percentage vond, nl. 16%.

Fried en Udry voerden nog een aantal afzonderlijke ana-

lyses uit voor de verschillende pariteiten, voor echtparen met en zonder een buitenshuis werkende vrouw, en voor echtparen waarvan de man zich minder dan 25 uur per week met de kinderen bezig hield, resp. dat meer dan 25 uur per week deed. De conclusie is dat het model waarin alleen de onafhankelijke variabelen van de vrouw zijn opgenomen vrijwel steeds - er is één uitzondering - meer verklaart dan het model waarin alleen de onafhankelijke variabelen van de man zijn opgenomen. Het model waarin de onafhankelijke variabelen van man en vrouw zijn samengevoegd verklaart in alle gevallen een groter deel van de variantie dan door de vrouwen alleen wordt verklaard. De mate van toename verschilt per subgroep en belooft in een aantal gevallen ongeveer de helft van de verklaarde variantie door alleen de vrouwen.

Bovenstaande gegevens gelden voor alleen blanke echtparen. Een analyse onder zwarte echtparen wees uit dat daar de verklaarde variantie door de onafhankelijke variabelen van de man hoger was dan de verklaarde variantie door de onafhankelijke variabelen van de vrouw. Het gezamenlijk model verklaarde ook hier ongeveer de helft meer dan het model van de sterkst beïnvloedende sekse (in dit geval de man). Fried en Udry concluderen dan ook: "Because male models are sometimes surprisingly strong, researchers who do not have husband data cannot be sure that they have not left out half of what they need to know (p. 274)".

De tot nu toe beschikbare gegevens laten geen definitief uitsluitsel toe over de vraag of het ondervragen van zowel de vrouw als de man opweegt tegen de extra kosten die hiervoor geïnvesteerd moeten worden. Wanneer men zich genoodzaakt ziet te kiezen, ligt het nog steeds het meest voor de hand om de vrouw te kiezen. Wanneer die noodzaak niet dwingend is, zijn de gegevens van de man zeker interessant. Niet alleen vanwege de additionele verklaarde variantie, maar ook omdat dit de mogelijkheid schept om na te gaan op welke aspecten van satisfacties en dissatisfacties vrouwen en mannen van elkaar verschillen.

10.4. EVALUATIE EN ONDERZOEKSAANBEVELINGEN

Sociaal-demografisch vruchtbaarheidsonderzoek is, hoewel vruchtbaarheidsattitudes meestal de afhankelijke variabelen vormen, uiteindelijk gericht op de verklaring van vruchtbaarheidsgedrag. De besluitvormingsmodellen zijn,

anders dan de value-of-children benadering, hierop heel expliciet gericht en de resultaten van toetsing van het model aan het gedrag na verloop van een zekere tijdsperiode, zijn veelbelovend. We zullen ons daarom in deze paragraaf vnl. bezighouden met de besluitvormingsbenadering.

Uiteraard is er ook kritiek op de utiliteitsmodellen en dit betreft met name het rationele uitgangspunt. Dat wil zeggen het grondidee dat het individu welbewust een besluit neemt en daarbij het saldo van de verwachte satisfacties en kosten van het ene alternatief afweegt tegen het saldo van de verwachte satisfacties en kosten van het andere alternatief (of alternatieven, wanneer er meerdere zijn). En inderdaad, gedrag is vaak gebaseerd op gewoonte, toeval, of een samenloop van omstandigheden of achtereenvolgende gebeurtenissen die leiden tot een eindresultaat dat niet van te voren gepland of overwogen was. Dat geldt ook voor vruchtbaarheidsgedrag. Sinds het midden van de jaren zestig echter - de opkomst van nieuwe effectieve anticonceptiva en een liberale abortuspraktijk - is het individuele vruchtbaarheidsgedrag tot op zeer grote hoogte beheersbaar geworden. Is dit reeds een eerste vereiste om een rationele keuze te kunnen maken, het bracht, te zamen met andere maatschappelijke stromingen, een bewustwording teweeg ten aanzien van het krijgen en hebben van kinderen, de keuzemogelijkheden en de alternatieven. Hiermee wil voorlopig slechts gezegd zijn dat in het huidige tijdsgewricht een utiliteitsmodel beter overeenkomt met wat er in de werkelijkheid plaatsvindt dan enige decennia terug, maar het betekent nog steeds niet dat elke geboorte een gevolg is van een rationele afweging.

Factoren die een belemmering vormen om tot een rationele keuze te komen ten aanzien van het vruchtbaarheidsgedrag, zijn onder meer: het grote aantal consequenties dat men moet overzien, liefst op een lange termijn, van elk van de twee alternatieven: wel of geen (volgend) kind, en het toekennen van een persoonlijke evaluatie aan die consequenties, eveneens liefst voor de lange termijn. Hiervoor zou dus veel informatie verzameld en verwerkt moeten worden. Zoals Beach et al. (1975), zich baserend op Miller (1956) vermelden, is het menselijk informatieverwerkings-systeem beperkt en kan meestal niet meer bevatten dan vijf aspecten tegelijkertijd. Het komen tot een nut-maximaliserend besluit kan dus zeer moeizaam zijn. Dit impliceert tegelijkertijd dat het proces van besluitvorming op zich, reeds hoge (psychische) kosten met zich mee kan brengen. Reden genoeg dus om er maar van af te zien, en de gewoonte

te volgen, het toeval een rol te laten spelen, of om te kiezen voor datgene waarvan weliswaar onbekend is of het het maximale nut zal verschaffen maar wat er in ieder geval bevredigend uitziet. En dan laten we nog die situaties buiten beschouwing waarin, door welke oorzaken ook, het alternatief "wel een (volgend) kind" òf het alternatief "geen (volgend) kind" in het geheel niet als een alternatief gezien wordt.

Hiermee is evenwel niet gezegd dat besluitvormingsmodellen niet voor veel individuen met althans een deel van de werkelijkheid overeenkomen. Een sterke kant van de besluitvormingsbenadering is het 'decompose-recompose' principe: het uiteenleggen in een betrekkelijk groot aantal verschillende consequenties die door de respondent één voor één in beschouwing kunnen worden genomen. Bij een inhoudelijk goed ingevuld model is het zelfs denkbaar dat beantwoording van de vragenlijst door de respondent haar of zijn besluit mede helpt bepalen. Beach et al. (1975) maken melding van het feit dat ze, na de eerste onderzoeksrunde met hun waardenhierarchie, voor het eerst in hun onderzoekscarrière bedankbrieven ontvingen van hun respondenten en dat ze in de follow-up veel positieve reacties kregen. De teneur van de brieven en reacties was dat het invullen van de vragenlijst hen had geholpen een besluit te nemen. Tegelijkertijd kan dit een bezwaar inhouden, zo kan men opmerken, omdat dit tot gevolg kan hebben dat de determinanten van het gedrag van de ondervraagde personen niet meer representatief zijn voor de determinanten van het gedrag van de rest van de bevolking.

Aan het einde van paragraaf 10.3.3 vermeldde we reeds dat voor onderzoek naar vruchtbaarheidsgedrag de meting van alternatieven in de waardenhierarchie van Townes c.s. en in de Fishbeinmodellen voldoende verantwoord aanwezig lijkt. Slechts wanneer men expliciet wil onderzoeken in hoeverre beroepsarbeid als een alternatief wordt gezien voor het krijgen en hebben van een (volgend) kind verdient de benadering vanuit de ruiltheorie, zoals door Beckman geschiedde, overweging.

Vruchtbaarheidssurveys vinden veelal plaats op basis van grote steekproeven: meestal enkele duizenden respondenten groot. Meting van sociaal-psychologische factoren door middel van de waardenhierarchie van Townes c.s. leent zich hiervoor minder goed omdat de vragenlijst vrij ingewikkeld is. Opneming van een vragenlijst voor het Fishbeinmodel lijkt echter zeer wel haalbaar, wanneer er per item of mogelijke consequentie niet meer dan twee vragen gesteld

worden, nl. één voor de meting van het belief-aspect en één voor de meting van het evaluatie-aspect, op de wijze zoals bijv. Werner c.s. dat doen. Wanneer er bijv. 20 consequenties en 5 referentiepersonen of -groepen worden opgenomen, impliceert dit een vragenlijst van 50 vragen. Dit is minder dan er in het NOVOM aan het totale ouder-schapsmotivatiegedeelte gespendeerd werd. Het verdient daarbij aanbeveling, zoals we in paragraaf 10.3.2 vermeldde, om zo concreet mogelijke items op te nemen ten-einde 'circularity' te voorkomen. Er zal daarbij acht op geslagen moeten worden dat items die specifiek zijn voor bepaalde pariteiten of sociale groepen ook opgenomen worden.

Een andere aanbeveling betreft het tijdstip waarop gemeten wordt. Het lijkt onjuist om een besluitvormingsmodel toe te passen op een moment dat er helemaal geen besluit wordt genomen, noch in het nabije verschiet ligt. Dit betekent dat het weinig zin heeft om bijv. een echtpaar waarvan het laatstgeboren kind al 5 of 7 jaar oud is te benaderen met een Fishbeinvragenlijst, omdat dit paar zeer waarschijnlijk al enige jaren terug besloten heeft dat er geen kinderen meer bijkomen. Doet men dit toch dan meet men de redenen waarom er op dat moment wel of geen kind bij zal komen, en dat zijn waarschijnlijk andere redenen dan die men had toen men reëel het besluit nam. Een kenmerkend voorbeeld is het antwoord "te oud" dat men in onderzoek met enige regelmaat ziet terugkomen. Dit betekent in veel gevallen waarschijnlijk in het geheel niet dat men fysiek te oud geworden is om kinderen te krijgen en groot te brengen, maar dat men al enige tijd geleden het besluit genomen heeft dat het gezin voltooid was, en dat men nu de tijd verstreken acht, die fase voorbij acht te zijn. Het beste tijdstip zal daarom zijn $\frac{1}{2}$ tot 3 jaar na de geboorte van een kind, of in de periode direct na de huwelijks-sluiting of het gaan samenwonen tot een aantal jaren daarna zolang het paar nog kinderloos is. Voor een adequate toetsing aan gedrag in een follow-up onderzoek is de juiste keuze van het tijdstip zelfs een vereiste.

In de fase van de analyse van het onderzoeksmateriaal moet er voorts rekening mee worden gehouden dat niet ieder zijn intentie onbelemmerd weet te realiseren. De uitvoering van de keuze die men maakt kan enerzijds verstoord worden door sub- of nonfecunditeit en anderzijds door ongeplande zwangerschappen. Het langdurig ervaren van subfecunditeit heeft vermoedelijk invloed op de perceptie

van satisfacties en kosten van het eerste of eerstvolgende kind en van de alternatieven voor dat kind. Het is daarom aan te bevelen om in de analyse de langdurig subfecunden buiten beschouwing te laten. In de follow-up fase van het onderzoek waarin informatie ingewonnen wordt over het gedrag dat in de afgelopen periode heeft plaatsgehad, dient ook nagegaan te worden of de zwangerschappen en geboortes die zich in die periode hebben voorgedaan al dan niet gepland waren, opdat hiermee in de analyse rekening gehouden kan worden.

Wat betreft de verhouding tussen de invloed van de attitudecomponent en de normatieve component vermeldde we in paragraaf 10.3.2 en 10.3.3 dat er een tendens bestaat van een toenemende invloed van de attitudecomponent bij een toenemende sociaal-economische status. In het NOVOM konden we constateren (hst.7) dat vrouwen met een hoog opleidingsniveau zowel sterker geneigd zijn om te kiezen voor vrijwillige kinderloosheid als voor een kindertal hoger dan twee. De vraag doet zich voor of inderdaad gesteld kan worden dat onder hoger opgeleiden of hogere sociale status categorieën de keuze voor een bepaald kindertal sterker onder invloed staat van de individuele attitude en minder beïnvloed wordt door sociale normen. Ook andere benaderingen om het bestaan van normen te meten kunnen dan interessant zijn, bijv. door het meten van (negatieve) stereotypen over (afwijkende) kindertallen, zoals Henley en Gustavus (1977), Polit (1978) en Oppitz (1978) deden.

In een vruchtbaarheidssurvey met een grote steekproef zal het over het algemeen (financieel) ondoenlijk zijn om ook mannen (echtgenoten) te ondervragen, tenzij men zich beperkt tot een substeekproef uit hen. Een dergelijke opzet zou duidelijkheid kunnen geven over de additioneel verklaarende inbreng die echtgenoten hebben en zou informatie kunnen opleveren over verschillen in de aard van de motivatie tussen mannen en vrouwen. De aantrekkelijkheid van een beperktere steekproef voor de vergelijking tussen mannen en vrouwen is evenwel dat men dan meer mogelijkheden heeft om ook andere aspecten van de sociaal-psychologische achtergrond van vruchtbaarheidsgedrag te bestuderen. We denken hierbij aan de communicatie tussen de echtgenoten over de gezinsvorming die, zoals uit verschillende onderzoeken blijkt (Beckman, 1979a; LoSciuto et al., 1979; Oppitz et al., 1980; zie ook hst. 8), niet altijd expliciet aanwezig is, en aan de vraag in hoeverre het

besluitvormingsproces ten aanzien van de gezinsvorming inderdaad een sequentieel proces is.

Een andere methode om verschillende aspecten van ouder-schapsmotivatie te achterhalen is onderzoek bij van het modale pad afwijkende groepen, waarbij we denken aan bewust ongehuwde moeders, jong volwassenen zonder vaste partner, vrijwillig kinderlozen, paren die kiezen voor één kind of juist voor een groot gezin, onvrijwillig kinderlozen, alsmede paren die als gevolg van secundaire steriliteit niet meer dan één kind hebben gekregen. Bij bewust ongehuwde moeders kan een motivatieaspect als "volledigheid van huwelijk en gezin" dat in het NOVOM als de belangrijkste satisfactie naar voren kwam geen rol spelen. Het is daarom interessant te onderzoeken welke aspecten bij hen een belangrijke invloed hebben. Onvrijwillig kinderlozen zullen waarschijnlijk beter dan andere groepen, de negatieve kanten van het kinderloos blijven kunnen weerspiegelen, die motiveren tot vermijdingsgedrag. De fundamentele gedachte bij onderzoeken onder niet-modale groepen is in feite dat voor de leden van deze groepen het individuele niet samenvalt met het normatieve - ofwel als gevolg van een gedwongen situatie, ofwel als gevolg van een bewust gekozen situatie - en dat zij zich hierdoor in het algemeen wat scherper bewust zullen zijn van de individuele en de normatieve aspecten die een rol spelen in de drang tot of de tegenzin in een (volgend) kind, en dat zij ook verschillende aspecten zullen benadrukken en/of dezelfde aspecten op een andere manier zullen benadrukken. Een en ander zal het inzicht in het motivatiecomplex kunnen vergroten. Bij onderzoeken als deze ligt een kwalitatief geöriënteerde onderzoeksopzet voor de hand.

Samenvattend kunnen wij stellen dat onze onderzoeksaanbevelingen twee richtingen uitgaan. Enerzijds bepleiten we de sociaal-psychologische benadering op te nemen in een omvangrijke vruchtbaarheidssurvey. Anderzijds bevelen we onderzoeken aan die zich moeilijker of in het geheel niet laten realiseren door middel van een grote steekproef. Wat betreft het eerste lijkt het zowel mogelijk als de moeite waard om het Fishbeinmodel op te nemen in bovenbedoelde survey. Wanneer men daarbij kiest voor een steekproef van huwelijkscohorten of geboortencohorten, zoals tot nu toe gebruikelijk is, dan verdient het aanbeveling om de Fishbeinvragenlijst alleen voor te leggen aan die respondenten die de laatste cruciale gebeurtenis in

het proces van gezinsvorming niet langer dan een beperkt aantal jaren achter de rug hebben. Deze substeekproef zou dan wellicht tevens onderworpen kunnen worden aan een nader onderzoek wat betreft de intentie, attitude en invloed van significante anderen bij de partner, de mate waarin bij beide partners het proces van gezinsvorming een sequentieel karakter draagt, en de communicatie tussen de partners over de eventuele komst van een (volgend) kind en de totale gewenste gezinsgrootte. In een follow-up na één en/of enkele jaren zou vervolgens nagegaan moeten worden in hoeverre de intentie, resp. het Fishbeinmodel het dan inmiddels plaats gevonden hebbend gedrag, voorspelt, en welke rol daarin gespeeld wordt door de houding van de vrouw en de man en door de aard en mate van communicatie tussen de partners.

Echter, evenmin als met andere onderzoeksmethoden, zal met het Fishbeinmodel het gehele motivatiecomplex blootgelegd kunnen worden. Daarom zullen ook andere onderzoeken uitgevoerd moeten worden om het inzicht te verruimen. We noemden onderzoek naar het bestaan van negatieve stereotypen over meer en minder afwijkende kindertallen en onderzoek onder van het modale pad afwijkende groepen. Dit soort onderzoeken zal veelal gebaat zijn bij meer kwalitatief georiënteerde onderzoeksmethoden en daardoor ook bij kleinere steekproeven.

11. Samenvatting

Het Landelijk Onderzoek Geboortenpatroon, uitgevoerd in 1969, was de eerste nationale vruchtbaarheidssurvey in Nederland. De resultaten ervan leidden tot de conclusie dat de betekenis van de conventionele sociaal-demografische variabelen voor de verklaring van verschillen in de vruchtbaarheid niet erg groot meer was en dat gezocht moest worden naar sociaal-psychologische factoren ter verklaring van de differentiële vruchtbaarheid (Moors, 1974).

Er werd daarop een literatuurstudie verricht met het doel een meetinstrument te vinden dat van belang zou kunnen zijn om sociaal-psychologische factoren te identificeren die verschillen in vruchtbaarheidsgedrag zouden verklaren (Niphuis-Nell, 1974). Het aantal alternatieven was zeer beperkt en de keuze viel op een vragenset uit een nog experimentele vragenlijst die door James T. Fawcett gebruikt was op Hawaii (Verenigde Staten) ter voorbereiding van de eerste fase van het internationale Value-of-Children project. De vragenset die door ons werd overgenomen behelsde twee open vragen naar resp. de voor- en de nadelen van het hebben van kinderen indien vergeleken met het niet hebben van kinderen, negen schalen gebaseerd op Likert-items en voornamelijk betrekking hebbend op de gepercipieerde satisfacties en kosten van het hebben van kinderen, en een aantal voorgestructureerde en geprecodeerde vragen naar de redenen waarom men wel, resp. geen (volgend) kind wenste.

Met de gekozen vragenset werd in 1974 een proefonderzoek uitgevoerd onder 100 gehuwde vrouwen van 35 jaar of jonger. In hoofdstuk 2 wordt verslag gedaan van dit proefonderzoek voor zover het de keuze van het instrument en de constructies van de schalen betreft. De schalen zijn

wel tot op grote hoogte, maar niet volledig vergelijkbaar met die uit het Value-of-Children project, omdat een aantal nieuwe items werden toegevoegd en de items niet op exact dezelfde wijze gegroepeerd werden. Een en ander resulteerde in vijf schalen die diverse satisfacties van het hebben van kinderen meten: continuïteit en zekerheid, moederschap als zingeving, sociale identiteit, geluk en affectie, en welzijnsstreven; in één schaal die psychische, sociale en financiële (directe) kosten van het hebben van kinderen meet; en in twee schalen die overige factoren meten die het proces van besluitvorming beïnvloeden, te weten, gevoeligheid voor sociale controle, en besluitvaardigheid. Tevens was een moderniteitsschaal opgenomen.

Op grond van de resultaten uit het proefonderzoek wordt in hst. 3 een aanzet gegeven tot de vorming van hypothesen die in het geplande Nationale Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie (NOVOM) getoetst zouden worden. De resultaten uit het proefonderzoek waren hoopgevend. De eerste resultaten uit het NOVOM, waarvan verslag gedaan wordt in hst. 4, waren dat echter in duidelijk mindere mate. We besloten daarom om de analyse in hoofdzaak te richten op de twee belangrijkste hypothesen:

1. De sociaal-psychologische en de sociaal-demografische factoren oefenen beide invloed uit op de vruchtbaarheidsattitudes, waarbij evenwel de invloed van de sociaal-psychologische factoren sterker is dan die van de sociaal-demografische.
2. De sociaal-psychologische factoren nemen een deels interveniërende positie in tussen de sociaal-demografische factoren en de vruchtbaarheidsattitudes.

De tweetrapssteekproef van het NOVOM omvatte 4522 vrouwen die in het huwelijk traden in de jaren 1963 tot en met 1973 en die ten tijde van het onderzoek nog gehuwd waren. Het veldwerk werd verricht van eind februari tot begin mei van 1975. De vragenlijst omvatte, naast de vragen voor het ouderschapsmotivatiegedeelte, een groot aantal vragen over de zwangerschapsgeschiedenis, vruchtbaarheidsattitudes, gezinsplanning en anticonceptiegebruik, en sociale kenmerken zoals opleidingsniveau, godsdienst en beroepsarbeid van de vrouw.

In hst. 5 zijn de resultaten neergelegd van de antwoorden op de open vragen naar de voor- en nadelen van het hebben van kinderen, en op de vragen naar de redenen waarom men geen (volgend) kind wenst. De vaakst genoemde

voordelen waren "gezellig, leuk" (genoemd door 37% van de vrouwen), "geeft doel, zin, inhoud aan het leven, weten waarvoor je werkt" (28%) en "het hebben van verantwoordelijkheid" (20%). De vaakst genoemde nadelen waren "gebondenheid (aan huis), verlies van vrijheid" (60%), "zorgen, ook voor later als ze groot zijn" (18%), en "beperkingen ten aanzien van andere activiteiten - anders dan werken buitenshuis" (11%). De vijf belangrijkste redenen waarom men geen (volgend) kind wilde waren: "omdat ik mij zorgen maak over de overbevolking", "omdat eens wat tijd overhouden voor jezelf dan wel heel erg moeilijk zal worden", "omdat mijn man geen (volgend) kind wil", "omdat ik de toekomst somber inzie", en "omdat ik dan niet in staat zou zijn voldoende zorg en aandacht te besteden aan mijn andere kind(eren)". Wanneer deze resultaten bekeken worden naar het aantal kinderen dat men wenst, dan blijken zowel op de open vragen als op de vraag naar de redenen waarom men geen (volgend) kind wenst, de vrouwen die in het geheel geen kinderen wensen het duidelijkst afwijkende antwoordpatroon te hebben. Zij worden hierin gevolgd door de vrouwen die één kind wensen. Hierbij valt op dat zij die één kind wensen wat betreft de benadrukking van bepaalde positieve of negatieve aspecten van het hebben van kinderen geen verzwakte afspiegeling vormen van de vrouwen die geen kinderen wensen. Zij die slechts één kind wensen hebben een min of meer eigen attitudepatroon ten aanzien van het ouderschap dat overigens meer aansluit bij het attitudepatroon van de (potentiële) ouders dan bij dat van de respondenten die het ouderschap afwijzen.

In hst. 6 wordt op grond van de hiervoor genoemde schalen en een aantal sociaal-demografische variabelen nagegaan welke verschillen er onder kinderloze vrouwen bestaan tussen hen die wel en hen die geen (eerste) kind willen. Over de schalen zoals die geconstrueerd zijn in het NOVOM wordt verslag gedaan in bijlage B. Twee schalen kregen een andere naam, nl. "geneigdheid tot reflectie" (was: besluitvaardigheid) en "volledigheid van huwelijk en gezin" (was: welzijnsstreven); de moderniteitsschaal van Smith en Inkeles werd vervangen door die van Gough; en er werd een nieuwe schaal toegevoegd, te weten "belangstelling voor alternatieve activiteiten" (of: indirecte kosten). De vrijwillig kinderloze vrouwen percipiëren minder satisfacties en meer kosten van het hebben van kinderen en hebben een grotere belangstelling voor alternatieve activiteiten dan de vrouwen die wel van plan zijn om een

of meer kinderen te krijgen. Op de sociaal-demografische variabelen doen zich de volgende verschillen voor: vrijwillig kinderloze vrouwen hebben een hogere gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk, zijn in grotere getale buitenkerkelijk, hebben een hoger opleidingsniveau en een hogere beroepsstatus, echtgenoten met een hoger opleidingsniveau, een hogere beroepsstatus en een hoger inkomen, wonen in grotere getale in de grote steden en zijn vaker werkzaam in een beroep dan de moeders en (of) de uitstellers. Uit een regressieanalyse bleek dat de sociaal-demografische en de sociaal-psychologische factoren te zamen 33% verklaarden van de variantie in de intentie om een eerste kind te krijgen. Voor de tien sociaal-psychologische factoren alleen bedroeg dit 29% en voor de zeven sociaal-demografische alleen 12%. Wanneer de sociaal-psychologische variabelen constant werden gehouden, verklaarden de sociaal-demografische variabelen nog slechts 5% van de variantie in de intentie. De belangrijkste sociaal-psychologische factoren uit de regressievergelijking waren "volledigheid van huwelijk en gezin", "kosten", "belangstelling voor alternatieve activiteiten", en "sociale identiteit", en de belangrijkste sociaal-demografische variabelen waren het inkomen van de man, het al dan niet buitenkerkelijk zijn van de vrouw, de huwelijksleeftijd van de vrouw en het opleidingsniveau van de vrouw. Deze vier belangrijkste sociaal-demografische variabelen beïnvloeden inderdaad, zoals verondersteld, de vier belangrijkste sociaal-psychologische factoren (verklaarde varianties van 12 tot 16%), echter op één uitzondering na. De perceptie van "kosten" bleek hierdoor nauwelijks of niet beïnvloed te worden (1%). De in hst. 4 geformuleerde hypothesen bleken dus voor de vrouwen zonder kinderen bevestigd te worden, echter met deze uitzondering dat de perceptie van (directe) kosten geen intervenierende positie inneemt tussen de sociaal-demografische variabelen en de intentie om een eerste kind te krijgen, maar los van deze variabelen een zelfstandige invloed uitoefent op de intentie.

In hst. 7 wordt op vergelijkbare wijze als dat in het voorgaande hoofdstuk gebeurde nagegaan welke verschillen er onder vrouwen met één kind bestaan tussen hen die wel en hen die geen tweede kind willen, en welke verschillen er onder vrouwen met twee kinderen bestaan tussen hen die wel en hen die geen derde kind willen. Een analyse van hogere pariteiten was vanwege het kleine aantal vrouwen daarin slechts in beperkte mate mogelijk. Voor de sociaal-

demografische variabelen doen zich de volgende verschillen voor: de vrouwen die één kind hebben en niet van plan zijn om een volgend kind te krijgen zijn, in vergelijking met hen die één kind hebben en wel van plan zijn om een volgend kind te krijgen of dat al hebben, oververtegenwoordigd onder hen met alleen lagere school, onder hen met een echtgenoot die alleen lagere school heeft en een laag inkomen, onder hen die buitenshuis werken en dat daarenboven doen vanuit een sterke economische motivatie, onder de buitenkerkelijken, en onder de stedelingen. Omdat de vrouwen die twee kinderen hebben en er geen meer bij willen de modale categorie, standaard- of vergelijkings-categorie vormen, valt over hen weinig bijzonders te melden. De vrouwen die twee kinderen hebben en wel een derde kind willen of al hebben zijn, in vergelijking met deze standaardcategorie, oververtegenwoordigd onder de hogere opleidingsniveaus, onder de vrouwen die meewerken op het land- of tuinbouwbedrijf van hun man die zelfstandig ondernemer is, onder de gereformeerden, en onder hen die woonachtig zijn op het platteland. Zowel voor de agrariërs als voor de gereformeerden in onze steekproef geldt dat niemand van hen koos voor kinderloosheid en dat het de subcategorieën waren die het minst vaak kozen voor een eenkindgezin. Bij hen doet zich dus een eenduidige trend naar een groter gezin voor. Voor de variabele opleidingsniveau doet zich evenwel een duidelijke tweeledigheid voor. Hoger opgeleide vrouwen zijn enerzijds oververtegenwoordigd onder de vrijwillig kinderlozen en anderzijds onder hen die kiezen voor een derde kind.

De enkelvoudige samenhang tussen de tien sociaal-psychologische factoren en het plan om al dan geen volgend kind te krijgen was bij de vrouwen met één kind en met twee kinderen aanzienlijk minder sterk dan in hst. 6 voor de vrouwen zonder kinderen was gebleken. De totaal verklaarde variantie van deze onafhankelijke variabelen in de intentie was zowel voor de vrouwen met één kind als voor de vrouwen met twee kinderen slechts 4%. Ook de door de sociaal-demografische variabelen verklaarde variantie was lager dan deze voor de vrouwen zonder kinderen was, nl. 6% voor de vrouwen met één kind en 5% voor de vrouwen met twee kinderen. Beide groepen onafhankelijke variabelen te zamen verklaarden in totaal resp. 10 en 9%. De verklaring voor de geringe verklarende waarde die de sociaal-psychologische factoren hebben, moet in de allereerste plaats gezocht worden in de specificiteitsniveaus van de meting van de onafhankelijke variabelen enerzijds en van de afhankelijke variabelen anderzijds, welke

slecht of niet op elkaar aansloten. De meting van de perceptie van satisfacties en kosten was gericht op satisfacties en kosten van het hebben van kinderen als zodanig, impliciet gesteld tegenover het niet hebben van kinderen, en ongeacht het aantal kinderen. Ook de verklaarde variantie in het totale geplande kindertal was laag, nl. 8% voor alleen de sociaal-psychologische factoren, 7% voor alleen de sociaal-demografische factoren, en 13% voor de beide groepen onafhankelijke variabelen te zamen.

Uit de multivariate analyse bleek dat bij de vrouwen met één kind de intentie ten aanzien van een tweede kind het sterkst beïnvloed wordt door moderniteit - een moderne attitude leidt tot een geringere intentie om een tweede kind te krijgen - door het al dan niet werken van de vrouw en door het opleidingsniveau van de man. Bij de vrouwen met twee kinderen bleek de intentie ten aanzien van het derde kind het sterkst beïnvloed te worden door de perceptie van de satisfactie "volledigheid van huwelijk en gezin", door het opleidingsniveau van zowel de man als de vrouw, en door het al dan niet buitenkerkelijk zijn van de vrouw. Van middelmatige betekenis voor beide pariteiten was de perceptie van de satisfactie "geluk en affectie". De richting van de invloed was echter enigszins onverwacht. Voor beide pariteiten gold dat een belangrijk vinden van deze satisfactie leidde tot een verminderde geneigdheid om een volgend kind te willen krijgen. Vermoedelijk is dit een gevolg van een georiënteerdheid op een sterk individuele affectieve relatie tussen ouder en kind die vanwege zijn intensiteit niet gemakkelijk te onderhouden is met meerdere kinderen tegelijkertijd. De belangrijkste beïnvloedende variabelen in het totale gewenste kindertal tenslotte bleken "volledigheid van huwelijk en gezin" te zijn en het al dan niet buitenkerkelijk zijn van de vrouw, gevolgd door "geluk en affectie" en "geneigdheid tot reflectie".

Geconcludeerd kan worden dat het onderzoek naar de relatie tussen enerzijds de intentie ten aanzien van een volgend kind bij vrouwen met één kind en met twee kinderen en het totaal gewenste kindertal en anderzijds de sociaal-psychologische en de sociaal-demografische variabelen, geen bevestiging opleverde voor de twee vooraf gestelde hypothesen. De belangrijkste oorzaak hiervan is het niet op de juiste wijze op elkaar afgestemd zijn van de specificiteitsniveaus van de meting van de onafhankelijke en de afhankelijke variabelen.

Om een vollediger beeld te krijgen dan het NOVOM alleen kan bieden van de motivatie-aspecten die een rol spelen in het al dan niet krijgen van een bepaald aantal kinderen, werd een literatuurstudie verricht op grond van de resultaten van empirische onderzoeken op dit terrein uit de jaren zeventig. De resultaten hiervan zijn neergelegd in hst. 8. Hieruit komt onder meer naar voren dat vrijwillige kinderloosheid, het enig kind, en de keuze voor een enig kind, beladen zijn met negatieve stereotypingen, hetgeen een deel van de motivatie kan zijn om een eerste, resp. een tweede kind te wensen. De aanwezigheid van een eerste kind vormt een vrij sterke motivatie voor een tweede, opdat het eerste kind gezelschap krijgt van een broertje of zusje en niet als enig kind zal opgroeien. Bovendien wordt de belemmering die de aanwezigheid van kinderen vormen om buitenshuis te kunnen werken, door (nog) kinderloze vrouwen als ernstiger gepercipieerd dan door vrouwen die al een kind hebben. Anders gesteld: na de geboorte van het eerste kind percipieert men alternatieve activiteiten als minder belangrijk dan er voor. Een reden om het bij één kind te houden kan ook zijn het vooruitzicht op een problematische zwangerschap of bevaling of andere fysieke problemen. De keuze voor een (middel)groot gezin gaat veelal samen met traditionele opvattingen over huwelijk en gezin en de functie van kinderen daarin.

In hst. 9 wordt kort ingegaan op de in hst. 3 geformuleerde veronderstelling dat de perceptie van satisfacties en kosten van het hebben van kinderen gebaseerd zijn op waarden en de perceptie van kosten op individuele behoeften. De resultaten uit het NOVOM ondersteunen deze visie, echter met de nuancering dat de perceptie van directe kosten inderdaad gebaseerd is op individuele behoeften maar dat de perceptie van indirecte kosten (alternatieve activiteiten) steeds meer evolueert naar in maatschappelijke instituties verankerde waarden.

In hst. 10 tenslotte wordt een overzicht gegeven van de theoretische en methodologische aspecten van de sociaal-psychologische benadering in het vruchtbaarheidsonderzoek in de jaren zeventig. Binnen deze benadering worden twee invalshoeken onderscheiden die theoretisch niet wezenlijk van elkaar verschillen, maar die wel duidelijke verschillen vertonen in de onderzoeksopzet. De value-of-children benadering vinden we terug in het gelijknamige internationale onderzoeksproject dat gefinitieerd werd door James T. Fawcett, en in vruchtbaarheidssurveys in Nederland (NO-

VOM), België, West-Duitsland en Oostenrijk. De besluitvormingsbenadering werd tot nu toe alleen gebruikt in kleinere steekproeven en is sterk gericht op de voorspelling van reëel gedrag en toetsing van de voorspelling aan het gedrag na verloop van een zekere tijdperiode. Onder deze benadering valt het op de subjectief verwachte utiliteitstheorie gebaseerde onderzoek van Townes c.s., een aantal onderzoekingen gebaseerd op het Fishbeinmodel, en het op de ruiltheorie gebaseerde onderzoek van Beckman. Het hoofdstuk mondt uit in de aanbeveling verder onderzoek te doen met behulp van een Fishbeinvragenlijst in vruchtbaarheidssurveys, en daarnaast meer kwalitatief georiënteerd onderzoek te verrichten onder niet-modale groepen zoals bewust ongehuwde moeders, vrijwillig en onvrijwillig kinderlozen, en ouders van (middel)grote gezinnen.

Summary

The Netherlands National Fertility Survey, conducted in 1969, was the first national fertility survey in the Netherlands. Its findings led to the conclusion that conventional social-demographic variables were no longer of very much significance in accounting for differences in fertility and that it was necessary to look for social-psychological factors to account for differential fertility (Moors, 1974). A literature study was then carried out with the aim of finding a research instrument which would be able to help identify social-psychological factors which would account for differences in fertility behaviour (Niphuis-Nell, 1974). The number of alternatives was very limited and the choice fell on a set of questions out of an as yet experimental questionnaire which had been used by James T. Fawcett in Hawaii (United States) in preparing the first phase of the international Value of Children project. The set of questions which we took over contained two open-ended questions on the advantages and disadvantages of having children as compared with not having children, nine scales based on Likert items and relating principally to the perceived satisfactions and costs of having children, and a number of structured questions about the reasons why people did or did not want (more) children.

Using the chosen set of questions, a pilot study was carried out in 1974 amongst 100 married women aged 35 or below. Chapter 2 contains a report of this pilot study, concentrating on the choice of instrument and construction of the scales. While the scales are to a large extent comparable with those from the Value of Children project, they are not in fact entirely comparable because a number of new items was added and the items were not grouped in exactly the same way. When various things had been taken

into account, the result was five scales which measure various satisfactions from having children: continuity and security, motherhood satisfactions, social identity, happiness and affection, and well-being; one scale measuring psychological, social and financial (direct) costs of having children; and two scales measuring other factors which influence the decision-making process, namely, sensitiveness to social control, and decision-mindedness. A modernity scale was also included.

In Chapter 3, using the findings of the pilot study, a start is made on formulating the hypotheses to be tested in the planned Netherlands Survey on Fertility and Parenthood Motivation (NOVOM). The results of the pilot study were hopeful. However, the first results of the NOVOM, described in Chapter 4, were decidedly less so. We therefore decided to concentrate the analysis mainly on two important hypotheses:

1. The social-psychological and social-demographic factors both exert an influence on fertility attitudes, although the influence of the social-psychological factors is stronger than that of the social-demographic factors.
2. The social-psychological factors occupy a more or less intermediate position between the social-demographic factors and fertility attitudes.

The two-stage sample of the NOVOM consisted of 4522 women who entered marriage in the years 1963 to 1973 and who were still married at the time of the survey. The field work was carried out from the end of February until the beginning of May 1975. As well as the questions for the parenthood motivation section, the questionnaire contained a large number of questions on the history of pregnancies, fertility attitudes, family planning and use of contraception, and social characteristics such as the woman's educational level, religion and occupation.

Chapter 5 contains the findings from the answers to the open questions about the advantages and disadvantages of having children and the questions on the reasons why no (more) children were desired. The most frequently mentioned advantages were "good company, nice" (mentioned by 37 per cent of the women), "gives purpose, meaning, substance to life, knowing what one is working for" (28 per cent) and "having responsibility" (20 per cent). The most frequently mentioned disadvantages were "being

tied down (to the home), loss of freedom" (60 per cent), "the worry, also for later when they are older" (18 per cent) and "the restrictions on other activities - apart from working outside the home" (11 per cent). The five most important reasons why women did not want (more) children were: "because I am worried about overpopulation", "because it would make it very difficult to have any time over for oneself", "because my husband does not want a (next) child", "because I think the future looks bleak", and "because then I would not be able to devote enough care and attention to my other child(ren)". When these findings are examined according to the number of children desired, then it appears that the answer pattern of the women who do not want any children at all is most markedly at variance with the others, both for the open questions and the question about the reasons why no (more) children are wanted. They are followed in this respect by the women who want one child. It is noticeable here that, as far as their emphasis on certain positive or negative aspects of having children is concerned, women who want one child are not merely a weaker reflection of the women who do not want any children. Those who want one child have a more or less individual attitude pattern as regards parenthood, which in fact is more closely linked with the attitude pattern of the (potential) parents than with that of respondents who reject parenthood.

In Chapter 6 there is an examination, on the basis of the previously mentioned scales and a number of social-demographic variables, of the differences between those childless women who do and those who do not want a (first) child. An account of the scales as they were constructed in the NOVOM is provided in Appendix B. Two scales were re-named, viz. "inclination to reflection" (formerly: decision-mindedness) and "completeness of marriage and family life" (formerly: well-being); the modernity scale of Smith and Inkeles was replaced by that of Gough; and a new scale was added, namely "interest in alternative activities" (or: indirect costs). The voluntarily childless women perceive fewer satisfactions and more costs of having children and they have a greater interest in alternative activities than women who do intend to have one or more children. Were the social-demographic variables are concerned, the following differences appear: voluntarily childless women have a higher mean age at first marriage, greater numbers of them are non-church members, they have a higher level of education and higher

occupational status, husbands with a higher level of education, higher occupational status and a higher income, more of them live in cities and they more often have a job than the mothers and (or) the delays. From a regression analysis it could be seen that the social-demographic and social-psychological factors together accounted for 33 per cent of the variance in the intention to have a first child. This amounted to 29 per cent for the ten social-psychological factors on their own and 12 per cent for the seven social-demographic factors on their own. When we controlled for the social-psychological variables, the social-demographic variables still accounted for only five per cent of the variance in the intention. The main social-psychological factors in the regression equation were "completeness of marriage and family life", "costs", "interest in alternative activities", and "social identity", and the main social-demographic variables were the husband's income, whether or not the wife was a non-church member, the wife's age at marriage and the educational level of the wife. As had been assumed, these four main social-demographic variables do in fact influence the four main social-psychological factors (explained variances from 12 to 16 per cent), with one exception. The perception of "costs" only appeared to be slightly influenced, if at all, by these factors (one per cent). Thus it appeared that the hypotheses formulated in Chapter 4 were confirmed for the women without children, except for the fact that the perception of (direct) costs does not occupy an intermediate position between the social-demographic variables and the intention to have a first child, but exerts an independent influence on the intention, quite apart from these variables.

Chapter 7 examines, in a similar way to the previous chapter, the differences between those women with one child who do want a second child and those with one child who do not want another, also the differences between those women with two children who do want a third and those with two who do not want any more. An analysis of higher parities was only possible to a limited extent on account of the small number of women in this category. Where the social-demographic variables are concerned, the following differences appear: women who have one child and do not intend to have another, compared with those who have one child and do intend to have or already have another, are overrepresented amongst women who only had primary schooling, those whose husbands only had primary

schooling and have a low income, those who work outside the home and moreover do so out of a strong economic motivation, those who are non-church members, and town-dwellers. As the women who have two children and do not want any more form the modal category, the standard or comparison category, there is nothing particular to say about them. Women who have two children and do want a third child or already have one, in comparison with this standard category, are overrepresented amongst the higher educational levels, amongst women who join in the work in the agricultural or horticultural concern owned and run by their husbands, amongst Calvinists and amongst those living in rural areas. There was no-one either amongst those working in agriculture or amongst the Calvinists in our sample who opted for childlessness and these were the sub-groups that were least likely to opt for a single child family. There is thus a clear trend towards larger families amongst these women. However where the educational level variable is concerned, a noticeable ambiguity appears. Highly educated women are over-represented on the one hand amongst the voluntarily childless and on the other hand amongst those who opt for a third child.

The simple connection between the ten social-psychological factors and the intention to have or not to have another child was considerably less strong amongst women with one child and with two children than was the case in Chapter 6 for women without children. The total variance in the intention accounted for by these independent variables was only four per cent, both for women with one child and for women with two children. The variance accounted for by social-demographic variables was also lower than for the women without children, viz. six per cent for women with one child and five per cent for women with two children. Both groups of independent variables together accounted for totals of ten and nine per cent respectively. The main reason for the low explanatory value of the social-psychological factors is probably to be found in the levels of specificity in measuring the independent variables on the one hand and the dependent variables on the other, the connection between the two being poor or non-existent. The measurement of the perception of satisfactions and costs concentrated on the satisfactions and costs of having children as such, by implication as opposed to not having children, and regardless of the number of children. The explained variance in total

intended family size was also low, namely eight per cent for the social-psychological factors alone, seven per cent for the social-demographic factors alone, and 13 per cent for both groups of independent variables together.

From the multivariate analysis it appeared that for women with one child, the intention regarding a second child is influenced most strongly by modernity (a modern attitude leads to less intention of having a second child), by whether or not the wife works and by the husband's educational level. Amongst women with two children, the intention regarding a third child appeared to be influenced most strongly by the perception of the satisfaction "completeness of marriage and family life", by the educational level of both husband and wife, and by whether or not the wife belonged to a church. The perception of the satisfaction "happiness and affection" was of moderate significance for both parities. However, the effect of this influence was to a certain extent unexpected. It was the case for both parities that attaching importance to this satisfaction reduced the inclination to have another child. This is probably the result of an orientation towards a strong individual affective relationship between parent and child which because of its intensity cannot easily be maintained with several children at once. The most important variables influencing total desired family size in the end appeared to be "completeness of marriage and family life" and whether or not the wife belonged to a church, followed by "happiness and affection" and "inclination to reflection".

It can be concluded from this that the research into the relation between the intention of women with one child or two children regarding whether or not to have another child and the total desired family size on the one hand, and the social-psychological and social-demographic variables on the other hand, did not produce any confirmation for the two hypotheses mentioned above. The main cause of this is the fact that the levels of specificity in measuring the independent and dependent variables were not properly attuned to each other.

In order to obtain a more complete picture than the NOVOM alone can provide, regarding the motivation aspects which play a role in determining whether or not people have a certain number of children, a literature study was carried out based on the results of empirical research in this

field in the 1970's. The results of this are given in Chapter 8. From this it emerges, amongst other things, that voluntary childlessness, the only child, and the decision to have an only child, are loaded with negative stereotyping, which may form part of the motivation for people to want a first or a second child, respectively. The presence of a first child forms a fairly strong motivation for a second, so that the first child will have the company of a brother or sister and will not grow up as an only child. Also the obstacle presented by the existence of children to the possibility of working outside the home, is perceived as more serious by (so far) childless women than by women who already have a child. In other words: after the birth of the first child, alternative activities are perceived as less important than before. The prospect of a difficult pregnancy or birth or other physical problems may also be a reason for stopping at one child. The choice of a medium-size or large family often goes together with traditional views on marriage and the family and the function of children in these.

In Chapter 9 there is a brief consideration of the assumption formulated in Chapter 3, that the perception of satisfactions of having children is based on values and the perception of costs on individual needs. The results of the NOVOM support this view, although with the subtle distinction that the perception of indirect costs (alternative activities) is evolving more and more towards values rooted in social institutions.

Finally in Chapter 10, a review is provided of the theoretical and methodological aspects of the social-psychological approach in fertility research in the 1970's. Two lines of approach are distinguished here, which in theory do not differ essentially from each other, but which do show distinct differences in the research framework. We find the value of children approach in the international research project of that name, initiated by James T. Fawcett, and in fertility surveys in the Netherlands (NOVOM), Belgium, West Germany and Austria. The decision models approach has up to now only been used in smaller samples and is strongly directed towards predicting real behaviour and comparing predicted with actual behaviour after the passage of a certain length of time. This approach includes the research of Townes and others, based on the subjective expected utility theory, as well as a number of studies based on the Fishbein model,

and Beckman's research based on social exchange theory. The chapter moves on to recommend that further research should be done using a Fishbein questionnaire in fertility surveys, and also that more qualitatively orientated research should be carried out amongst non-modal groups such as those who have chosen to become unmarried mothers, voluntarily and involuntarily childless people, and parents of medium-size and large families.

Bijlage A: De berekening van de wegingscoëfficiënten van de schaalitems

Auteur: J. Meester

In deze bijlage wordt aangegeven welke methode gevolgd is om vanuit de itemscores van de individuen te geraken tot de factorscores via de gewichten van de items gerelateerd aan die factoren, waarin ze zijn opgenomen. De methode, die gebruikt wordt om de wegingscoëfficiënten van de schaalitems te berekenen, is ontleend aan Harman (1967).

Als gegeven wordt aangenomen de correlatiematrix

$$\begin{Bmatrix} 1 & r_{12} \dots r_{1n} \\ r_{12} & 1 & \dots r_{2n} \\ \cdot & & \cdot \\ \cdot & & \cdot \\ \cdot & & \cdot \\ r_{1n} & r_{2n} \dots 1 \end{Bmatrix}, \text{ betreffende de items } y_1, y_2, \dots, y_n$$

Als voorbeeld nemen we aan dat de hypothetische factor F_1 op grond van de gevolgde selectieprocedure wordt geïndiceerd door y_1, y_2, y_3 en y_4 . Voor deze vier items gelden de volgende vergelijkingen:

$$y_1 = a_1 F_1 + d_1 U_1 \quad (1)$$

$$y_2 = a_2 F_1 + d_2 U_2 \quad (2)$$

$$y_3 = a_3 F_1 + d_3 U_3 \quad (3)$$

$$y_4 = a_4 F_1 + d_4 U_4 \quad (4)$$

met a_i = gewicht van item y_i in factor F_1

d_i = gewicht van item y_i in de unieke factor U_i (d_i^2 is de unieke variantie van y_i)

U_i = unieke factor voor item y_i

De unieke factoren worden verondersteld onderling orthogonaal te zijn, alsook orthogonaal met F_1 . Dit heeft tot gevolg dat voor de correlatiecoëfficiënten geldt:

$$r_{F_1 U_1} = r_{F_1 U_2} = \dots = r_{U_3 U_4} = 0 \quad (5)$$

Uiteraard geldt ook $r_{F_1 F_1} = 1$

Op grond van de vergelijkingen (1), (2) en (5) krijgen we:

$$r_{12} = a_1 \cdot a_2 \quad (6)$$

Met behulp van twee vergelijkingen uit de groep (1) t/m (4) aangevuld met (5), vinden we op analoge wijze:

$$r_{13} = a_1 \cdot a_3 \quad (7)$$

$$r_{14} = a_1 \cdot a_4 \quad (8)$$

$$r_{23} = a_2 \cdot a_3 \quad (9)$$

$$r_{24} = a_2 \cdot a_4 \quad (10)$$

$$r_{34} = a_3 \cdot a_4 \quad (11)$$

Deel nu vergelijking (6) door (7):

$$\frac{r_{12}}{r_{13}} = \frac{a_2}{a_3} \quad (12)$$

Vermenigvuldig vervolgens (12) met (9):

$$\frac{r_{12} \cdot r_{23}}{r_{13}} = a_2^2 \quad (13)$$

Analoog met andere combinaties uit de vergelijkingen (6) t/m (11) kunnen we schrijven:

$$a_2^2 = \frac{r_{12} \cdot r_{24}}{r_{14}} \quad (14); \quad a_2^2 = \frac{r_{32} \cdot r_{24}}{r_{34}} \quad (15);$$

Op grond van (13), (14) en (15) is een goede schatting voor het kwadraat van het gewicht van y_2 in de factor F_1 :

$$a_2^2 = \frac{1}{3} \left(\frac{r_{12} \cdot r_{23}}{r_{13}} + \frac{r_{12} \cdot r_{24}}{r_{14}} + \frac{r_{32} \cdot r_{24}}{r_{34}} \right) \quad (16)$$

Het gewicht a_2 is nu bekend. Op dezelfde manier is ook a_1 , a_3 en a_4 uit te rekenen.

Het volgende probleem is, welke score individu j voor de factor F_1 heeft. Stelt de scores van j voor de items y_1 , y_2 , y_3 en y_4 zijn x_{j1} , x_{j2} , x_{j3} , resp. x_{j4} . De gestandaardiseerde scores zijn dan:

$$z_{j1} = \frac{x_{j1} - \bar{x}_1}{s_1}, \quad z_{j2} = \frac{x_{j2} - \bar{x}_2}{s_2}, \quad z_{j3} = \frac{x_{j3} - \bar{x}_3}{s_3},$$

$$z_{j4} = \frac{x_{j4} - \bar{x}_4}{s_4}$$

Waarin \bar{x}_1 , \bar{x}_2 , \bar{x}_3 en \bar{x}_4 de gemiddelden over alle individuen zijn voor de items y_1 , y_2 , y_3 resp. y_4 en s_1 , s_2 , s_3

en s_4 de bijbehorende standaarddeviaties.

De score op factor F_1 door individu j is dan

$$f_{j1} = a_1 z_{j1} + a_2 z_{j2} + a_3 z_{j3} + a_4 z_{j4}$$

Zo kunnen we voor elk individu j en elke factor F_i de factorscore f_{ji} vinden. Met behulp van deze scores f_{ji} kan men teslotte nog de factor-correlatiematrix bepalen.

Bijlage B: De schaalconstructies in het NOVOM

1. INLEIDING

In Nederland werd het eerste sociaal-demografische vruchtbaarheidsonderzoek op basis van een steekproef op landelijk niveau uitgevoerd in 1969 onder de naam Landelijk Onderzoek Geboortenpatroon (LOG). Op grond van bevindingen in dit onderzoek alsmede van in het buitenland gesignaleerde ontwikkelingen werd besloten om in het tweede landelijke vruchtbaarheidsonderzoek, het Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie (NOVOM), dat werd uitgevoerd in 1975, naast de conventionele sociale achtergrondskennmerken zoals opleiding en godsdienst, ook sociaal-psychologische kenmerken op te nemen in de verwachting dat hiermee een belangrijke bijdrage zou kunnen worden geleverd tot de verklaring van de differentiële vruchtbaarheid.

Literatuuronderzoek (Niphuis-Nell, 1974) leidde tot de keuze van enerzijds een aantal sociaal-psychologische factoren die betrekking hebben op de betekenis van het hebben van kinderen voor de ouders, anderzijds enkele factoren die de niet-gezinsgerichte interesse van de vrouw indiceren, met name die ten aanzien van de uitoefening van een beroep. De verklarende werking van de eerstgenoemde groep factoren werd getest in een beperkt proefonderzoek in juni 1974. De resultaten werden voldoende hoopgevend bevonden om opnemings in de landelijke survey te rechtvaardigen (zie Niphuis-Nell et al., 1974 en Niphuis-Nell, 1975, d.z. hst. 2 en 3).

Het onderhavige rapport is een vervolg op bovengenoemde publikaties, in die zin dat het verslag doet van de wijze waarop de sociaal-psychologische factoren uit het NOVOM geoperationaliseerd zijn. Aan de orde komen de herkomst

van de gebruikte meetinstrumenten, aangebrachte wijzigingen, item-selectie, schaalconstructie en de betrouwbaarheid en validiteit van de gebruikte schalen. Dit rapport draagt dus een vrijwel uitsluitend technisch karakter.

Ter informatie zij nog vermeld dat de steekproef van het NOVOM bestaat uit op het moment van onderzoek nog gehuwd zijnde vrouwen van de huwelijkscohorten 1963 t/m 1973. In deze steekproef (N=4522) zijn zowel eerste als niet-eerste huwelijken opgenomen. De resultaten die gepresenteerd zijn in het navolgende hebben echter alleen betrekking op de eerste huwelijken (N=4235, na weging: 4171). Voor verdere informatie over de steekproeftrekking, non-respons en herweging van de steekproef verwijzen we naar Moors et al. (1976).

2. AARD EN HERKOMST VAN ITEMS EN DIMENSIES

2.1. *Overzicht*

In het NOVOM zijn 15 sociaal-psychologische factoren opgenomen die een bijdrage kunnen leveren tot de verklaring van gedrag en attitudes ten aanzien van de gezinsuitbreiding. Deze 15 factoren verschillen zowel naar inhoud als naar wijze van operationalisering. Inhoudelijk kunnen de volgende categorieën onderscheiden worden:

A. Satisfacties van het hebben van kinderen.

Vijf verschillende satisfacties van het hebben van kinderen worden gemeten:

1. continuïteit en zekerheid,
2. moederschap als zingeving,
3. sociale identiteit,
4. geluk en affectie,
5. volledigheid van huwelijk en gezin.

B. Kosten van het hebben van kinderen.

1. De algehele houding ten opzichte van (vnl.) sociaal-psychologische kosten.
2. De redenen waarom men geen (volgend) kind wenst, gemeten in drie dimensies:
 - a. directe kosten,
 - b. indirecte kosten,
 - c. maatschappelijke ontwikkelingen.

- C. Interesse voor niet-gezinsgerichte activiteiten.
 - 1. De houding ten opzichte van alternatieve activiteiten, m.n. het uitoefenen van een beroep.
 - 2. De redenen waarom men een beroep uitoefent of zou willen uitoefenen, gemeten in twee dimensies:
 - a. een economische en
 - b. een psychologische beroepsmotivatie.
- D. Overige factoren die het proces van besluitvorming ten aanzien van gezinsuitbreiding beïnvloeden. Dit zijn drie attitudes die de geneigdheid tot een rationele afweging van voor- en nadelen in de besluitvorming zullen bevorderen dan wel verhinderen. Deze drie attitudes zijn:
 - 1. gevoeligheid voor sociale controle,
 - 2. geneigdheid tot reflectie,
 - 3. moderniteit.

In tabel 1 wordt een overzicht gegeven van een aantal kenmerken van de schalen waarmee de sociaal-psychologische factoren gemeten zijn. Voor een weergave van de gebruikte items per schaal en kenmerken per item verwijzen we naar tabel 2.

Elf van de 15 schalen zijn geënt op items en schalen uit het Value-of-Children (VOC) project, dat wordt uitgevoerd in zes landen en waarvan James T. Fawcett de initiator en coördinator is (Arnold et al., 1975). Dit zijn de schalen uit de categorieën A, B en D.1 en 2. Van deze 11 schalen werden er 8 reeds eerder uitgetest in een proefonderzoek in Nederland in juni 1974 (Niphuis-Nell et al., 1974; Niphuis-Nell, 1975, d.z. hst. 2 en 3). We zullen eerst op deze 8 schalen, t.w. A1 t/m 5, B.1 en D.1 en 2, een nadere toelichting geven.

2.2. *Schalen geënt op het Value-of-Children project: satisfacties, kosten, gevoeligheid voor sociale controle, geneigdheid tot reflectie (A1 t/m 5, B1, D1 en 2).*

Al deze acht eerder geteste schalen zijn van het Likert-type. Uitgangspunt vormde de schalen opgenomen in het VOC-project (Arnold et al., 1975, 57-59) en een aantal items die door Fawcett werden gebruikt in zijn proefonderzoek op Hawaii ter voorbereiding van dit project (Fawcett et al., 1972, en persoonlijke communicatie). Aan deze item-pool werden nog een aantal items toegevoegd, die voornamelijk ontleend werden aan het onderzoek van Out en

TABEL 1. Overzicht van enkele kenmerken van de schalen waarmee de sociaal-psychologische factoren in het NOVOM zijn gemeten.

(Some characteristics of the scales measuring the social-psychological factors in the Netherlands Survey on Fertility and Parenthood Motivation (NOVOM)).

		Herkomst	Item- en schaal- type	(Aantal) antwoord- mogelijk- heden per item	Aantal items per schaal	Beschikbaar voor	Cronbach's alpha	Laagste en hoog- ste item- schaal correlatie
		11-punts schalen						
A. Satisfacties	1. Continuïteit	VOC ¹⁾	Likert	5 ⁴⁾	5	Alle respondenten	.67	.36 - .50
	2. Moederschap	VOC e.a. ¹⁾	"	5	6	" "	.70	.35 - .51
	3. Sociale identiteit	"	"	5	6	" "	.75	.40 - .59
	4. Geluk en affectie	"	"	5	4	" "	.62	.32 - .49
	5. Volledigheid van huwelijk en gezin	"	"	5	5	" "	.73	.36 - .56
B. Kosten	1. Kosten	"	"	5 ⁵⁾	7	" "	.68	.33 - .45
	2. a. Directe kosten	"	Motiefsterkte	3 ⁵⁾	5	Respondenten die	.83	.41 - .77
	b. Indirecte kosten	"	"	3	3	(misschien) geen	.76	.57 - .61
	c. Maatsch. ont. 6)	"	"	3	2	(volgend) kind willen	-	.41
C. Niet-gezinser. activiteiten	1. Alternatieve acti- viteiten	N ⁻ 2)	Diverse items	Diverse	3	Alle respondenten	.55	.33 - .41
	2. a. Economische be- roepsmotivatie	"	Motiefsterkte	3	3	Respondenten die (willen gaan)	.65	.40 - .57
	b. Psychologische beroepsmotivatie	"	"	3	4	werken	.57	.29 - .45

D. Overige factoren	1. Gevoeligheid voor sociale controle	VOC e.a.	Likert	5	5	Alle respondenten	.66	.35 - .54
	2. Geneigdheid tot reflectie	"	"	5	5	" "	.63	.32 - .46
	3. Moderniteit	Gough e.a. ³⁾	"	5	6	" "	.49	.20 - .38

1) VOC (e.a.): gebaseerd op het Value-of-Children project (en andere bronnen).

2) N': in het NOVOM nieuw toegevoegd.

3) Gough e.a.: gebaseerd op Gough (1976) en andere bronnen.

4) Helemaal mee eens, in grote lijnen mee eens, neutraal, eigenlijk niet mee eens, helemaal niet mee eens.

5) Erg belangrijk, beetje belangrijk, niet belangrijk.

TABEL 2. De itemsamenstelling per schaal.
(The items of the scales).

	Herkomst van de items	Item- schaal corre- laties
CONTINUITEIT EN ZEKERHEID (203)		
1. Ik vind het belangrijk kinderen te hebben om op oudere leeftijd niet alleen te staan	VOC1	.36
10. Ik vind het belangrijk kinderen te hebben om de familietradities te kunnen voortzetten	VOC1	.48
19. Eén van de meest positieve kanten van het hebben van kinderen vind ik de trouw die ze hun ouders kunnen betonen	VOC1	.36
35. Kinderen hebben geeft je volgens mij het gevoel dat iets van jezelf zal voortleven na je dood	VOC1	.44
40. Ik vind het belangrijk de familienaam te kunnen voortzetten door mijn kinderen	VOC1	.50
MOEDERSCHAP ALS ZINGEVING (203)		
2. Ik vind dat je volledig tevreden kunt zijn met je leven als je een goede moeder bent geweest	VOC2	.51
5. Het opvoeden vind ik verreweg het leukste van het hebben van kinderen	N	.35
8. Alleen al het gevoel dat kinderen je nodig heb- ben maakt het hebben van kinderen de moeite waard	VOC2	.48
15. Een prettige kant van het hebben van kinderen is voor mij, dat het je verantwoordelijkheid geeft	N	.47
28. Ik vind dat alle inspanningen die je je als moe- der getroost vroeg of laat de moeite lonen	F _O	.40
47. Wanneer je kinderen hebt vind ik het prettig als ze tegen je opzien	OZ	.40
SOCIALE IDENTITEIT (203)		
6. Ik vind dat het in de natuur van een vrouw ligt naar een kind te verlangen	VOC3	.40
17. Ik vind dat een meisje pas volledig vrouw wordt als ze moeder is	VOC3	.58
23. Kinderen hebben vind ik een bewijs van volwassen- heid	OZ	.52
33. Ik vind dat je als vrouw pas meetelt als je kin- deren hebt	NM	.46
45. Ik vind dat een jongen pas volledig man wordt als hij vader is	VOC3	.59
50. Ik vind dat het in de natuur van de man ligt naar een kind te verlangen	VOC3	.43

	Herkomst van de items	Item- schaal de corre- laties
GELUK EN AFFECTIE (203)		
4. Ik vind dat je je alleen tegenover je kind volledig vrij kan voelen om je liefde en genegenheid te uiten	VOC4	.49
9. Ik vind dat je je in de moderne wereld alleen in het eigen gezin met kinderen op je gemak en gelukkig kunt voelen	VOC4	.48
21. Als je geen kinderen hebt, kun je volgens mij nooit werkelijk gelukkig zijn	VOC4	.32
42. Ik vind dat je met bijna niemand zo'n goede band kunt krijgen als met een eigen kind	OZ	.38
VOLLEDIGHEID VAN HUWELIJK EN GEZIN (203)		
11. Ik vind dat het hebben van kinderen de band tussen man en vrouw versterkt	VOC5	.36
16. Kinderen hebben is voor mij het belangrijkste doel van het huwelijk	F _O	.55
22. Ik vind dat het gezin met kinderen de grondslag is voor al het goede in onze samenleving	F _O	.51
31. Voor mij betekent het hebben van kinderen dat er zegen rust op het huwelijk	F _O	.56
43. Als je getrouwd bent vind ik het vanzelfsprekend dat je kinderen wilt	NM	.50
KOSTEN (203)		
12. Ik vind dat het opvoeden van kinderen erg veel zorgen en problemen met zich brengt	N	.45
13. Als je kinderen hebt kun je echt niet meer doen en laten wat je wilt	VOC8	.33
25. Kinderen zijn vaak lastig en vervelend	N	.41
29. Ik vind dat het grootbrengen van kinderen een zware financiële last is	VOC8	.34
32. De verantwoordelijkheid voor kinderen vind ik vaak erg zwaar	N	.45
37. Ik vind dat je veel leuke dingen moet opgeven als je kinderen hebt	VOC8	.39
39. Altijd kinderen om je heen hebben vind ik een grote psychische belasting	F _O	.33
DIRECTE KOSTEN (647)		
4. Omdat een (volgend) kind voor mij veel werk en drukte zou betekenen	VOCr	.57
7. Omdat de zorg voor (nog) een kind een psychische belasting voor me zou zijn	VOCr	.72
8. Omdat (nog) een kind (erbij) problemen en spanningen zou veroorzaken tussen mij en mijn man	VOCr	.41

	Herkomst van de items	Item- schaal corre- laties
12. Omdat ik de zorgen met (nog) een kind (erbij) niet goed aan zal kunnen	N	.77
13. Omdat ik denk dat ik de extra energie die nodig is om (nog) een kind te verzorgen en op te voeden, niet zal kunnen opbrengen	N	.76
INDIRECTE KOSTEN (647)		
3. Omdat een (volgend) kind mij zou beperken in mijn vrijheid om andere dingen te doen die ik leuk vind	VOCr	.57
10. Omdat een (volgend) kind voor mij de mogelijkheid om buitenshuis te kunnen gaan werken zal beperken	N	.60
11. Omdat het me benauwt (nog langer) zo sterk aan huis gebonden te zijn	N	.61
MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELINGEN (647)		Inter- corre- latie
6. Omdat ik mij zorgen maak over de overbevolking	VOCr	.41
9. Omdat ik de toekomst somber inzie	N	.41
HOUDING T.O.V. ALTERNATIEVE ACTIVITEITEN		Item- schaal corre- laties
703. Hebt u na de datum waarop u (voor het eerst) bent getrouwd een baan gehad? Ja/Nee	N	.33
718. Vindt u het overwegend prettig om naast uw gezin ook andere werkzaamheden te hebben, of zou u zich liever alleen met uw gezin en huishouden bezighouden? Overwegend prettig/Liever alleen gezin en huishouden	N	.41
724. Sommige vrouwen willen al hun tijd besteden aan gezin en huishouden, andere vrouwen zouden eigenlijk wel buitenshuis willen werken maar zien er geen kans toe, en weer andere vrouwen besteden, naast gezin en huishouden ook tijd aan andere activiteiten waarvoor ze geen geld krijgen, zoals bijv. werk voor een vereniging of kerk of het volgen van een studie. Tot welke van deze drie groepen vrouwen zou u zichzelf rekenen? Alle tijd aan gezin/Zou eigenlijk wel willen werken + Besteedt tijd aan andere activiteiten	N	idem

	Herkomst van de items	Item- schaal corre- laties
726. Hoeveel uur per week besteedt u gemiddeld aan deze activiteit? Minder dan 6 uur per week (≡724 alle tijd aan gezin)/Meer dan 6 uur per week (≡724 zou eindelijk wel willen werken + besteedt tijd aan andere activiteiten)	N ⁻	-
721. Ziet u zichzelf als iemand die een groot deel van haar leven een baan zal hebben?	N ⁻	.41
732. Ja/Ik weet het niet + Nee		
ECONOMISCHE BEROEPSMOTIVATIE (720, 731)		
3. Omdat we anders niet goed rond kunnen komen	N ⁻	.40
6. Omdat we het geld nodig hebben/goed zullen kunnen gebruiken voor de aanschaf van meubilair, huishoudelijke apparaten, e.d.	N ⁻	.57
8. Om meer geld te hebben voor eens iets extra voor mijzelf, mijn man (en mijn kinderen)	N ⁻	.49
PSYCHOLOGISCHE BEROEPSMOTIVATIE (720, 731)		
2. Omdat ik er niet tegen kan de hele dag thuis te zitten	N ⁻	.30
4. Omdat ik door mijn werk meer contacten heb/zal hebben met anderen	N ⁻	.45
5. Omdat ik het werk dat ik nu doe/in mijn beroep kan doen leuk vind	N ⁻	.29
7. Omdat het me de mogelijkheid geeft/meer de mogelijkheid zal geven me te ontwikkelen en te ontplooiën	N ⁻	.39
GEVOELIGHEID VOOR SOCIALE CONTROLE (203)		
3. Als je als echtpaar geen kinderen hebt, hoor je er toch niet helemaal bij	N	.40
26. Pas wanneer je kinderen hebt voel je je als jong echtpaar door je omgeving volledig geaccepteerd	VOC6	.54
41. Ik vind het niet prettig geen kinderen te hebben als al je kennissen wel kinderen hebben	OZ	.35
44. Ik vind het je plicht tegenover de samenleving om kinderen te hebben	F _O	.35
49. Ik vind dat je omgeving meer tegen je opkijkt als je kinderen hebt	VOC6	.49

	Herkomst van de items	Item- schaal corre- laties
GENEIGDHEID TOT REFLECTIE (203)		
7. Voordat een echtpaar kinderen krijgt, moeten ze volgens mij ernstig nadenken over de nadelen van het hebben van kinderen	VOC9	.46
20. Wanneer een echtpaar overweegt of ze wel of geen kinderen willen hebben, moeten ze volgens mij er eerst over nadenken of ze zich dit in alle opzichten kunnen veroorloven	VOC9	.42
30. Ik vind dat een echtpaar van tevoren moet overwegen in hoeverre het hebben van een kind het werken van de vrouw zal belemmeren	VOC9	.40
34. Voordat je trouwt moet je er volgens mij over nadenken of je wel of geen kinderen wilt	N	.32
38. Voordat een echtpaar een kind wil moeten zij volgens mij overwegen of zij hun geld niet liever voor iets anders willen gebruiken	VOC9	.35
MODERNITEIT (901)		
2. Ik probeer zoveel mogelijk op de hoogte te blijven van de belangrijkste dingen die er in de wereld gebeuren	G	.20
3. Ik geef er de voorkeur aan de dingen op de oude, vertrouwde manier te doen	G	.38
4. Er is eigenlijk niets nieuws onder de zon	G	.25
6. Het is fijn als je een poosje in een paar andere landen kunt wonen en werken	G	.28
10. De mens wikt, God beschikt	N	.23
11. Als een vrouw buitenshuis werkt, zal dat ten koste gaan van het gezinsleven	N	.24

Verklaring van de afkortingen:

Herkomst van de items:

VOC1 : item uit VOC (Value of Children scale)1: "Continuity, tradition, security"

VOC2 : item uit VOC scale 2 "Parenthood satisfactions"

VOC3 : item uit VOC scale 3 "Role motivations"

VOC4 : item uit VOC scale 4 "Happiness and affection"

VOC5 : item uit VOC scale 5 "Goals and incentives"

VOC6 : item uit VOC scale 6 "Social status"

VOC8 : item uit VOC scale 8 "Costs of children"

VOC9 : item uit VOC scale 9 "Decision-mindedness"

De item-samenstelling van deze schalen is te vinden in: Arnold et al., 1975, 57-59

- F_o : items die Fawcett gebruikte in zijn proefonderzoek op Hawaii, maar die niet werden opgenomen in het cross-culturele Value of Children project (Fawcett et al., 1972, en persoonlijke communicatie)
- OZ : items die ontleend zijn aan het onderzoek van Out en Zegveld (1973) en ook in het proefonderzoek van juni 1974 reeds waren opgenomen (Niphuis-Nell et al., 1974, 443-445)
- NM : nieuw toegevoegde items die ook reeds in het proefonderzoek van juni 1974 waren opgenomen (Niphuis-Nell et al., 1974, 443-445)
- N : items die in het NOVOM nieuw zijn toegevoegd en gebaseerd zijn op de resultaten van de open vragen naar voor- en nadelen van het hebben van kinderen in het proefonderzoek van juni 1974 (niet gepubliceerd)
- N : overige items die in het NOVOM nieuw zijn toegevoegd
- VOCr : items uit de vraag naar de redenen waarom men geen (volgend) kind wenst zoals deze is opgenomen in het Value of Children project (Arnold et al., 1975, 87-88)
- G : items uit de moderniteitsschaal van Gough (1976)

TABEL 3. Produkt-moment intercorrelaties van de 15 schalen.
(Product-moment intercorrelations of the 15 scales).

		SATISFACTIES					KOSTEN			NIET-GEZINSGERICHTE ACTIVITEITEN				OVERIGE FACTOREN		
		Conti- nuï- teit	Moe- der- schap	Soci- ale Iden- titeit	Geluk en af- fectie	Voll. van huw. en gezin	Kos- ten	Direc- te kosten	Indi- recte kos- ten	Maat- sch. ont- wik- kel.	Alter- nat. vi- teiten	Econ. be- roeps- moti- vatie	Psych. be- roeps- moti- vatie	Gevoe- ligh. soc. contr.	Ge- neigd- heid tot ref- lectie	Mo- der- heid ni- teit
A.	1. Continuïteit	-														
	2. Moederschap	.59	-													
	3. Sociale identiteit	.51	.57	-												
	4. Geluk en affectie	.46	.60	.55	-											
	5. Volledigheid van huwelijk en gezin	.57	.64	.69	.60	-										
B.	1. Kosten	.08	.01	.02	.03	-.04	-									
	2. a. Directe kosten	.04	.02	.05	.05	-.01	.34	-								
	b. Indirecte kosten	-.11	-.19	-.19	-.15	-.22	.24	.35	-							
	c. Maat- schappe- lijke ontwik- kelingen	-.07	-.08	-.13	-.08	-.14	.14	.16	.20	-						

[illegible]

TABEL 4. Mate van vergelijkbaarheid van de schalen die gebaseerd zijn op het VOC-project.
(Number of identical items and total numbers of items in the VOC-project, the pilot study, and the NOVOM).

		Aantal (inhoudelijk) identieke items in:			Totaal aantal items in:		
		VOC en proefonderzoek	Proefonderzoek en NOVOM	VOC en NOVOM	VOC	Proefonderzoek	NOVOM
A.1	Continuïteit (VOC 1)*	5	5	5	5	5	5
A.2	Moederschap (VOC 2)*	2	4	2	3	5	6
A.3	Sociale identiteit (VOC 3)*	5	6	4	5	7	6
A.4	Geluk en affectie (VOC 4)*	3	4	3	3	5	4
A.5	Volledigheid (Welzijnsstreven) (VOC 5)*	2	4	1	3	8	5
B.1	Kosten (VOC 8)*	3	4	3	4	4	7
D.1	Gevoeligheid voor sociale controle (VOC 6)*	2	4	2	2	4	5
D.2	Geneigdheid tot reflectie (VOC 9)*	4	4	4	4	4	5

* Voor de betekenis en itemsamenstelling van VOC1 t/m 9, verwijzen we naar de "Verklaring van de afkortingen" bij tabel 2.

Zegveld (1973), en die bedoeld waren om enkele zwak ge-operationaliseerde schalen uit het VOC-project te verbeteren.

Met de aldus tot stand gekomen item-pool werd in juni 1974 een proefonderzoek uitgevoerd onder 100 gehuwde vrouwen van 35 jaar of jonger. Op grond van de resultaten uit dit proefonderzoek werd één VOC-schaal geëlimineerd (VOC7: external control), 6 schalen werden in meerdere of mindere mate gewijzigd wat betreft de itemsamenstelling, waarvan "goals and incentives" (VOC5) het sterkst, en 2 schalen bleven identiek, nl. "continuïteit" (VOC1) en "geneigdheid tot reflectie" (VOC9).

In het proefonderzoek waren ook twee open vragen opgenomen over respectievelijk de voordelen of positieve kanten, en de nadelen of negatieve kanten van het hebben van kinderen. In de antwoorden op deze vragen kwamen satisfacties en kosten naar voren die relatief vaak genoemd werden, maar niet voorkwamen in de gestructureerde item-pool. Een aantal van deze satisfacties en kosten werden verwerkt tot nieuwe items waarvan op theoretische gronden verwacht mocht worden dat ze zouden aansluiten bij de reeds ontwikkelde schaaldimensies. Deze nieuwe items werden samen met de uit het proefonderzoek resterende schaalitems opgenomen in het NOVOM. Voordat de definitieve NOVOM-vragenlijst werd opgesteld, werden de items tenslotte nog kritisch bekeken op het taalgebruik. Een groot aantal werd, zonder inhoudelijke wijziging, opnieuw geformuleerd in eenvoudiger Nederlands. Het veldwerk voor het NOVOM werd uitgevoerd in februari t/m april 1975. Daarna werd, alvorens over te gaan tot de definitieve schaalconstructie, de itemsamenstelling van de schalen opnieuw bekeken. Hierbij werd gesteeft naar:

- a) aansluiting van de nieuw opgenomen items bij de bestaande schalen;
- b) een goede interne consistentie, zoals geïndiceerd door een Cronbach's alpha van .60 of hoger en door item-schaal correlaties van .30 of hoger;
- c) een verhoging, t.o.v. het proefonderzoek, van de discriminant validiteit van de vijf satisfactieschalen.

In deze fase van de formulering van de item-samenstelling werden de berekeningen hiervoor met de hand uitgevoerd op grond van de covariantie- en correlatiematrices van de items en volgens de methoden die door Bohrnstedt (1969) beschreven zijn. Dit impliceert dat bij deze berekeningen de invloed van weging van de items en van normalisering van de schaalverdelingen, welke in een latere fase

(zie par. 3) uitgevoerd werden, niet ingecalculeerd waren. We waren echter van mening dat deze werkwijze in deze constructiefase voldoende betrouwbare schattingen gaf van de betrouwbaarheid en de item-schaal correlaties - hetgeen in een latere fase bevestigd werd. De gegevens hierover in de tabellen 1 t/m 3 zijn de gegevens die pas berekend zijn nadat de schaalconstructie volledig was afgerond. Voor de hier besproken acht schalen konden de bovengenoemde doeleinden a) t/m c) gerealiseerd worden. De verbetering van de discriminant validiteit voor de satisfactieschalen komt tot uiting in een daling van de intercorrelaties tussen de schalen. Deze was in het proefonderzoek gemiddeld .70, in het NOVOM .58. Ondanks de toch ook nu nog vrij hoge intercorrelaties werd de onderscheiding van de vijf schalen vooralsnog zowel empirisch als inhoudelijk gerechtvaardigd geacht.

Als gevolg van bovengenoemde bewerkingen is de itemsamenstelling van de schalen in het NOVOM niet meer gelijk aan die in het proefonderzoek. Alleen "continuïteit" bleef onveranderd. Anderzijds werd de sterkste verandering doorgevoerd in de schaal die oorspronkelijk "welzijnsstreven" werd genoemd maar in het NOVOM een andere benaming kreeg, nl. "volledigheid van huwelijk en gezin" gevolgd door de verandering in de kostenschaal. Informatie over de vergelijkbaarheid van de schalen op grond van de itemsamenstelling in de drie onderzoeken, VOC-project, proefonderzoek en NOVOM is weergegeven in tabel 4. Ten aanzien van de vergelijkbaarheid in het VOC-project en het NOVOM kan de volgende conclusie geformuleerd worden. Volledig vergelijkbaar is de continuïteitschaal (VOC-scale 1: continuity, tradition, security); goed vergelijkbaar zijn de schalen sociale identiteit (VOC-scale 3: role motivations), geluk en affectie (VOC-scale 4: happiness and affection) en geneigdheid tot reflectie (VOC-scale 9: decision-mindedness); zwak vergelijkbaar zijn moederschap als zingeving (VOC-scale 2: parenthood satisfactions), kosten (VOC-scale 8: costs of children) en gevoeligheid voor sociale controle (VOC-scale 6: social status); en niet meer vergelijkbaar is de schaal volledigheid van huwelijk en gezin (VOC-scale 5: goals and incentives).

2.3. *Schalen geënt op het Value-of-Children project:
redenen waarom men geen (volgend) kind wil (B.2a,
b en c).*

De overige drie schalen die (o.m.) gebaseerd zijn op items

uit het VOC-project, zijn de kostendimensies: directe kosten, indirecte kosten en maatschappelijke ontwikkelingen (B2.a, b en c in tabel 1, zie ook tabel 2 en Arnold et al., 1975, 87-88). De negen oorspronkelijke VOC-items werden aangevuld met zes items, die geformuleerd werden op grond van de ervaringen met de open vraag naar nadelen van het hebben van kinderen in het proefonderzoek van juni 1974. Aan de NOVOM-respondenten zie zeiden niet van plan te zijn een (volgend) kind te krijgen, of die dit nog niet zeker wisten, werden deze 15 items voorgelegd die redenen bevatten waarom men van een volgend kind zou kunnen afzien. Van elke reden gaf de respondent aan of het voor haar persoonlijk een erg belangrijke, beetje belangrijke of geen reden was om het gezin als voltooid te beschouwen. Op deze wijze kon dus worden nagegaan welke kostenaspecten bijdroegen in het besluit geen kind meer te krijgen. Deze items werden in het NOVOM tevens beschouwd als een aanvulling op de hierboven besproken schalen, omdat in deze schalen-set het kostenaspect in verhouding tot de satisfacties van het hebben van kinderen slechts een beperkte plaats kreeg toebedeeld.

In het VOC-project worden deze redenen niet samengevoegd tot één of enkele schalen, maar steeds apart geanalyseerd in hun samenhang met andere factoren. Wij meenden echter, op grond van theoretische overwegingen, dat er in de item-pool tenminste twee dimensies verwacht konden worden, nl. een directe en een indirecte kostendimensie. Onder directe kosten verstaan we kosten die in directe zin afgeleid zijn van het hebben en grootbrengen van kinderen, zoals bijvoorbeeld ongunstige invloeden op de huwelijksrelatie, zorgen over en conflicten met de kinderen, rommel, lawaai en de toename van de hoeveelheid huishoudelijk werk. Indirecte kosten zijn kosten ontleend aan het feit dat men, wanneer men kinderen te verzorgen heeft, bepaalde andere dingen die men (ook) prettig vindt, geacht wordt niet te doen, dan wel niet kan doen wegens gebrek aan tijd, geld of energie. Voorbeelden zijn hier: beperkingen voor m.n. de vrouw in de bewegingsvrijheid en in de mogelijkheid tot buitenshuis werken.

De resultaten van een clusteranalyse, ontworpen door McQuitty en beschreven door Swanborn (1971, 129-130), kwamen zeer goed overeen met deze verwachting. Er kon een indirecte kosten schaal geformeerd worden van drie items en een directe kosten schaal van vijf items. Overeenkomstig eerdere bevindingen (Niphuis-Nell, 1976a, 327, d.i. hst. 5), bleken ook hier de beide indirecte kosten items

"tijd voor jezelf" en "beperking vrijheid", die in feite verwijzen naar dezelfde achtergrond, een verschillende positie te hebben. "Beperking vrijheid" vormde een cluster samen met twee andere indirecte kosten items. "Tijd voor jezelf" daarentegen sloot aan bij het directe kosten cluster, zij het dat het hierin een randpositie innam. Dit gold ook voor het indirecte item "tijd met man". Een conclusie zou kunnen zijn dat "zwak" of vaag geformuleerde indirecte kosten een andere functie hebben dan indirecte kosten die harder en concreter verwijzen naar activiteiten of zaken die men sterk waardeert, maar die door het hebben van (meer) kinderen niet of in te beperkte mate gerealiseerd kunnen worden. Besloten werd daarom de items "tijd voor jezelf" en "tijd met man" niet in de schalen op te nemen.

In de directe kosten schaal werd voorts het item "financiële last" niet opgenomen, hoewel het op theoretische overwegingen hierin wel thuis zou horen. De redenen hiervoor waren enerzijds de zeer sterke randpositie in het directe kosten cluster, anderzijds de van de overige directe items afwijkende aard van de correlaties met criteriumvariabelen als opleiding, inkomen en de economische beroepsmotivatie.

Naast het directe en indirecte kosten cluster bleek een derde cluster aanwezig dat gevormd werd door de twee items "overbevolking" en "sombere toekomst". Omdat deze dimensie uit slechts twee items bestaat konden geen alpha en item-schaal correlaties berekend worden. In de tabellen 1 en 2 is in plaats van de item-schaal correlatie de intercorrelatie gepresenteerd. De som van deze twee items kreeg de naam "maatschappelijke ontwikkelingen".

Ter vergelijking van de algemene kosten schaal (B.1) en de directe en indirecte kosten schalen (B.2a en b) kan nog opgemerkt worden dat de algemene kosten schaal hoofdzakelijk bestaat uit directe kosten items en inhoudelijk daarom het meest vergelijkbaar is met de directe kosten schaal. De niveaus van de intercorrelaties tussen deze drie schalen bevestigen deze op grond van theoretische overwegingen geformuleerde conclusie (zie tabel 3).

2.4. De moderniteitsschaal (D.3).

De moderniteitsschaal die in het proefonderzoek van juni 1974 werd gebruikt, was gebaseerd op een selectie van

4 items uit de Overall-Modernity schaal (Short Form 5) van Smith en Inkeles (1966). Deze schaal zoals ontwikkeld door Smith en Inkeles, was bedoeld voor ontwikkelingslanden en bestond oorspronkelijk uit 10 items, die ook alle in het proefonderzoek waren opgenomen. Het aantal items moest vrij sterk gereduceerd worden, teneinde nog een redelijke betrouwbaarheid te bereiken. Toen we dan ook tijdens het opstellen van de vragenlijst voor het NOVOM ontdekten dat Harrison G. Gough van het Institute of Personality Assessment and Research van de University of California te Berkeley bezig was met de ontwikkeling van een meetinstrument voor individuele moderniteit, werd besloten om deze schaal van Gough in het NOVOM op te nemen. Belangrijke overwegingen hierin waren enerzijds het feit dat deze schaal ontworpen was voor een ontwikkeld land en anderzijds dat hij geconstrueerd was als onderdeel van een Population Policy Questionnaire waarin ook attitudes ten opzichte van anticonceptie, abortus, gezinsplanning en bevolkingsbeleid gemeten worden (Gough, 1975, 1976). Om deze redenen werden de vooruitzichten als hoopgevend beschouwd.

In september 1974 werd met de NOVOM-vragenlijst een proefonderzoek (N=54) uitgevoerd om na te gaan welke problemen de vragenlijst als geheel opleverde in de interviewsituatie. Op grond van dit proefonderzoek werden een aantal items uit de moderniteitsschaal opnieuw geformuleerd. Ook werden voor de 8 items uit de schaal correlatieberekeningen uitgevoerd en op grond hiervan moest worden geconcludeerd dat het betrouwbaarheidsniveau minder hoopgevend was, dan verwacht werd. Om de kans op een hogere betrouwbaarheid in het NOVOM te vergroten, werden in de definitieve NOVOM-vragenlijst nog drie items toegevoegd, die gebaseerd waren op voor vruchtbaarheidsonderzoek belangrijke aspecten van moderniteit uit het schema van Smith en Inkeles (1966, 354; eveneens opgenomen in Fawcett en Bornstein, 1973, 116), die echter niet voorkwamen in de schaal van Gough. Deze drie aspecten waren: politieke identificatie en referentiegroepen, "religious causality", en vrouwenemancipatie.

Aldus werden in het NOVOM 11 moderniteitsitems van het Likert-type opgenomen. Het streven naar een zo hoog mogelijke interne consistentie leidde tot een selectie van een zestal items, die niettemin niet konden voldoen aan de eerder geformuleerde eisen ($\alpha > .60$ en item-schaal correlaties $> .30$), en wier interne consistentie zich op hetzelfde niveau bewoog als die van de moderniteitsschaal

in het proefonderzoek van juni 1974. De nagestreefde verbetering ten opzichte van dit proefonderzoek werd in feite dus niet bereikt. Opgemerkt kan nog worden dat ook Gough in de test die hij met zijn moderniteitsschaal uitvoerde voor verschillende subgroepen, niet steeds het door ons gewenste betrouwbaarheidsniveau bereikte (Gough 1975, 1976).

De oorzaak van dit beperkte succes, zowel in ons proefonderzoek, in het NOVOM, als in Gough's onderzoekingen, is waarschijnlijk - in ieder geval voor een deel - gelegen in het idee dat het mogelijk zou zijn moderniteit te meten als één algemeen en daarmee unidimensioneel verschijnsel. Het is wellicht mogelijk het begrip moderniteit op een theoretisch en hoog abstractieniveau te zien als een unidimensioneel fenomeen. Maar een dergelijke uitspraak heeft weinig betekenis als men zich realiseert dat het enige waarover het forum van wetenschappers het t.a.v. het begrip moderniteit eens lijkt te zijn, is dat er geen consensus bestaat over de inhoud en betekenis van het begrip. Veelal onderscheidt men verschillende moderniteitsaspecten of -dimensies en is geneigd om moderniteit op te vatten als multidimensioneel (cf. Inkeles en Smith, 1976, 98; Goldberg, 1974, 6). Het aantal dimensies dat men kan - en ook in de praktijk heeft - onderscheiden is zeer groot. Voor een bepaald onderzoek zal men dus een keuze moeten maken uit deze dimensies. Het ligt dan voor de hand die dimensies te kiezen waarvan de beste resultaten verwacht mogen worden met het oog op het gestelde onderzoeksdoel. In het geval van het NOVOM, bijvoorbeeld zijn dat die dimensies waarvan men de sterkste invloed op vruchtbaarheidsgedrag kan verwachten. Een werkwijze die door Goldberg (1974) in feite gevolgd is. Goldberg doet echter geen verslag van de interne consistentie van zijn indices. Op bovengenoemde theoretische gronden mogen we echter verwachten dat de keuze voor een of enkele moderniteitsdimensies die in afzonderlijke schalen gemeten worden, een grotere kans geeft op een goede betrouwbaarheid en validiteit dan de door ons gebruikte operationalisering in het NOVOM.

Tot slot werden nog de correlaties geïnspecteerd van de door ons geconstrueerde moderniteitsschaal met een aantal criteriumvariabelen (opleidingsniveau, kerkbezoek-frequentie, houding t.o.v. alternatieve activiteiten, de beide andere indicatoren voor een rationele afweging van voor- en nadelen, en attitudes t.o.v. het kindertal zoals gewenst en gepland kindertal. Al deze correlaties

bleken de verwachte richting te hebben. Besloten werd daarom de schaal wel voor analysedoeleinden te gebruiken.

2.5. De houding t.o.v. alternatieve activiteiten (C.1.).

In de houding t.o.v. alternatieve activiteiten zijn voor elke respondent drie gegevens verwerkt, nl.:

- 1) of ze tijdens hun huwelijk al dan niet buitenshuis hebben gewerkt,
- 2) of ze er al dan niet de voorkeur aan geven om naast het verzorgen van gezin en huishouden ook andere activiteiten te verrichten, en
- 3) of ze zichzelf al dan niet zien als iemand die een groot deel van haar leven een baan zal hebben.

De gegevens 1) en 3) konden van de werkende en niet-werkende vrouwen verkregen worden met behulp van dezelfde vragen. Gegeven 2) werd van deze twee categorieën vrouwen op verschillende wijze verkregen (zie tabel 2), waarbij van de niet-werkende vrouwen ook het verrichten van niet-betaalde niet-gezinsgerichte activiteiten in de scoring werd betrokken. In deze houdingsschaal is dus zowel de belangstelling voor betaalde als voor niet betaalde alternatieve activiteiten verwerkt, maar wel ligt het accent op de interesse voor (betaalde) beroepsuitoefening.

2.6. De economische en psychologische beroepsmotivatie (C.2a en b).

Voor de sterkte van het verband tussen het buitenshuis werken van de vrouw en haar vruchtbaarheid is de aard van de motivatie om te werken van belang. Veelal wordt in het kader van vruchtbaarheidsonderzoek uitgegaan van een tweedeling hierin, nl. een financiële motivatie en een meer psychologisch georiënteerde motivatie. De achterliggende gedachte is dat voor vrouwen die willen werken uit voornamelijk psychologische overwegingen, de beroepsrol een alternatief is voor het hebben van (meerdere) kinderen, terwijl voor vrouwen die werken uit voornamelijk economische motieven, de beroepsrol een additie is aan het hebben van kinderen, waarbij het werk niet gezien wordt als een alternatief maar veeleer als een barrière om meerdere kinderen te hebben. De economisch gemotiveerde werkende vrouwen hebben in het algemeen meer kinderen dan de psychologisch gemotiveerde (Niphuis-Nell, 1974).

Aan de respondenten in het NOVOM die werkten of in de toekomst wilden gaan werken, werd een aantal vragen voorgelegd die betrekking hadden op de aard van hun motivering om te (gaan) werken. Deze items zijn op dezelfde wijze geformuleerd en hebben dezelfde antwoordmogelijkheden als de items van de schalen die aangeven waarom men geen volgend kind wil (B.2a, b, c; zie tabel 2). De clustering van de items bleek in de verwachte richting te zijn, zodat een schaal voor de psychologische en een voor de economische beroepsmotivatatie geconstrueerd kon worden, zij het dat de schaal voor de psychologische beroepsmotivatatie niet geheel voldoet aan de gestelde eisen voor de interne consistentie.

3. TECHNISCHE VERWERKING VAN DE ITEMSCORES TOT SCHAALSCORES

De verwerking van de itemscores tot schaalcores is voor 14 van de 15 schalen op dezelfde wijze gebeurd. Slechts de schaal maatschappelijke ontwikkelingen is afwijkend geconstrueerd. Hierop zullen we aan het eind van deze paragraaf nog terugkomen.

TABEL 5. Frequentieverdeling van Guilford's C-schaal.
(Frequency distribution of Guilford's C-scale)

C-schaal score	%
0	1
1	3
2	7
3	12
4	17
5	20
6	17
7	12
8	7
9	3
10	1
$\bar{x} = 5,0$	$s = 2,0$

Bron: Guilford, 1973, 474.

De eerste stap in de schaalconstructie, nadat de in de vorige paragraaf beschreven itemsamenstelling was vastgesteld, was de bepaling van de item-gewichten. Deze werden berekend op grond van de intercorrelaties van de samenstellende items. De berekeningswijze is ontleend aan Harman (1967) en is reeds eerder beschreven in Niphuis-Nell et al. (1974, d.i. bijlage A).

Van de schalen die geconstrueerd moesten worden op basis van vier of meer items werd vervolgens nagegaan bij welke respondenten er één itemscore ontbrak omdat de desbetreffende vraag, om welke reden dan ook, niet beantwoord was. Deze respondenten kregen voor het ontbrekende antwoord een score toegekend die overeenkwam met de op normale wijze afgeronde gemiddelde score van het betreffende item, berekend over alle respondenten. Respondenten bij wie meer dan één itemscore ontbrak in een schaal of bij wie één score (of meer) ontbrak in een schaal van twee of drie items, werden voor de betreffende schaal buiten de analyse gehouden.

De derde stap bestond uit het berekenen van de ruwe schaalscores. Deze kwamen tot stand door sommering van de produkten van de itemscores en de bijbehorende item-gewichten, voor alle items die tot de betreffende schaal behoorden.

De aldus verkregen verdelingen van de ruwe schaalscores werden vervolgens omgezet in een aantal gestandaardiseerde normale verdelingen. Voor elke dimensie werd een 11-punts schaal geconstrueerd: de zgn. "C-scale" zoals die beschreven is door Guilford (1956, 501-503; 1973, 475-476). In tabel 5 is de frequentieverdeling van deze C-schaal weergegeven. Voor de omzetting van de ruwe scores in de diverse schalen werd een speciaal computerprogramma geschreven. Na toepassing van dit programma bleek dat in de meeste van de 11-punts schalen en in sommige van de overige schalen één of enkele scores niet voorkwamen. Dit was een gevolg van het feit dat voor de meeste dimensies de verdeling van de ruwe scores scheef tot zeer scheef was. De hierdoor ontstane opeenhoping van ruwe scores maakte het onmogelijk om voor bepaalde - over het algemeen beperkte - trajecten van de schaalverdelingen de oorspronkelijk bedoelde groeperingen te maken. Voor één schaal gold, dat niet zo zeer de scheve verdeling de beperkende factor was, alswel het geringe aantal ruwe scores dat kon voorkomen: de houding t.o.v. alternatieve activiteiten werd samen-

gesteld uit 3 items die elk in de constructie slechts 2 codes kenden, waardoor - na vermenigvuldiging met de itemgewichten - slechts 8 ruwe scores konden voorkomen.

Van de 11-punts schalen leden er slechts drie niet aan het bovengenoemde euvel, nl. moederschap als zingeving, kosten en moderniteit. Voor de overige 11-punts schalen gold dat de wijze van score-toekenning niet garandeerde dat het gemiddelde en de standaarddeviatie van de scores het oorspronkelijk bedoelde gemiddelde (6,0) en de oorspronkelijk bedoelde standaarddeviatie (2,0) zo dicht mogelijk benaderde. Daarom vond in al deze schalen een hercodering plaats zodat gemiddelden en standaarddeviaties optimale waarden kregen.

In het begin van deze paragraaf werd reeds vermeld dat de schaal maatschappelijke ontwikkelingen op afwijkende wijze geconstrueerd is. Daar de schaal slechts is samengesteld uit 2 items, is het toekennen van een itemgewicht niet zinvol - beide zouden hetzelfde gewicht krijgen. Per item zijn 3 codes mogelijk zodat in totaal niet meer dan 5 (ruwe) schaalcores kunnen voorkomen. Voor de schaal "maatschappelijke ontwikkelingen" hebben we dus alleen een 5-punts schaal.

Tot slot werden voor de 11-punts schalen definitieve alpha's en item-schaal correlaties berekend met behulp van het SPSS-programma RELIABILITY (Nie and Hull, 1977, 58-70). Voor de eisen die gesteld werden met betrekking tot de betrouwbaarheid en validiteit en voor opmerkingen bij de berekende waarden, verwijzen we naar par. 2, waar deze punten reeds aan de orde kwamen. De waarden zelf kan men vinden in de tabellen 1 en 2.

Literatuur

- ADLER, Nancy E., Decision models in population research,
1979 *Journal of Population*, 2(3)1979, 187-202.
- ANCONA, H. D', *De rol van de vrouw in Nederland anno 1974*,
1974 Nederlands Centrum voor Marketing Analyses en
Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek B.V., Amster-
dam, 1974.
- ANDORKA, Rudolf, *Determinants of fertility in advanced*
1978 *societies*, Methuen & Co., London, 1978.
- ARNOLD, Fred, et al., *The value of children; a cross-*
1975 *national study. Vol. 1: Introduction and*
comparative analysis. East-West Population
Institute, East-West Center, Honolulu, Hawaii,
1975.
- BACK, K.W., New frontiers in demography and social
1967 psychology, *Demography*, 4(1)1967, 90-98.
- BAGOZZI, Richard P. and M. Frances VAN LOO, Fertility as
1978 consumption: theory from the behavioral sciences,
Journal of Consumer Research, 4, 1978, 199-228.
- BALCHIN, N., Children are a waste of time, *The Saturday*
1965 *Evening Post*, October 19, 1965, 10-11.
- BAUM, Frances, and David R. COPE, Some characteristics of
1980 intentionally childless wives in Britain, *Journal*
of Biosocial Science, 12(3)1980, 287-299.
- BEACH, Lee Roy, et al., *The measurement of values*
1975 *associated with birth planning decisions*. Paper
presented at the 83th Annual Meeting of the

American Psychological Association, Chicago,
Illinois, 1975.

BECKER, Gary S., An economic analysis of fertility. In:
1960 COALE (ed.), Ansley J., *Demographic and economic
change in developed countries*, Universities-
National Bureau of Economic Research, Princeton
University Press, Princeton, N.J., 1960, 209-231.

BECKER, Gary S., A theory of the allocation of time, *The*
1965 *Economic Journal*, 75(299), 1965, 493-517.

BECKMAN, Linda J., *Relative costs and benefits of work and*
1974 *children to professional and non-professional*
women. Paper presented at the American
Psychological Association meetings, New Orleans,
August 1974.

BECKMAN, Linda J., *Motivations, roles and family planning*
1976a *of women*, University of California, Los Angeles,
1976.

BECKMAN, Linda J., *Values of parenthood among women who*
1976b *want an only child*. Paper presented at American
Psychological Association meetings, Washington,
September 1976.

BECKMAN, Linda J., Exchange theory and fertility-related
1977 decision making, *The Journal of Social Psychology*,
103, December 1977, 265-276.

BECKMAN, Linda J., The relative rewards and costs of
1978a parenthood and employment for employed women,
Psychology of Women Quarterly, 2(3)1978, 215-234.

BECKMAN, Linda J., Couples' decision-making processes
1978b regarding fertility. In: TAEUBER, Karl E., et al.
(eds), *Social demography*, Academic Press, New
York, 1978, 57-81.

BECKMAN, Linda J., *The process of couples' fertility*
1979a *decision-making*. Paper presented at the Family
Planning, Contraception and Abortion Symposium of
the American Psychological Association meetings,
New York, September 1979.

- BECKMAN, Linda J., Fertility preferences and social
1979b exchange theory, *Journal of Applied Social Psychology*, 9 (2)1979, 147-169.
- BECKMAN, Linda J., and Betsy Bosak HOUSER, *Perceived*
1979c *satisfactions and costs of motherhood and employment among married women*. Dep. of Psychiatry, Univ. of California, Los Angeles, n.d. (1979). (Forthcoming in *Journal of Population*).
- BERELSON, B., The value of children: a taxonomical essay.
1972 In: *The Population Council Annual Report*, New York, 1972, 19-27.
- BIERKENS, P.B., Psychologische aspecten van het kinderloze
1973 echtpaar, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 117(20)1973, 770-776.
- BIERKENS, P.B., et al., Attitude tegenover vrijwillige
1978 kinderloosheid, *Medisch Contact*, 33, 1978, 1045-1050.
- BLAKE, J., Coercive pronatalism and American population
1972 policy. In: PARKE, R. and Ch.F. WESTOFF (eds), *Aspects of population growth policy*, The Commission on Population Growth and the American Future, Research Reports, no. Six, 1972, 85-114.
- BLALOCK, Hubert M., *Social statistics*, McGraw-Hill Book
1960 Company, New York, 1960 (first edition)/McGraw-
1972 Hill Kogakusha, Tokyo, 1972 (second edition).
- BOHRNSTEDT, George W., A quick method for determining the
1969 reliability and validity of multiple-item scales, *American Sociological Review*, 1969, 542-548.
- BOLTE, Karl Martin, Typen generativer Entscheidung,
1980 *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 6(1) 1980, 5-23.
- BRAM, S., *To have or have not: a social psychological*
1974 *study of voluntarily childless couples, parents-to-be, and parents*. Unpublished doctoral dissertation, University of Michigan, 1974.

- BRAM, S., Vrijwillig kinderloze echtparen: anders dan anderen, *Intermediair*, 11(51)1975. Eveneens gepubliceerd in: VEENHOVEN en VAN DER WOLK (red.), 1977, 177-186.
- BRAM, S., Kinderen ja of nee? *Intermediair*, 12(1/2)1976.
 1976a Eveneens gepubliceerd in: VEENHOVEN en VAN DER
 1977b WOLK (red.), 1977, 187-195.
- BRAM, S., Zin en doel in het leven van vrijwillig kinder-
 1976b loze echtparen, *Intermediair*, 12(5)1976. Eveneens
 1977c gepubliceerd in: VEENHOVEN en VAN DER WOLK (red.),
 1977, 196-203.
- BRAM, S., *Through the looking glass: voluntary childlessness as a mirror for contemporary changes in the meaning of parenthood*. Paper presented at the Conference on the First Child and Family Formation, Pacific Grove, California, March 1976. Eveneens gepubliceerd in: MILLER and NEWMAN (eds), 1978, 368-391.
- BREKEL, J.C. VAN DEN, Het aantal levendgeborenen met een
 1979 niet-Nederlandse nationaliteit, *Demografie*, Bulletin van het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut, no. 37, aug. 1979.
- BREKEL, J.C. VAN DEN, Huwelijksvruchtbaarheid voor Nederlandse en niet-Nederlandse vrouwen, *Demografie*, Bulletin van het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut, no. 39, april 1980.
- BRINKGREVE, C. en M. KORZEC, *Margriet weet raad: Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1978.
- BULATAO, Rodolfo A., *On the nature of the transition in the value of children*, Papers of the East-West Population Institute Nr. 60-A, East-West Center, Honolulu, Hawaii, March 1979.
- BULATAO, Rodolfo A., *Further evidence of the transition in the value of children*, Papers of the East-West Population Institute Nr. 60-B, East-West Center, Honolulu, Hawaii, November 1979.

- CAMPBELL, Frederick L., et al., *Counseling for child-bearing: towards a calculus of conscious choice*. 1975
Unpublished manuscript, University of Washington, Seattle, Wa., n.d. (1975).
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), *Onderzoek Gezinsvorming mei 1974; Basistabellen*. 1974a
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), *Maandstatistiek van Bevolking en Volksgezondheid*, 22(12)1974. 1974b
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), *Gezinsuitbreidingskansen 1967-1972, Maandstatistiek van Bevolking en Volksgezondheid*, 22(12)1974, 362-363. 1974c
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), *De toekomstige demografische ontwikkeling in Nederland na 1975*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1976. 1976
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), *Maandstatistiek van Bevolking en Volksgezondheid*, Jaargang 27, 1979; Supplement: jaaroverzicht bevolking en volksgezondheid 1978. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1980. 1980a
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), *De gehuwde vrouw en haar kindertal anno 1975*. Statistische onderzoeken, M9. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1980. 1980b
- CENTERS, R. and G.H. BLUMBERG, *Social and psychological factors in human procreation: a survey approach*, *The Journal of Social Psychology*, 40, 1954, 245-257. 1954
- DAVIDSON, Andrew R. and James J. JACCARD, *Predicting family planning intentions from attitudinal and normative variables*. Paper presented at the annual convention of the Midwestern Psychological Association, Chicago, May 9-11, 1973. 1973
- DAVIDSON, Andrew R. and James J. JACCARD, *Social-psychological determinants of fertility intentions*. Paper presented at the annual meeting of the American Psychological Association, New Orleans, Sept. 1974. Eveneens gepubliceerd in: 1974
1976

NEWMAN and THOMPSON (eds), 1976, 131-138.

- DAVIDSON, Andrew R. and James J. JACCARD, Population
1975 psychology: a new look at an old problem,
Journal of Personality and Social Psychology,
31(6)1975, 1073-1082.
- DAVIDSON, Andrew R. and James J. JACCARD, A test of a
1978 social psychological model for the prediction of
fertility behavior: results of a longitudinal
survey. Paper presented at the Population
Association of America Meetings, Atlanta, 1978.
- DAY, Lincoln H., Models for the causal analysis of
1977 differences in fertility: utility, normative, and
drift. In: RUZICKA (ed.), 1977, 489-511.
- DELLEMAN, I., et al. *Motieven voor vrijwillige kinderloos-*
1975 *heid*. Scriptie (ongepubliceerd) van het Insti-
tuut voor Algemene Psychologie van de Rijksuni-
versiteit te Groningen, 1975.
- DEVEN F., De bijdrage van de psychologie tot het bevol-
1973 kings- en gezinswetenschappelijk onderzoek,
Bevolking en Gezin, nr. 3, 1973, 515-531.
- DEVEN, F., *De betekenis van het hebben van kinderen;*
1977a *Situering en uitgangspunten*. Centrum voor Bevol-
kings- en Gezinsstudiën, CBGS-rapport 15, 1977.
- DEVEN, F., *De betekenis van het hebben van kinderen;*
1977b *Eerste onderzoeksresultaten*. Centrum voor Bevol-
kings- en Gezinsstudiën, CBGS-rapport 16, 1977.
- DEVEN, Freddy, *Reasons for wanting or not wanting a/*
1978 *another child: some correlates; Data from the*
NEGO III, Belgium. Paper presented at the 19th
International Congress of Applied Psychology,
München, 1978.
- EASTERLIN, Richard A., Towards a socioeconomic theory of
1969 fertility: a survey of recent research on
economic factors in American fertility. In:
BEHRMAN, S.J., et al. (eds), *Fertility and*
family planning: a world view, University of
Michigan Press, Ann Arbor, 1969, 127-156.

- EASTERLIN, Richard A., The modernization of family reproductive behavior. In: *Symposium on Population and the Family, Honolulu, Hawaii, August 6-15, 1973: Papers*. U.N. Economic and Social Council for World Population Year, United Nations, New York, 1974.
- EASTERLIN, Richard A., An economic framework for fertility analysis, *Studies in Family Planning*, 6(3)1975, 54-63.
- EDWARDS, W., The theory of decision making, *Psychological Bulletin*, 51, 1954, 380-417.
- ELTERN, *Kinder - das unbequeme Glück*. Hamburg, 1979.
- FALBO, Toni, The only child: a review, *Journal of Individual Psychology*, 33(1)1977, 47-61.
- FALBO, Toni, Reasons for having an only child, *Journal of Population*, 1(2)1978, 181-184.
- FAWCETT, J.T., *Psychology and population; Behavioral research issues in fertility and family planning*. The Population Council, New York, 1970.
- FAWCETT, (ed), J.T., *The satisfactions and costs of children: theories, concepts, methods*. East-West Population Institute, Honolulu, 1972.
- FAWCETT, (ed), J.T., *Psychological perspectives on population*. Basic Books, New York, 1973.
- FAWCETT, James T., The value and costs of children: converging theory and research. In: RUZICKA (ed.), 1977, 91-114.
- FAWCETT, James T., The value and cost of the first child. In: MILLER and NEWMAN (eds), 1978, 244-265.
- FAWCETT, J.T., S. ALBORES and F.S. ARNOLD, The value of children among ethnic groups in Hawaii: exploratory measurements. In: FAWCETT (ed.), 1972, 234-259.

- FAWCETT, James T. and Fred S. ARNOLD, The value of
1973 children: theory and method, *Representative
Research in Social Psychology*, 4(1)1973, 23-36.
- FAWCETT, James T. and Marc H. BORNSTEIN, Modernization,
1973 individual modernity, and fertility. In: FAWCETT
(ed.), 1973, 106-131.
- FELDMAN, H., Changes in marriage and parenthood: a
1974 methodological design. In: PECK and SENDEROWITZ
(eds), 1974, 206-226.
- FISHBEIN, Martin, Toward an understanding of family
1972 planning behaviors, *Journal of Applied Social
Psychology*, 2(3)1972, 214-227.
- FISHBEIN, Martin and Icek AJZEN, *Belief, attitude, inten-
1975 tion and behavior: An introduction to theory and
research*, Addison-Wesley Publishing Company,
Reading, Massachusetts, etc., 1975.
- FISHBEIN, Martin, and James J. JACCARD, Theoretical and
1973 methodological considerations in the prediction
of family planning intentions and behavior,
Representative Research in Social Psychology,
4(1)1973, 37-52.
- FORD, Thomas R. and Gordon F. DE JONG (eds), *Social
1970 demography*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J.,
1970.
- FORTUIN, J., Liefhebbende ouders vragen dito kinders,
1976 *Jeugd en Samenleving*, april 1976, 317-326.
- FREEDMAN, R., Applications of the behavioral sciences to
1967 family planning programs, *Studies in Family
Planning*. Number Twenty-Three, October 1967, 5-9.
- FRIED, Ellen Shapiro, and J. Richard UDRY, Wives' and
1979 husbands' expected costs and benefits of child-
bearing as predictors of pregnancy, *Social
Biology*, 26(4)1979, 265-274.
- FRIED, Ellen Shapiro, et al., Parity-specific and two-sex
1980 utility models of reproductive intentions,
Demography, 17(1)1980, 1-11.

- FRINKING, G.A.B., Daling en stijging van onvrijwillige en
1975a vrijwillige kinderloosheid, *Demografie*, Bulletin
van het Nederlands Interuniversitair Demografisch
Instituut, no. 12, maart 1975.
- FRINKING, G.A.B., Kinderloosheid in cijfers; Trends in
1975b vrijwillige en onvrijwillige kinderloosheid,
1977 *Intermediair*, 11(46)1975. Eveneens gepubliceerd
in VEENHOVEN en VAN DER WOLK (red.), 1977, 204-
209.
- FRINKING, G. en Y. DE ROO, De verwerking van periode-
1978 cijfers bij de vooruitberekening van de genera-
tiev vruchtbaarheid: uitgangspunten en resultaten,
Bevolking en Gezin, nr. 2, 1978, 251-271.
- FRIJLING, B.W. en R. ZANDANEL, *Geboorte-intervallen*. Mono-
1978 grafieën Volkstelling 1971, nr. 2, Staatsuitgeve-
rij, 's-Gravenhage, 1978.
- GLASBERGEN, P. en R. ZANDANEL, *Bevolkingsgroei en wel-*
1976 *vaartsstaat*, Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1976.
- GOEDEREN, A.C. DE, Neemt in Nederland de gewilde kinder-
1973 loosheid toe? *Tal en Last*, 11(3)1973, 61-64.
- GOLDBERG, David, *Modernism: the extensiveness of women's*
1974 *roles and attitudes*, WFS-Occasional Papers no. 4,
World Fertility Survey/International Statistical
Institute, London/Voorburg, December 1974.
- GOUGH, Harrison G., An attitude profile for studies of
1975 population psychology, *Journal of Research in*
Personality, 9, 1975, 122-135.
- GOUGH, Harrison G., A measure of individual modernity,
1976 *Journal of Personality Assessment*, 40(1)1976, 3-9.
- GÖRZIG, Bernd, et al., *Ursachen des Geburtenrückgangs und*
1978 *seine Konsequenzen für die deutsche Wirtschaft*
und Gesellschaft. Bundesinstitut für Bevölke-
rungsforschung, Wiesbaden, 1978.
- GRAEN, G.B., Instrumentality theory of work motivation:
1969 some experimental results and suggested
modifications, *Journal of Applied Psychology*
Monograph, 53, Nr. 2(2), 1969.

- GREENE, Gael, A vote against motherhood. *The Saturday Evening Post*, January 26, 1963, 10-12. Eveneens gepubliceerd in: PECK and SENDEROWITZ (eds), 1974, 264-269.
- GRIFFITH, Janet, Social pressures on family size intentions, *Family Planning Perspectives*, 5(4)1973, 273-242.
- GUILFORD, J.P., *Fundamental statistics in psychology and education*, New York, 1956 (third edition) en 1973 McGraw-Hill Kogakusha, Tokyo, 1973 (fifth edition).
- GUSTAVUS, S.O. and J.R. HENLEY jr., Correlates of voluntary childlessness in a select population. In: PECK and SENDEROWITZ, 1974, 284-294.
- HARMAN, H.H., *Modern factor analysis*, The University of Chicago Press, Chicago, 1967.
- HASLINGER, Alois, Kinderwunsch und Einstellungen zu Kindern. In: *Kinderwünsche junger Österreicherinnen*, Institut für Demographie der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1980, 41-56.
- HASSELT, R. VAN, De demografische revolutie, *Tal en Laat*, 11(2)1973, 24-28.
- HEATH, L.L., B.S. ROPER and Ch.D. KING. A research note on children viewed as contributors to marital stability: the relationship to birth control use, ideal and expected family size. *Journal of Marriage and the Family*, 36(2)1974, 304-306.
- HEEREN, H.J., *Het einde van een tijdperk; Beschouwingen over het verloop van de demografische transitie in Nederland*, Boom, Meppel, 1973.
- HEEREN, H.J. en H.G. MOORS, *Gezinnen in groei*. Mededelingen van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, nr. 51, Utrecht, 1968.
- HEEREN, H.J. en H. DE VRIES, Kiezen voor jongens of meisjes? Een aanvulling met Nederlands onderzoeksmateriaal op het artikel van Largey, *Intermediair*,

11(49)1975, 17-21.

HEMERT, M.M.J. VAN, *Kerkelijke gezindten*, Monografieën
1979 Volkstelling 1971, nr. 13, Staatsuitgeverij,
 's-Gravenhage, 1979.

HENLEY, James R. and Susan O. GUSTAVUS, An exploratory
1977 technique for measuring fertility norms, *Social
 Biology*, 24(2)1977, 149-157.

HENTENAAR, F., *Vrouwen met kinderen en werken buitenshuis*;
1975 *Samenvatting van het onderzoek 'Maatschappelijke
 participatie van vrouwen met gezinsverantwoorde-
 lijkheid'*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1975.

HILWERDA, J.P., Wat is er tegen een enigst kind? *Interme-*
1975 *diair*, 11(24)1975. Eveneens gepubliceerd in:
1977 VEENHOVEN en VAN DER WOLK (red.), 1977, 243-258.

HOBBS, D.F. and S.P. COLE, Transition to parenthood: a
1976 decade replication, *Journal of Marriage and the
 Family*, 38(4)1976, 723-731.

HOFFMAN, Lois Wladis, A psychological perspective on the
1972 value of children to parents. In: FAWCET (ed),
 1972.

HOFFMAN, Lois Wladis, The value of children to parents
1975 and the decrease in family size. *Proceedings of
 the American Philosophical Society*, 119(6)1975,
 430-438.

HOFFMAN, L.W., *Childbearing and the woman's role*. Paper
1976a presented at Pioneers for Century III. Cincinnati,
 Ohio, April 24, 1976.

HOFFMAN, Lois Wladis, *Effects of the first child on the*
1976b *woman's role*. Paper prepared for the Conference
1978 on the First Child and Family Formation, Asilomar,
 California, March 23-26, 1976. Eveneens gepubli-
 ceerd in: MILLER and NEWMAN (eds), 1978, 340-367.

HOFFMAN, Lois Wladis, Changes in family roles,
 socialization, and sex differences, *American
 Psychologist*, August 1977, 644-657.

- HOFFMAN, L.W. and M.L. HOFFMAN, The value of children to
1973 parents. In: FAWCETT (ed), 1973, 19-76.
- HOFFMAN, Lois Wladis, et al., The value of children to
1978 parents in the United States, *Journal of Population*, 1(2)1978, 91-131.
- HOMANS, G.C., *Social behavior: its elementary forms*,
1961 Harcourt, Brace & World, New York, 1961.
- HOUSEKNECHT, S.K., *A social psychological model of*
1976 *voluntary childlessness*. Paper presented at the annual meeting of the American Psychological Association, Washington, D.C., September 1976.
- HUMPHREY, Michael, Sex differences in attitude to
1977 parenthood, *Human Relations*, 30(8)1977, 737-749.
- INKELES, Alex, and David Horton SMITH, *Becoming modern; individual change in six developing countries*,
1976 Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1976 (second printing).
- INTERCOM, Newsletter of the Population Reference Bureau,
1976 June 1976, p. 3: "Der Pillenknick" in Germany.
- JACCARD, James J. and Andrew R. DAVIDSON, Toward an
1972 understanding of family planning behaviors: an initial investigation, *Journal of Applied Social Psychology*, 2(3)1972, 228-235.
- JACCARD, James J. and Andrew R. DAVIDSON, The relation of
1976 psychological, social, and economic variables to fertility-related decisions, *Demography*, 13(3) 1976, 329-338.
- JACCARD, James J. and Martin FISHBEIN, Theoretical and
1973 methodological considerations in the prediction of family planning intentions and behavior, *Representative Research in Social Psychology*, 4(1)1973, 37-52.
- JANSEN, E., *Ongewenste vruchtbaarheid*, Nederlands Inter-universitair Demografisch Instituut, Intern Rapport nr. 18, 1980.

- JOUBERT, D.D., *Die waardekonsep in die sosiologiese teorie*, Tafelberg-Uitgewers, Kaapstad, 1964.
- KEEP, P.A. VAN and M. SCHMIDT-ELMENDORFF, Involuntary childlessness, *Journal of Biosocial Science*, 7(1)1975, 37-48.
- KIRCHNER, Elizabeth P. and Richard M. LOCASSO, *Reasons for wanting children: factors and correlates*, Institute for Research on Human Resources, Pennsylvania State University, n.d. (1973).
- KIRCHNER, Elizabeth P., et al., *Motives for and against having a child*. Paper presented at the annual meeting of the American Psychological Association, Washington, 1976.
- KOHN, M.L., *Class and conformity*, Homewood, 1969.
- KNOX, David, and Kenneth WILSON, Differences between having one and two children, *The Family Coordinator*, 27(1)1978, 23-25.
- KOOY, G.A., *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1975.
- LANCASTER, Kelvin J., A new approach to consumer theory, *Journal of Political Economy*, 74(2)1966, 132-157.
- LEIBENSTEIN, Harvey, *Economic backwardness and economic growth*, John Wiley & Sons, New York, 1957.
- LEIBENSTEIN, Harvey, The economic theory of fertility: promising path or blind alley? *Journal of Economic Literature*, 12(2)1974, 457-479.
- LEIBENSTEIN, Harvey, The economic theory of fertility decline, *The Quarterly Journal of Economics*, 89(1)1975, 1-31.
- LEMASTERS, E.E., *Parents in modern America*, The Dorsey Press, Homewood, Illinois, 1974.
- LOSCIUTO, Leonard, et al., *Fertility-related decision-making and sex role stereotypy among married*

couples: a summary. Institute for Survey Research and Psychology Department, Temple University, Philadelphia, Pennsylvania, n.d. (1979).

- LOTT, B.E., Who wants the children? Some relationships
1973 among attitudes toward children, parents, and the liberation of women, *American Psychologist*, July 1973, 573-582.
- MACKENSEN, Rainer (Hg.), *Empirische Untersuchungen zum*
1979 *generativen Verhalten*, Technische Universität, Berlin, 1979.
- MARGRIET-enquête: Hoe u het vindt om vrouw te zijn. Gepu-
1975 bliceerd in *Margriet*, deel 1: no. 20, 17 mei 1975; deel 2: no. 21, 24 mei 1975; deel 3: no. 22, 31 mei 1975.
- MARKLE, G.E., Sex ratio at birth: values, variance, and
1974 some determinants, *Demography*, 11(1)1974, 131-142.
- MASON, Karen Oppenheim, and Barbara S. SCHULZ, *Women's*
1974 *labor force participation and fertility*, Research Triangle Institute, North Carolina, 1974.
- MEIJNEN, G.W., *Maatschappelijke achtergronden van intel-*
1977 *lektuele ontwikkeling*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1977.
- MIDDENDORP, C.P., Culturele veranderingen in Nederland,
1974 1965-1970, *Intermediair*, 10(11)1974.
- MIDDENDORP, C.P., Verdere culturele veranderingen in Ne-
1975 derland? De periode 1970-1974, *Intermediair*, 11(19)1975.
- MILLER, G.A., The magical number seven, plus or minus two:
1956 some limits on our capacity for processing in-formation, *Psychological Review*, 63, 1956, 81-97.
- MILLER, Warren B., and Lucile F. NEWMAN (eds), *The first*
1978 *child and family formation*, Carolina Population Center, University of North Carolina, Chapel Hill, 1978.
- MITCHELL, Terence R. and Anthony BIGLAN, Instrumentality
1971 theories: current uses in psychology, *Psycho-*

- MONTAGNE, J.C., Jaarverslag 1977, 1978, *Nieuwsbrief van*
1979 *de Werkgroep Vrijwillige Kinderloosheid NVSH*, no.
1, april 1979, 8-10.
- MOORS, H.G., Family planning patterns: an experiment in
1973 describing modern fertility trends, in: FRIJLING,
(ed), B.W., *Social change in Europe: some*
demographic consequences, Brill N.V., Leiden,
1973, 128-146.
- MOORS, H.G., *Childspacing and family size in the*
1974 *Netherlands*, Stenfert Kroese, Leiden, 1974.
- MOORS, H.G., *De Family Size Utility Function: een alter-*
1975a *natieve benadering van voorkeuren betreffende de*
gezinsgrootte, Nederlands Interuniversitair Demo-
grafisch Instituut te Voorburg, Research-paper
no. 1, 1975.
- MOORS, H.G., Vruchtbaarheidsonderzoek in Nederland: Nati-
1975b onaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmo-
tivatie - N.O.V.O.M. 1975, *Bevolking en Gezin*,
nr. 2, 1975, 319-321.
- MOORS, H.G., Prognostische implicaties van de gezinsplan-
1977 ning in de eerste huwelijksjaren: het gebruik van
survey-gegevens voor de schatting van de uitein-
delijke gezinsgrootte, *Bevolking en Gezin*, nr. 3,
1977, 361-384.
- MOORS, H.G., *De Family Size Utility Function: een alterna-*
1979 *tieve benadering van voorkeuren betreffende de*
gezinsgrootte. In: NIPHUIS-NELL en MOORS, 1979,
47-75.
- MOORS, H.G. en M. NIPHUIS-NELL, Seksevoorkeur en gezins-
1980 vorming in Nederland, *Bevolking en Gezin*, nr. 1,
1980, 29-48.
- MOORS, H.G., et al., *Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en*
1976 *Ouderschapsmotivatie; Eerste resultaten*. Neder-
lands Interuniversitair Demografisch Instituut,
Intern rapport nr. 7, Voorburg, 1976.
- NASON, Ellen Mara, and Margaret M. POLOMA, *Voluntarily*
1976 *childless couples: the urgency of a variant*

lifestyle. Sage Publications, Beverley Hills,
1976.

NEWMAN, Sidney H. and Vaida D. THOMPSON (eds), *Population*
1976 *psychology: research and educational issues*.
Center for Population Research Monograph, U.S.
Government Printing Office, Washington, 1976.

NIE, N.H., D.H. BENT and C. Hadlai HULL, *Statistical*
1970 *package for the social sciences*, McGraw-Hill
Book Company, New York, 1970.

NIE, Norman H., et al., *SPSS, Statistical package for the*
1975 *social sciences*, McGraw-Hill, New York, 1975.

NIE, Norman H., and C. Hadlai HULL, *SPSS batch release*
1977 *7.0 update manual*, March 1977.

NIPHUIS-NELL, M., *Motivatatie voor ouderschap; analyse van*
1974 *theorie en methoden in relatie tot vruchtbaar-*
heidsonderzoek, Nederlands Interuniversitair
Demografisch Instituut, Intern Rapport nr. 1,
Voorburg, 1974.

NIPHUIS-NELL, M., et al., *Motivatatie voor ouderschap; een*
1974 *poging tot operationalisering*, *Bevolking en*
Gezin, nr. 3, 1974, 431-454.

NIPHUIS-NELL, M., *Motivatatie voor ouderschap: een aanzet*
1975 *tot hypothesevorming*, *Bevolking en Gezin*, nr. 3,
1975, 455-495.

NIPHUIS-NELL, M., *Satisfacties en kosten van het hebben*
1976a *van kinderen*, *Bevolking en Gezin*, nr. 3, 1976,
307-331.

NIPHUIS-NELL, M., *Satisfactions and costs of children and*
1976b *fertility attitudes*, Netherlands Interuniversity
Demographic Institute, Working paper no. 4,
Voorburg, 1976.

NIPHUIS-NELL, M., *Kenmerken van vrijwillig kinderloze*
1979a *vrouwen in Nederland*, *Bevolking en Gezin*, nr.
2, 1979, 201-227.

NIPHUIS-NELL, M., *Die niederländische Untersuchung zum*
1979b *generativen Verhalten 1975: Einige Resultate*

- bezüglich des Einflusses sozial-psychologischer Faktoren. In: MACKENSEN (Hg.), 1979, 39-53.
- NIPHUIS-NELL, M., Hoeveel huwelijken blijven vrijwillig
1979c kinderloos? In: VEENHOVEN (red.), 1979, 33-59.
- NIPHUIS-NELL, M., De schaalconstructies in het Nationaal
1979d Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie.
In: NIPHUIS-NELL en MOORS, 1979, 1-43.
- NIPHUIS-NELL, M. en H.G. MOORS, *De constructie van meet-*
1979 *instrumenten in het Nationaal Onderzoek Vrucht-*
baarheid en Ouderschapsmotivatie 1975, Neder-
lands Interuniversitair Demografisch Instituut,
Intern rapport nr. 16, Voorburg, 1979.
- NIPHUIS-NELL, M., H.G. MOORS and J. MEESTER, Motivatie voor
1974 ouderschap: een poging tot operationalisering,
Bevolking en Gezin, nr. 3, 1974, 431-454.
- NISSO (Nederlands Instituut voor Sociaal Sexuologisch On-
1974 derzoek), *Jaarverslag 1974*, Zeist. Hierin wordt
melding gemaakt van een in voorbereiding zijnd
literatuurrapport over gewenste kinderloosheid
(p. 19).
- NON-NEWSLETTER, VI(4)1978, p. 4: What's happening to the
1978 American family? A survey conducted by Better
Homes and Gardens Magazine.
- NOTESTEIN, Frank W., Differential fertility in the East
1938 North Central States, *Milbank Memorial Fund*
Quarterly, 1938, 173-191.
- OAKLEY, Ann, *Becoming a mother*, Martin Robinson, Oxford,
1979 1979.
- OPPITZ, Günther, Eine empirisch-psychologische Unter-
1978 suchung zum generativen Verhalten am Beispiel
der bäuerlichen Bevölkerung. In: GÖRZIG, et al.,
1978, 105-117. Eveneens gepubliceerd in:
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft,
4(3)1978, 285-296.
- OPPITZ, Günther, et al., Die Analyse des generativen
1980 Verhaltens mit offenen Interviews: Auswertungs-
strategien und Ergebnisse. In: *Bevolkerungs-*

entwicklung - Empirische Untersuchung II, Bundes-
institut für Bevölkerungsforschung, Heft 16,
Wiesbaden, 1980, 153-170.

OSBORN, R.W. and B.S. THOMAS, *Male-female variations in*
1979 *value of children*. Paper presented at the
Population Association of America meetings, 1979.

OUT, J. en P. ZEGVELD, *Motieven voor ouderschap*. Rijksuni-
1973 versiteit Leiden, Vakgroep Klinische Psychologie,
1973.

PECK, Ellen, *The baby trap*, Pinnacle Books, New York City,
1971 1971.

PECK, Ellen, and Judith SENDEROWITZ (eds), *Pronatalism;*
1974 *The myth of mom and apple pie*, Thomas Y. Crowell
Company, New York, 1974.

POHLMAN, E.H., *The psychology of birth planning*, Schenkman
1969 Publishing Company, Cambridge, Mass., 1969 (first
edition).

POLIT, Denise F., Stereotypes relating to family-size
1978 status, *Journal of Marriage and the Family*,
40(1)1978, 105-114.

POPPEL, F.W.A. van, De differentiële vruchtbaarheid in Ne-
1974a derland in historisch perspectief: de invloed van
de sociale status, *Bevolking en Gezin*, nr. 2,
1974, 223-247.

POPPEL, F.W.A. van, De differentiële vruchtbaarheid in
1974b Nederland in historisch perspectief: de invloed
van de religie, *Bevolking en Gezin*, nr. 3, 1974,
329-347.

POPULATION, Newsletter of the United Nations Fund for
1976 Population Activities, no. 19, September 1976:
One-child family gaining popularity.

RABIN, A.J. and R.J. GREENE, Assessing motivation for
1969 parenthood, *The Journal of Psychology*, 69, 1969,
39-46.

RADL, Shirley L., *Mother's day is over*, Warner Books, New
1974 York, 1974.

- RAINWATER, L., *Family design: marital sexuality, family size, and contraception*. Aldine, Chicago, 1965.
- REPORT: NON-membership survey, *Newsletter of the National Organisation for Non-parents*, IV(2)1976.
- ROKEACH, M., *The nature of human values*, The Free Press, 1973 New York, 1973.
- ROLLIN, Betty, Motherhood: who needs it? *Look*, September 1970 22, 1970, 11-17. Eveneens gepubliceerd in: PECK 1974 and SENDEROWITZ (eds), 1974, 147-158.
- ROSENBERG, M.J., Cognitive structure and attitudinal 1956 effect, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 53, 1956, 367-372.
- ROSENSTIEL, Lutz VON, Zur Motivation des generativen 1978 Verhaltens - theoretische Konzepte und Untersuchungsansätze. In: GÖRZIG, et al., 1978, 91-104. Eveneens gepubliceerd in: *Zeitschrift für Bevölkerungsforschung*, 4(2)1978, 161-175.
- ROSENSTIEL, Lutz VON, *Sozialpsychologische Aspekte des* 1979 *generativen Verhaltens unter besonderer Berücksichtigung von Erhebungsmethoden*. Tagung der Deutsche Gesellschaft für Bevölkerungswissenschaft, Königstein, März 1979.
- ROSENSTIEL, Lutz VON, et al., Die Motivation des genera- 1979 tiven Verhaltens: Eine sozioökonomische Analyse unter dem Aspekt des Wandels der Werthaltungen. In: MACKENSEN (Hg.), 1979, 89-102.
- ROSSI, Alice S., Transition to parenthood, *Journal of Marriage and the Family*, 30(1)1968, 26-39.
- ROTHENBERG, Pearila Brickner, and Susan Gustavus PHILLIBER, 1979 *The value of children to children*. Revised version of the paper presented at the meeting of the Population Association of America, Philadelphia, Pennsylvania, 1979.
- ROZEBOOM, Reinier H., Motieven voor vrijwillige kinder- 1976 loosheid, *Demografie*, Bulletin van het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut, no. 16, februari 1976.

- RUSSELL, Candyce Smith, Transition to parenthood: problems
1974 and gratifications, *Journal of Marriage and the Family*, 36(2)1974, 294-302.
- RUZICKA, (ed.), Lado T., *The economic and social supports*
1977 *for high fertility; Proceedings of the conference held in Canberra, 16-18 November 1976*, Australian National University, Canberra, 1977.
- SCANZONI, J., Sex role change and influences on birth
1976 intentions, *Journal of Marriage and the Family*, 38(1)1976, 43-58.
- SCHULTZ, (ed.), T.W., *Economics of the family: marriage,*
1973 *children, and human capital*, University of Chicago Press, Chicago, 1974. Eveneens gepubliceerd
1974 in de vorm van supplementen bij het *Journal of Political Economy*, March/April 1973, and March/April 1974.
- SCHULZ, R., *Generatives Verhalten und ausgewählte*
1980 *Lebensbedingungen; Ergebnisse der Longitudinaluntersuchung*, Bundesinstitut für Bevölkerungs-forschung, Heft 19, Wiesbaden, 1980.
- SCHWARZ, K., La baisse de la natalité en Allemagne
1978 fédérale, *Population*, 33(4-5)1978, 999-1017.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), *Sociaal en cultu-*
1975 *reel rapport 1974*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1975.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), *Sociaal en cultu-*
1976 *reel rapport 1976*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1976.
- SILVERMAN, Anna, and Arnold SILVERMAN, *The case against*
1971 *having children*, David McKay, New York, 1971.
- SMITH, David Horton, and Alex INKELES, *The OM scale: a*
1966 *comparative socio-psychological measure of individual modernity*, *Sociometry*, 21, 1966, 353-377.
- SMITH, M. Brewster, *A social-psychological view of*
1973 *fertility*. In: FAWCETT (ed.), 1973, 3-19.

- SWANBORN, P.G., *Aspecten van sociologisch onderzoek*, Boom, 1971 Meppel, 1971.
- TATSUOKA, Maurice M., *Discriminant analysis; the study of group differences*, Institute for Personality and Ability Testing, Champaign, Illinois, 1970.
- TERHUNE, Kenneth W., *The Family Size Utility Function*, 1972a Paper presented at the 20th International Congress of Psychology, Tokyo, 1972.
- TERHUNE, Kenneth W., The rewards and costs of family size: 1972b concepts and methods for a pilot study in the United States. In: FAWCETT (ed.), 1972, 99-140.
- TERHUNE, K.W., *The simplified Family Size Utility Function*, 1973a 1973. Persoonlijke correspondentie.
- TERHUNE, Kenneth W., *Fertility values: why people stop* 1973b *having children*. Paper presented at the American Psychological Association Convention, August 1973.
- TERHUNE, K.W., *Rationality and rationalization in the* 1974a *perceived consequences of family size*. Paper presented at the 82nd Annual Convention of the American Psychological Association, New Orleans, August 1974.
- TERHUNE, Kenneth W., *A review of the actual and expected* 1974b *consequences of family size*. U.S. Department of 1976 Health, Education, and Welfare, U.S. Government 1977 Printing Office, Washington, 1974. Een samenvatting verscheen in *Intermediair*: TERHUNE, K.W., Een groot of klein gezin, *Intermediair*, 12(41) 1976; eveneens gepubliceerd in: VEENHOVEN en VAN DER WOLK, 1977, 215-228.
- TERHUNE, Kenneth W., *Explorations in fertility values*, 1974c Calspan Corporation, Buffalo, New York, 1974.
- TERHUNE, Kenneth W. and Sol KAUFMAN, *The Family Size* 1973 *Utility Function*, *Demography*, 10(4)1973, 599-618.
- THIBAUT, J.W. and H.H. KELLEY, *The social psychology of* 1959 *groups*, Wiley, New York, 1959.

- THOMPSON, Kenrick S., Similarities and differences in the
1978 beliefs and values of young married couples
related to having children: a preliminary study,
International Journal of Sociology of the Family,
Vol. 8, July-December 1978, 171-184.
- THOMPSON, Vaida D., Family size: implicit policies and
1974 assumed psychological outcomes, *Journal of*
Social Issues, 30(4)1974, 93-124.
- THOMPSON, Warren S., Population, *American Journal of*
1929 *Sociology*, 34, 1929, 959-975.
- THOMPSON, W.S. and D.T. LEWIS, *Population problems*,
1965 McGraw-Hill, New York, 1965.
- TIEN, Yuan, The intermediate variables, social structure
1968 and fertility change: a critique, *Demography*,
5, 1968, 138-157.
- TOWNES, Brenda D., et al., *Birth planning values and*
1974 *decisions: preliminary findings*. Paper presented
1976a at the annual meeting of the American
Psychological Association, New Orleans,
Louisiana, August 1974. Eveneens gepubliceerd in:
NEWMAN and THOMPSON (eds), 1976, 113-130.
- TOWNES, Brenda D., et al., *Values, behavioral intentions*
1976b *and fertility behavior*. Paper presented at the
eighty-fourth annual convention of the American
Psychological Association meeting in Washington,
DC, September 2, 1976.
- TOWNES, Brenda D., et al., Birth planning values and
1977 decisions: the prediction of fertility, *Journal*
of Applied Social Psychology, 7(1)1977, 73-88.
- TOWNES, Brenda D., et al., Adolescent values for child-
1979 bearing, *The Journal of Sex Research*, 15(1)1979,
21-26.
- TURCHI, Boone A., *The demand for children: the economics*
1975a *of fertility in the United States*, Ballinger
Publishing Co., Cambridge, Ma., 1975.
- TURCHI, Boone A., Microeconomic theory of fertility: a
1975b critique, *Social Forces*, 54(1)1975, 107-125.

- TURCHI, Boone A., Comments on "Fertility as consumption: theories from the behavioral sciences", *Journal of Consumer Research*, 5(4)1979, 284-302, 293-296.
- URDZE, Andrejs, Bestimmungsfaktoren eingeschränkten Kinderwunsches untersucht an Ein-Kind-Familien in Bayern. In: GÖRZIG, et al., 1978, 151-162.
- VEENHOVEN, R., Vrijwillige kinderloosheid, *Sekstant*, nr. 1974a 3, 1974, 17-20.
- VEENHOVEN, R., *Project vrijwillige kinderloosheid*, Vak- 1974b groep Sociale Psychologie, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1974.
- VEENHOVEN, Ruut, Hoe wordt over vrijwillige kinderloos- 1979a heid gedacht? In: VEENHOVEN (red.), 1979, 100-124.
- VEENHOVEN, (red.), Ruut, *Vrijwillige kinderloosheid*, 1979b Kooyker, Rotterdam, 1979.
- VEENHOVEN, R., en E. VAN DER WOLK (red.), *Kiezen voor* 1977 *kinderen?* Van Gorcum/Intermediair, Assen/Amsterdam, 1977.
- VEEVERS, J.E., Factors in the incidence of childlessness 1972a in Canada: an analysis of census data, *Social Biology*, 19(3)1972, 266-274.
- VEEVERS, J.E., The violation of fertility mores: 1972b voluntary childlessness as deviant behavior. In: GRAIG, L., et al. (eds), *Deviant behavior and societal reaction*, Holt, Toronto, 1972, 571-592.
- VEEVERS, J.E., Voluntarily childless wives: an exploratory 1973 study, *Sociology and Social Research*, 57(3)1973, 356-366.
- VEEVERS, J.E., The life style of voluntarily couples. In: 1974 LARSON, L., *The Canadian family in comparative perspective*, Prentice Hall, Toronto, 1974.
- VEEVERS, J.E., Vooroordelen over vrijwillige kinderloos- 1975a heid, *Intermediair*, 11(8)1975. Eveneens gepubli- 1977a ceerd in: VEENHOVEN en VAN DER WOLK (red.), 1977, 139-159.

- VEEVERS, J.E., Kinderloosheid als alternatief; de verwer-
 1975b ping van de 'moederschapsmystiek', *Intermediair*,
 1977b 11(10)1975. Eveneens gepubliceerd in: VEENHOVEN
 en VAN DER WOLK (red.), 1977, 160-176.
- VEEVERS, J.E., *Voluntary childlessness: a review of issues*
 1978 *and evidence*. Paper presented at the annual
 1979 meeting of the International Sociological
 Association, Uppsala, Sweden, August 1978. Even-
 eens gepubliceerd in: *Marriage and Family Review*,
 2(2)1979, 1-26.
- VINOKUR-KAPLAN, Diane Ruth, *Family planning decision-*
 1975 *making: attitudes, beliefs and behavioral in-*
tentions. Unpublished dissertation, University of
 Michigan, 1975.
- VINOKUR-KAPLAN, Diane, Family planning decision-making: a
 1977 comparison and analysis of parents' con-
 siderations, *Journal of Comparative Family*
Studies, VIII(1)1977, 79-98.
- VINOKUR-KAPLAN, Diane, To have - or not to have - another
 1978 child: family planning attitudes, intentions, and
 behavior, *Journal of Applied Social Psychology*,
 8(1)1978, 29-46.
- VROOM, V.H., *Work and motivation*, Wiley, New York, 1964.
 1964
- WARE, Helen, The limits of acceptable family size:
 1973 evidence from Melbourne, Australia, *Journal of*
Biosocial Science, 5(3)1973, 309-328.
- WERKGROEP Prognose en Simulatie van de Staatscommissie
 1975 Bevolkingsvraagstuk. Persoonlijke communicatie
 (1975).
- WERNER, Paul D., et al., Having a third child: predicting
 1975 behavioral intentions, *Journal of Marriage and*
the Family, 37(2)1975, 348-358.
- WESTOFF, C.F., The yield of the imperfect: the 1970
 1975 National Fertility Study, *Demography*, 12(4)1975,
 573-580.

WILLIAMSON, Nancy E., *Sons or daughters; A cross-cultural survey of parental preferences*. Sage Publications, Beverly Hills, California, 1976.

WILLIAMSON, Nancy E., Boys or girls? Parents' preferences and sex control. *Population Bulletin*, 33(1)1978.

YOUNG, Christabel M., *Planned numbers of children vs. expected numbers of children*. Working Papers in Demography 2, Australian National University, 1975.

Curriculum vitae

Marry Nell werd geboren op 4 maart 1942 te Aalsmeer. Van 1954 tot 1957 volgde zij Uitgebreid Lager Onderwijs te Aalsmeer. In 1960 behaalde zij het HBS-b diploma aan het Christelijk Streeklyceum "Buitenveldert" te Amsterdam. In datzelfde jaar begon zij haar studie aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. Zij studeerde af in 1972 in de studierichting agrarische sociologie met als keuzevakken: gezinssociologie, methoden en technieken van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek, en agrarische geschiedenis. Van 1971 tot 1973 was zij werkzaam aan het project Gezins-sociologische Censusedmonografieën. Daarna was zij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut te Voorburg. Sinds 1981 is zij werkzaam bij het bureau van de Emancipatieraad te Rijkswijk. Zij is thans woonachtig te Wassenaar (Kerkehout 103).

De voorbereidingen voor het Nationaal Onderzoek Vruchtbareheid en Ouderschapsmotivatie (NOVOM) begonnen in 1973. De interviews onder 4522 Nederlandse vrouwen vonden plaats in 1975. Het NOVOM werd uitgevoerd door het Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut (NIDI) in samenwerking met het Centraal Bureau voor de Statistiek en de werkgroep Sociologie van Bevolkingsvraagstukken van de Rijksuniversiteit Utrecht. De supervisie lag bij een stuurgroep die bestond uit vertegenwoordigers van de drie voornoemde instellingen en waarvan prof. dr. D.J. van de Kaa, directeur van het NIDI, voorzitter was. De dagelijkse projectleiding berustte bij dr. H.G. Moors, als wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan het NIDI. Het onderzoek is mede mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek, die van 16 juli 1974 tot 31 december 1977 subsidie verleende voor de uitvoering ervan.